

Ш. РАҲМАТУЛЛАЕВ

**Ўзбек тилида феъл
фраземаларнинг боғлашуви**

«Университет» — 1992

Ш. Раҳматуллаев

Ўзбек тилида
Феъл Фраземаларнинг
боғлашуви

Махсус муҳаррир - ЎзФА муҳбир аъзоси
проф. Қўчқартоев И.

Тошкент - "Университет" - 1992

Тил бирлиги сифатида фраземалар бошқа лугавий birlikлар билан боғлашув имкониятига ҳам эга бўлади. Ушбу ишда фраземалар дастлаб боғлашувсиз ва боғлашувли деб иккига гурuhlанди. Боғлашувли фраземалар бир, икки, уч боғлашувли деб тудаланди ва уларнинг боғлашув имконияти батафсил баён қилindi. Алоҳида қисмларда фраземалардаги вариация ва боғлашув, полисемия ва боғлашув масалалари ўрганилди.

Ушбу китоб тилшунос олимларга, аспирант ва изланувчиларга, олий ва ўрта мактаб тил ўқитувчиларига, шунингдек ўзбек филологияси факультети студентларига муволажалланган.

Бирор бирликнинг ўз табиатидан чиқиб келиб атрофида олдиндан айтиш мумкин бўлган очик позиция (очик ўрин) ҳоюл қтиш хусусияти валентлик деб тушунилади. Логика (мантик) босқичида синдай бирлик ҳукм предикатига тўғри келади ва у оператор деб кри-тилади. Тил босқичида оператор заифасини одатда феъл лексема бажаради. Операторга хос очик ўринни ағаллайдиган бирликка аргумент дейилади. Тил босқичида аргумент заифасини одатда от лексема бажаради. Оператор билан аргумент орасидаги фикрий муносабатни белгилаш мантиқ валентлигининг асосини ташкил этади. Мантиқ валентлиги умумийсоний ва универсал бўлади.¹

Мантиқ валентлиги бир неча босқичли деб қаралади: аргументларнинг семантик синфларини (агено, патиено, адресат, локал, инструментни) белгилаш семантик валентлик деб, бундай аргументларнинг морфологик-синтактик конструкциялар (мураллар) билан (қайси булак билан, қайси турғум лексемаси билан) ҳамой бўлиш эса синтактик валентлик деб таққин қилинади.²

Биз мантиқ валентлигини аргументларнинг семантик синфларини белгилаш билан чеклашга тарафдормиз. Тил бирлигининг очик ўрин ҳосил этиш хусусиятини ўрганар эканмиз, энди тил валентлиги, тил бирлигининг валентлиги ҳақида, ашкрофн - тил бирлигининг боғлашуви (сочетаемость языковых единиц) ҳақида гапиритимиз логим. Ана шундай тил бирлиги бўлиб аввало лексема (полисемем лексемаларда эса ҳар бир семема) хизмат қилади.

Тил бирлигига хос очик ўринни ағаллайдиган бирликка партнёр дейилади.³ Буни биз боғлашувчи деб критамиз. Партнёрларнинг миқдорига қараб лексемалар авалентли, монвалентли, дивалентли, уч валентли деб гуруҳланади.⁴ Буларни биз боғлашувсиз, бир боғлашувли, икки боғлашувли, уч боғлашувли тил бирликлари деб критамиз. Партнёрларнинг миқдорини белгилаш валентликнинг биринчи босқичи

1. Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблемы валентности в современном немецком языке. М.: "Высшая школа". 1978, 154, 155.

2. Шу асар, 155.

3. Шу асар, 170, 171.

4. Шу асар, 141.

дейлади.⁵ Шундан кейин партиёрларнинг табиатини белгилашга утилади. Буни энди мантйк валентлиги дейилдан кура тил бирлигининг боғлашуви дейиш уриқли.

Партиёрлар (боғлашувчилар) актант ва сирконстант деб ажратилади. Актант - тил бирлигининг табиати белгилаб турадиган партиёр, сирконстант - тил бирлигининг табиати белгилаб турмайдиган партиёр.⁶

Партиёрларнинг семантик синфлари субъект, объект, ҳол аниқловчи (обстоятельствоимное определение) каби турларга ажратилади.⁷ Анъанавий терминларга қиёсласан, субъект эгага, объект тулдирувчига тўғри келади. Куринадики, агеис термини ва шунинг қаторидаги бошқа терминлар киритилиши муносабати билан субъект термини ва шунинг қаторидаги бошқа терминлар гуё грамматика терминига айланаётир, натижада субъект - эга, объект - тулдирувчи каби терминологик дублетлар юзага келаётир. Субъект термини ва шунинг қаторидаги бошқа терминларнинг икки хил (логик ва грамматик) мундарижани бўлиб қолгани уқувчини чалғитади. Англашимоувчиликнинг олдини олиш мақсадида биз синтактик боғлашувга нисбатан анъанавий эга терминини ва шунинг қаторидаги бошқа терминларни чишлатамиз. В.Г.Гак ҳам шу терминларни ишлатиш тарафдори.⁸

Грамматик боғлашув доирасида боғлашувчининг айрим семантик хусусияти (рус тилида жонли-жонсизлик⁹, ўзбек тилида аталганлик кабилар) ҳам ҳисобга олинади. Бу ерда асли грамматик семантика кўзда тутилади.

Том маънодаги семантик боғлашувни белгилаш учун семемаларнинг

5. Юқоридаги асар, I45.

6. Шу асар, I45.

7. Г.Хельбиг аргументларнинг семантик синфларини белгилашни семантик валентлик дейди (Юқоридаги асар, I55). В.Г.Гак эса семантик актантларни субъект, объект, адресат деб номлайди, синтактик актантларни (гап бўлақларини) эса эга, тулдирувчи деб юритади (Қаранг: Гак В.Г. Теоритическая грамматика французского языка. Синтаксис. II наври, М.: "Высшая школа", 1986, 18,19).

8. Гак В.Г. Юқорида тилга олинган уқув қудланмаси, 18.

9. Г.Хельбиг бу ҳодисани махсус дугатда валентликни тасвирлашнинг учинчи босқичи деб қарайди, бунда актантларга, семантик қуршолга сифат жиҳатидан тавсиф берилади (Степанова М.Д., Хельбиг Г. Юқорида тилга олинган асар, I49).

семантик боғлашув имкоиятини, уларнинг семантик уйғун ёки ноуйғун эканлигини ўрганиш лозим.¹⁰ Бунинг учун идеографик семалар босқичида чуқур илмий тадқиқот олиб бориш зарур.

Ўзбек тилшунослигида сўзнинг семантик валентлигини ўрганиш кейинги йилларда анча авж олди. Бундай валентликни ўрганиш дастлаб нутқ феълларида амалга оширилди,¹¹ кейинчалик ҳолат феълларида давом эттирилди.¹² И. Кучкортоев ўз ишида, нутқ феъл лексемалари билан бир қаторда, нутқ феъл фраземаларини ҳам қамраб фикр юртади.

Ушбу олимлар тил ҳодисаларини баён қилишда логикага асосланади, биринчи ўринга грамматик категорияларни эмас, мантиқ категорияларини чиқаради, грамматик семантикани логикага бўйсундиради.

Биз ўз ишимизда тил ҳодисаларини тил категориялари билан изоҳлаш йўлини тутдик. Шу сабабли валентлик терминида эмас, боғлашув (сочетаемость) терминидан фойдаландик. Боғлашувнинг турлари ва кўринишларини баён қилишда анъанавий синтактик терминларга (эги, қаратувчи, тўлдирувчи, ҳол терминларига) мурожаат қилдик.

Боғлашув асли барча туркум лексемаларига хос, лекин феълда энг кучли. Шу тўғайли ҳам олимлар биринчи галда феъл лексемаларга мурожаат қилади.

Феъл лексемаларда боғлашув икки хил намоян бўлади:

1. Феъл лексема бошқа бир бирликни ўзига боғлайди, боғлов амалга ошади. Масалан, феъл лексема ўзига тўлдирувчинини боғлайди, боғлов ҳодисаси рўй беради. Бунда феъл боғлатувчи¹³ бўлса, тўлдирувчи эса боғданувчи бўлади.

2. Феъл лексема бошқа бир бирликка боғланади, боғланув амалга ошади. Масалан, феъл лексема кесим вазиёсида эгача боғланади, боғланув ҳодисаси рўй беради. Бунда эга боғлатувчи, феъл кесим эса боғланувчи бўлади.

10. Г. Хельбиг бу ҳодисани валентлигининг учинчи босқичи, "танланув муносабати" (отношение избирательности) деб қарайди (Юсридаги асар, 227).

11. Кучкортоев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Т.: "Ўқитувчи", 1977.

12. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Т.: "Ған", 1989.

13. Асли боғлов термини асосида боғловчи терминини олиш табиий, лекин унда боғловчи (союз) термини билан омонимлик воқе бў-

Боғлашув табиатан феъл лексема ва феъл фраземаларда маълум бир фарқларга эга (бу фарқларни ўз ўрнида таъкидлаймиз). Бундан қатъи назар, боғлашув феъл лексема ва феъл фраземаларда айни бир қонуниятга бўйсунгани, бу ҳолат ҳодисаларнинг баёнидан яқин қўрилади. Ушбу ишда феъл фраземалар дастлаб бир боғлашувли, икки боғлашувли, уч боғлашувли деб гуруҳланди, ҳар бири ўз ичида қандай булак ёки бўлақлар билан боғлашувли асосида турларга ажратиб тасвирланди. Шундан кейин боғлашувсиз феъл фраземалар ҳақида маълумот берилди. Алоҳида боғларда вариантланган ва боғлашув, полисемия ва боғлашув масалалари баён қилинди. Барча боғлар тасвирида фраземалар аввало аталганлик ҳодисасига асосланиб тудалади.¹⁴ Бундан ташқари, ўрни билан яна бир ҳодисага – боғлашувчиларнинг грамматик сон шаклига ҳам эътибор қаратиб қилинди.

Биринчи қисм. Бир боғлашувли фраземалар

I боб. Фақат эга билан боғлашувли фраземалар

Феъл фразема кесим вазифасида эгага боғланади, шу тўғрисида бу ерда боғлашув ҳодисаси воқе бўлади, эгани боғлатувчи десак, кесим вазифасидаги феъл фраземани боғлашувчи деб юритиш мумкин.

Фразема камчида икки лексемалар таркиб топади. Феъл фраземаларда таянч аъзо феъл лексема билан, нотаънч аъзо(лар) эса асосан от лексема билан, баъзан бошқа туркум лексемаси билан ифодаланadi. Феъл фраземанинг боғлашув имконияти аввало унинг таркибидagi феъл лексемага қараб белгиланади.

Ўзбек тилида том маънодаги шахсиз феъллар йўқ, шунга қўра ҳар бир феъл лексема эга билан боғлана олади. Фақат ўтмасиз феъл лексема мажҳул қаратма ясовчисини олиб, шахсизланганида эга билан

лади. Бундан қутулиш учун боғлатувчи деб термин ясадик (бунда орттирма ясовчисининг "баҳартирувчи" семасини гўё онгли равишда назардан соқит қилдик).

14. Аталганлик ҳодисаси ҳақида қаранг: Раҳматуллаев Ш. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук. М.: 1962, II; шу автор. Феъл фразеологик бирликларда мослашув. "Научные труды ТашГУ". 260- чиқиши. Тошкент, 1964, 145-147.

боғлашув имкониятини йўқотади. Феъл фразема таркибида бундай шахсизланган феъл лексема деярли қатнашмайди. Материалимизда биргина феъл фразема шахсизланган шаклда учради: Эл оғайна элак тутиб бўлмайди. Асли бу фразема бирикмага тенг қурилишли бўлиб, Эл оғайна элак тутиб қур-чи каби шаклда (эга билан боғланадиган шаклда) ҳам ишлатилади. Қўринадики, бу феъл фраземанинг нутқда намоён бўладиган шаклидан бири мақолга айланган.

Феъл фраземанинг неча боғлашувли бўлиши унинг феъл аъсоси қандай боғлашув имкониятига моликлигига қараб ва бу имкониятнинг фраземанинг таркибида қанчалик намоён бўлганига қараб белгиланади.

Аввало, феъл фраземаларни икки йирик гуруҳга ажратиш лозим:

- 1) синтактик қурилиши нопрedikатив синтагмага (бирикмага) тенг фраземалар,
- 2) синтактик қурилиши предикатив синтагмага (гапга) тенг фраземалар.

Предикатив синтагмага тенг қурилишли фраземаларда, Уз=Узидан, эга билан боғлашув йўқ, чунки феъл аъзонинг бундай боғлашув имконияти фраземанинг уз таркибида намоён бўлган: ақл битмади, бош(и) шийди каби.

Эга билан боғлашув нопрedikатив синтагмага тенг қурилишли феъл фраземаларда воқе бўлади. Демак, феъл фраземада эга билан боғлашув мавжуд бўлиши учун феъл аъзонинг бундай боғлашув имконияти фраземанинг таркибида намоён бўлмаслиги шарт.

Эга билан боғлашув ўзбек тилида ҳар бир феъл лексемага хос. Агар феъл лексеманинг эга билан боғлана олин хусусиятининг ўзинигина кўзда тутсак, бундай эгани актант деб бўлмайди. Феъл фраземаларда эга билан боғлашув фақат бирикмага тенг қурилишларида ва беринининг ўзиёқ эгани актант деб қарашга ҳуқуқ беради.

Феъл лексемаларда эгани актант деб қараш учун асос иккиламчи босқич ёндашувда - аталганлик ҳодисасида намоён бўлади. Феъл фраземалар боғланадиган эгани актант деб қарашда аталганлик ҳодисасининг салмоғи яна ҳам кучли.

Фақат эга билан боғлашувли феъл фраземаларни қуйида аввал аталганлик ҳодисаси асосида гуруҳлаймиз, сўнгра ҳар бир гуруҳ доирасида феъл аъзонинг табиатини ва шунга боғлиқ ҳолда фраземанинг таркибини кузатамиз.

Эга билан боғлашувли феъл фраземаларнинг кишига аталган тури

Бундай фраземаларда феъл аъзонинг ўтимсиз, ўтимсизлашган, ўтим-

ли, утиллилашган бўлиши уларнинг борлашувига таъсир этади.

Утимсиз феъл аъзоли фраземалар

Таркибида Утимсиз феъл аъзо қатнашадиган феъл фраземалар асосан икки аъзоли бўлиб, нотаянч аъзо турли туркум бирликлари билан ифодаланади:

1. Бундай фразема таркибида бошқарувга эга бўлмаган утимсиз феъл қатнашади, шунга қўра нотаянч аъзо бўлиб равиш келади: донг қотмоқ I (ким), донг қотмоқ II (ким), кеч қолмоқ (ким), кам бўлмаслик (ким).

2. Мана бу фраземанинг джоридаги фраземалардан фарқи шуки, нотаянч аъзо бўлиб сифат келади: катта кетмоқ (ким), имонсиз кетмоқ (ким), қаттиқ кетмоқ (ким), буш келмоқ (ким), паст тулмоқ (ким), яхши бординг [ким], яхши қолинг [ким].

Феъл аъзоси фразема билан ифодаланган енгил нафас олмақ (ким) фраземаси ҳам шу турга мансуб.

Катта гапирмоқ (ким), хушёр тортмоқ (ким) фраземалари ҳам шу турга мансуб: буларнинг феъл аъзоси айрим семемасида утимли бўлса ҳам, бу фразема таркибида тўлдирувчини бошқармайдиган утимсиз семемаси билан қатнашади. Катта гапирмоқ фраземаси таркибидаги гапирмоқ лексемаси "ниманидир қимгадир айтмоқ" семемаси билан эмас, балки "кўт қаракатиңи амалга оширмоқ, сўзламоқ" семемаси билан қатнашади; бу семема утимсиз бўлиб, тўлдирувчини бошқариш хусусиятига эга эмас ("Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да бу семемалар яхши ажратилмаган).

Тортмоқ лексемаси "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да 18 маъноли подсемем лексема сифатида таъсирланган. Бу феъл лексема кўпчилик семемаларида утилли бўлиб, воситасиз (урн билан воситали) тўлдирувчини бошқаради. Хушёр тортмоқ фраземаси таркибида эса бу феъл лексема тўлдирувчини бошқармайдиган утимсиз семемаси билан қатнашади; ушбу семема изоҳли луғатда 18-чилиб берилган ва "бирор томонга қараб ўзгариб тегишли хусусият касб этмоқ" деб таърифланган, асли "(маълум белги-хусусиятди) ҳолатга утмоқ" деб таърифлаш тўғрироқ булар эди.

Қуринадики, феъл фразема таркибида қатнашадиган феъл аъзо полсемем бўлса, ушбу фразема таркибида қайси семемаси билан қатнашганини аниқлаш ва шу асосда фикр юритиш лозим.

3. Джоридаги икки тур фраземаларда ҳол бўлак равиш ёки сифат билан ифодаланган бўлса, мана бу фраземаларда от лексема билан ифодаланган. Шаклан бу аъзо бирлик, бош келишида бўлади.

нин өса "булис" маъноси англашилади: тўнғиз-қўймоқ (ким), эр етмоқ (ким). Мана бу фраземаларда өса ҳол булак равишда шаклидаги феъл лексема ёки феъл бирикма билан ифодаланган: қурпа-ёстиқ қилиб ётмоқ (ким), занг босиб ётмоқ (ким).

4. Баъзи фраземаларда феъл аъзо тўлдирувчини бошқармайдиган ўтимсиз феъл билан ифодаланади-ю, фразема таркибида ўрин келишигида шаклланган ҳол булак қатнашади: ўртада турмоқ (ким). Мана бу фразема ҳам шу турга мансуб, фақат унинг ҳол булаги бирикма билан ифодаланган: тупроқдан ташқари[да] юрмоқ (ким).

5. Қўпгина фраземаларда феъл аъзо воситали тўлдирувчини бошқармайдиган ўтимсиз феъл билан ифодаланади ва бундай тўлдирувчи фраземанинг таркибиде намоён бўлади. Бундай воситали тўлдирувчи жуналиш келишигида шаклланади. Шундай феъл аъзоларининг фраземалар таркибиде қатнашиши қуйидагича: тушмоқ (8) - васвасага тушмоқ (ким), вахимага тушмоқ (ким), гапга тушмоқ (ким), саросимага тушмоқ (ким), талвасага тушмоқ (ким), ташвишга тушмоқ (ким), ўмидсизликка тушмоқ (ким); ҳайратга тушмоқ (ким); қирмоқ (3) - дармонга қирмоқ (ким), йўлга қирмоқ (ким), орага қирмоқ (ким); толмоқ (3) - уйкуга толмоқ (ким), хаёлга толмоқ (ким), уйга толмоқ (ким); минмоқ (2) - амалга минмоқ (ким), райратга минмоқ (ким); чиқмоқ (2) - йўлга чиқмоқ (ким), сўзга чиқмоқ (ким); чўймоқ (2) - хаёлга чўймоқ (ким), уйга чўймоқ (ким); аралашмоқ - гапга аралашмоқ; бормоқ - хаёлга бормоқ; ботмоқ - гуноҳга ботмоқ (ким); етмоқ - камолга етмоқ (ким); йўликмоқ - бегога йўликмоқ (ким); келмоқ - тилга келмоқ (ким); кетмоқ - уйкуга кетмоқ (ким); тегмоқ - тишга тегмоқ (ким), тўлмоқ - кучга тўлмоқ (ким); ўтирмоқ - тахтга ўтирмоқ (ким); совуққа қотмоқ (ким).

Бир фраземада тўлдирувчи булак ўқитиқ қатор билан ифодаланган: на осийққа кўнмоқ, на совуққа (ким).

Мана бу фраземалар ҳам юқоридеги турга мансуб, фақат уларда воситали тўлдирувчи бирикма билан ифодаланган: нора терга ботмоқ (ким), совуқ терга ботмоқ (ким), ёмон йўлга кириб кетмоқ (ким), минг оҳангга тушмоқ (ким), хон талвасаюлга тушмоқ (ким), кушқондан [ташқари] чиқмоқ (ким). Оқирғи фраземада жуналиш келишиги белгисиз; бу ерда ташқари сўшакли эллипеланиб, фразема бошқача тус олиши ҳам мумкин.

6. Чиқиш келишигидаги сўшакли бошқармайдиган ўтимсиз феъл аъзоли фраземалар ҳам анчагина. Бу келишигидаги сўшакли аёсай воситали тўлдирувчига тенг бўлади: қолмоқ (8) - кучдан қолмоқ (ким),

оёндан қолмоқ (ким), нўздан қолмоқ (ким), қулоқдан қолмоқ (ким), қатордан қолмоқ (ким) ; тушмоқ (2) - тақтдан тушмоқ (ким), эгардан тушмоқ (ким) ; чиқмоқ (2) - одамгарчиликдан чиқмоқ (ким), хумордан чиқмоқ (ким); кетмоқ - дармондан кетмоқ (ким); озмоқ - аялдан озмоқ (ким) ; тоймоқ - йўлдан тоймоқ (ким) . Шу турнинг во-ситаги тўлдирувчи бйрима билан ифодаланган кўриниши ҳам бор: бир гапнан қолмоқ (ким).

Чиқми келишигидаги сузашк мана бу фраземаларда хол булакка тенг: даянддан келмоқ (ким), омондан келмоқ (ким), дунёдан кетмоқ (ким), ердан кўгарис чиқмоқ (ким), обдондан қатламоқ (ким). Мана бу фразема таркибида равиш холи ҳам қатнамади: дунёдан ток ўтмоқ (ким).

7. Алёқида қодиса деб таркибида уз(и)дан , уз сузашклари қатнашган фраземаларни қўрайтип керак: Уз(и)дан кетмоқ (ким) , уз билган(и)дан қолмаслик (ким). Бу фраземалар таркибида нисоатловчи қатнаша туриб ва кентейст билан боғлиқ қолда узгара туриб, фразема кўршовида наратувчи келмайди. Шу тўғайли бундай фраземаларни бир боғлашувли - фақат ега билан боғлашувли фраземалар қаторига киритдик.

8. Бир неча фраземада феъл аъзо бўлиб демоқ лексемаси келади. Бу феъл маълум семемасида ўтимли бўлса ҳам, бу ерда ўтимсиз семемаси ("нутқ ҳаракатини амалга оширмоқ,сузламоқ" семемаси) билан қатнашади ; бу феъл аъзога боғланган қисм кўчирмага тенг бўлади: жоң демоқ (ким), гяриңг демаолик (ким), "Яхман" деб туриб олмоқ (ким), "Олма,пиш, орвнигга туш" демоқ (ким), санамай "Саккиз" демоқ (ким). Бир фразема таркибида демоқ феълига синоним эт-моқ (< айтмоқ) феъли қатнашган: "чурк" этмаслик (ким).

9. Феъл аъзо сифатида бўлмоқ феъли келадиган фраземалар ҳам бор. Бундай фраземаларда бўлмоқ кумакчи феълга тенг бўлиб, гўё феъл фразема ясагга хизмат қилади: якки мохов бўлиб қолмоқ (ким), ок уйлик, ола саргайлик бўлмоқ (ким), ошиқи беңарор бўлмоқ (ким), нима деган одам бўлмоқ (ким), мулоийм-супурги бўлмоқ (ким), икки жаҳон овораси бўлмоқ (ким). Икки фраземада қўшма феъл (кул бўлмоқ, ўтин бўлмоқ) қатнашган, биринчи аъзо (хол) эса феъл лексема ёки феъл бйрима билан ифодаланган: куйиб кул бўлмоқ (ким), ут-тизга кириб=оқ ўтин бўлмоқ (ким).

10. Юқоридаги тур фраземаларда бўлмоқ -отга тенг қисмга қўшилса, мана бу фраземаларда сифатга тенг қисмга қўшилади, гўё сифат фраземадан феъл фразема ҳосил қилинади; яна бир фарқи шунки ,

биринчи аъзо жўналиш келишигида шаклланиб, воситали тўлдирувчи бўлиб келади: кузга янн бўлмоқ (ким), тайёрга айёр бўлмоқ (ким), тирноққа зор бўлмоқ (ким). Куринадики, бу ерда воситали тўлдирувчини фраземанинг феъл аъзоси эмас, балки сифат аъзоси бошқаради.

Мана бу фраземаларда сифат аъзо урнида от лексема келади: тайёр ошга бақовул бўлмоқ (ким), осмонга устун бўлмаслик (ким). Бу ерда ҳам асли от бошқаруви воқе бўлади, фраземанинг феъл аъзоси ўтимсиз бўлиб, тўлдирувчини бошқармайди, шу туфайли феъл фразема фақат эга билан боғлашади.

II. Айрим фраземалар икки қиёмли бўлиб, бу қисмлар қар хил ифодаланади:

1) мустақил феъл ва ёрдамчи феълдан тузилган бўлиб, биринчи қиём =гунча шаклида бўлади: ётиб қолгунча, отиб қолмоқ (ким);

2) ҳолли бирикмага тенг бўлиб, биринчи қиём равишдод шаклида бўлади; ҳол вазифасида саном сон, баъзан равиш келади: бир гапириб, ўн қулмоқ (ким); етти ўлчаб, бир қесмоқ (ким); юз ўйлаб, бир сўзламоқ (ким); нари бориб, бери келиши (ким);

3) ҳолли бирикмага тенг бўлиб, ҳол бўлай чикиш, ўрин келишигида шаклланади; биринчи қиём шарт майли шаклида бўлади: бордан келса(...), тоғдан келмоқ (ким); отдан тушса(...) ҳам, егардан тушмаслик (ким); шохида ёрса(...), баргида ёрмоқ (ким). Мана бу фраземанинг биринчи қисмида жўналиш келишигида шакллانган ҳол қатнашади, иккинчи қисмида чикиш келишигидаги ҳол (ундан) назарда тутилади: тегирмонга тушса(...), бутун чикмоқ (ким);

4) биринчи қиёми равишдод шаклидаги феълнинг тәқрори билан, иккинчи қисми эса тўлдирувчиси бирикма билан ифодаланади ва унинг таркибида жўналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади: танлаб=танлаб, тоғга учрамоқ (ким);

5) мана бу фразема ҳам икки қиёмли. Унинг биринчи қиёми предикатив синтагмага тенг бўлиб, қисими ўтимсизлашган феъл билан ифодаланган; иккинчи қисми эса ҳолли бирикма билан ифодаланган: ер ёрилмаси=ю, ерга кириб кетмаслиги (ким);

6) феъл аъзо демоқ феъли билан ифодаланган фраземалар икки қиёмли фраземалар орасида ҳам бор. Қуйидаги фраземаларнинг биринчи қиёми шарт майли шаклида бўлади, қар икки қисмида кўчирма қисм қатнашади: "Али" деса(...), "Бали" демоқ (ким); "Дард" деса(...), "Бало" демоқ (ким); у деса(...), бу демоқ, бу деса(...), у демоқ (ким). Мана бу фраземада кўчирма қиём шарт майли шаклидаги биринчи қисмлар таркибидоғина қатнашган: ул десаг - улса, тирил десаг - тирилса (ким).

Утимсизлашган феъл аъзоли фраземалар

Бундай фраземалар таркибидаги феъл асли утимли бўлиб, узлик қаратма ясобчисини олгач утимсизлашган бўлади, шу тўғайли воситасиз тўлдирувчинин бошқара олмайди. Бундай феъл аъзо қатнашган фраземаларнинг курилиши қуйидагича:

1. Икки аъзод бўлиб, сифат билан ифодаланган ҳол қатнашади: Утсиз ўртамқоқ (ким).

2. Тобе аъво сифатловчини бирикма билан ифодаланиб, жуналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчига тенг бўлади: баланд дорга осилмоқ (ким).

3. Уч аъзод бўлиб, урин келишигида шаклланган ҳол, жуналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади: қариганда қармоққа илинмоқ (ким).

4. Мана бу фразема ҳам уч аъзод: ўз ёғ(и)да ўз(и) қовурилмоқ (ким). Унинг таркибидаги биринчи аъво бирикма билан ифодаланган бўлиб, урин келишигида шаклланган воситали тўлдирувчига тенг; иккинчи аъво [ўз(и)] таъкидловчига тенг; бу фраземанинг алоҳида хўсусияти шундайки, икки аъво таркибда нисбатловчи қатнашувига қарамай, фразема қўршовида қаратувчи келмайди (бунга ўз=сабабчи эканини иқорида таъкидлаган эдиқ.

5. Бир фразема икки қисмли бўлиб, ҳар икки феъл аъво утимсизлашган феъл билан ифодаланади, биринчи қисмида чиқиш келишигида шаклланган, иккинчи қисмида жуналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади: қордан қутулиб, ёмғирга тутилмоқ (ким).

Таркибидә утимли феъл аъво қатнашадиган Фраземалар

Бундай феъл аъволар турлича: 1) фақат воситали тўлдирувчини бошқаради, 2) полисемем бўлиб, фразема таркибидә воситасиз тўлдирувчини бошқарадиган семемаси билан қатнашади, 3) асли ҳар икки тур тўлдирувчини бошқаради=ю, лекин фразема таркибидә фақат воситасиз тўлдирувчини бошқара олади, 4) ҳар икки тур тўлдирувчини бошқаради.

Фақат воситасиз тўлдирувчини бошқарадиган феъл аъзод фраземалар

Бундай фраземаларда воситасиз тўлдирувчи фраземанинг таркибидә қатнашади, шу тўғайли фраземага фақат эга билан боғлашув хос бўлади:

I. Икки аъзоли бўлиб, воситасиз тулдирувчи:

1) от лексема билан ифодаланган: отни қамчиламоқ (ким), тоғни толмоқ қилмоқ (ким), хиврни йўқласа(м) булар экан (ким).

Бу тур фраземаларда воситасиз тулдирувчининг келишиги купинча белгисиз бўлади: кўтармоқ (4) – жанжал кўтармоқ (ким), хирмон кўтармоқ (ким), қиймат кўтармоқ (ким), гап кўтара олмаслик (ким); солмоқ (3) – дод солмоқ (ким), от солмоқ (ким), шовқин солмоқ (ким); ташламоқ (3) – луқма ташламоқ (ким), чек ташламоқ (ким), энган ташламоқ (ким); тортмоқ (3) – нам тортмоқ (ким), ух тортмоқ (ким), ғам тортмоқ (ким); чекмоқ (3) – жафо чекмоқ (ким), изтироб чекмоқ (ким), риёват чекмоқ (ким); ютмоқ (3) – хода ютмоқ (ким), қон ютмоқ (ким), кран ютиб юбормоқ (ким); емоқ (2) – совуқ емоқ (ким), ғам емоқ (ким); санамоқ (2) – тоқи санаб чиқмоқ (ким), юлдуз санаб чиқмоқ (ким); бошламоқ – йўл бошламоқ (ким); кечмоқ – қон кечмоқ (ким); танимоқ – одам танимоқ (ким); тишламоқ – мум тишламоқ (ким); тотмоқ – туз тотмаслик (ким); чалмоқ – чапак чалиб қода бормоқ (ким); шимармоқ – енг шимармоқ (ким); угирмоқ – қалима угирмоқ (ким); курмоқ – чордона курмоқ (ким); утирмоқ (ким); тўймоқ – кўз ёши тўймоқ (ким). Охириги мисолда воситасиз тулдирувчи қаратувчили бирикма билан ифодаланган.

Алоҳида бир тўдани феъл аъзо сифатида қилмоқ феъл қатнашадиган фраземалар ташкил қилади. Юқорида бўлмоқ феълга нисбатан ташкиллаганимиздек, қилмоқ феъли ҳам гўё феъл фразема яшаганга хизмат қилади: кўтара сандо қилмоқ (ким), кўз ёши қилмоқ (ким), тарки дунё қилмоқ (ким). Мана бу фраземаларда ҳам қилмоқ феъли шундай вазифа билан қатнашган: ёлғиз қўлдин қилмоқ (ким), агри қўлдин қилмоқ (ким), ўрил болалик қилмоқ (ким). Кейинги тур фраземаларда қилмоқ феълдан олдинги қисмга лик аффикси қўшилади. Фразема таркибидagi бундай қисм қилмоқ феъл аъзога нисбатан воситасиз тулдирувчи бўлиб келади, шу тўғрисида бу тур фраземалар тулдирувчинин бошқармайди, фақат ага билангина боғлашувчи бўлади.

2) Икки аъзолилар орасида воситасиз тулдирувчи бўлиб узини сузшакли келадиган фраземалар айрмликка ага: бу сузшакл нисбатловчи олган бўлади, лекин фразема қуршовида қаратувчи келмайди (назарда тутилади): ўз(и)ни билмай кетмоқ (ким), ўз(и)ни йўқотиб қўймоқ (ким), ўз(и)ни ўғтлаб олмақ (ким).

2. Уч аъзоли бўлади:

1) Воситасиз тулдирувчидан таштари, қол қатнашади:

а) Рағиб қоли қатнашади: чўчқарани ҳам санамоқ (ким), арқон-

ни узун ташлаб қўймоқ (ким), аравани қуруқ олиб қочмоқ (ким), туяни тузламасдан ютмоқ (ким): Охириги фразепада ҳол равишдош шаклдаги феъл лексема билан ифодаланган. Мана бу фразема ҳам шундай қурилишли бўлиб, воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгисиз: Утиргани жой тополмаслик (ким).

Икки фразема алоҳида изоҳ талаб қилади: бувоқнинг ҳақи бор деб сиғиринг сутини ичмаслик (ким) фраземасида воситасиз тўлдирувчи қаратувчилик бирикма билан ифодаланган; сабаб ҳоли эса предикатив синтагма билан ифодаланган (бувоқнинг ҳақи бор деб), Игнадек . . . ни тўлдек қидмоқ (ким) фраземасида воситасиз тўлдирувчи сўзшакл билан (игнадекни) ёки бирикма билан ифодаланиши мумкин; бирикманинг иккинчи аъзоси нутқда аниқ бўлади (игнадек камчиликини, игнадек итукни хаби).

б) Урин ҳоли қатнашиб; жуналиш келишигида шаклланади: гапни кучага олиб чиғмоқ (ким), уз(и)ни қурунча тортмоқ (ким), қулни уз кумач(и)га тортмоқ (ким), воситасиз тўлдирувчининг уз(и)ни сўзшакли билан ифодаланишини юқорида изоҳладик. Охириги фразепада уз сўзшакли қаратувчи бўлиб келади, қаръалишга нисбатловчи қўшилади, лекин қаратувчи бўлиб фразема таркибидаги уз сўзшакли келгани сабабли контекстан қаратувчи олмайди.

2) Воситасиз тўлдирувчидан ташқари, таъкидловчи қатнашади: уз(и)ни уз(и) еб қўймоқ (ким), уз араба(си)ни уз(и) судрамоқ(ким).

3) Баъзи фраземалар таркибида, воситасиз тўлдирувчидан ташқари, иккита ҳол қатнашади: супрадаги унга қарамай тандирга ўт қаламоқ (ким). Бу ерда, урин ҳолидан ташқари (тандирга), равиш ҳоли (супрадаги унга қарамай) ҳам қатнашади. Равиш ҳоли таркибидаги воситали тўлдирувчи сифатловчилик бирикма билан ифодаланган (супрадаги унга).

3. Айрим фраземалар таркибида иккита феъл аъзо қатнашади, фразема икки қисмли бўлади:

1) Мана бу фразема таркибида воситасиз тўлдирувчини бошқарадиган феъл аъзолар келади ва бундай тўлдирувчи фраземанинг таркибида намоён бўлади (тушум келишиги белгисиз шаклда келади): қовун тушириб, шағал тукмоқ (ким). Бу фразема таркибидаги биринчи феъл аъзо асли утимсиз бўлиб, орттирма ясовчиси қўшилиши билан ўтимлилашган.

2) қулоқ керак бўлоа, кесиб олмоқ (ким) фраземасида биринчи қисм шарт эргаш гапга тенг, ана шу қисм кесиб олмоқ қисмига гўё воситасиз тўлдирувчи ҳолатида. Сув келса - симиримоқ, тош келса

кимирмоқ (ким) фраземаси ҳам тузилиши жиҳатдан худди юқоридаги фраземанинг ўзи, фақат уқшш.

Фақат воситасиз тўлдирувчини бошқарадиган семемаси
билан қатнашадиган полисемем феъл
аъзоли фраземалар

Асли полисемем бўлиб, маълум семемасида ҳар икки тур тўлдирувчини бошқарадиган, бошқа бир семемасида эса фақат воситасиз тўлдирувчини бошқарадиган феъл лексемалар ҳам анчагина. Фраземаларнинг бир қисмида ана шундай хусусиятли феъл фақат воситасиз тўлдирувчини бошқарадиган семемаси билан қатнашади. Шу жиҳатдан асли бундай фраземаларни фақат воситасиз тўлдирувчини бошқарадиган феъл аъзоли фраземалар қаторига қўшиш тўғри.

Бу тур фраземалар тузилишига кўра турлича бўлади:

I. Икки аъзоли бўлади:

I. Воситасиз тўлдирувчи тушум келишигида шаклланади:

1) Воситасиз тўлдирувчи сўзшакл билан ифодаланади:

а) Тушум келишиги белгилли бўлади: гапни бурмаслик (ким), уй-қуни урмоқ (ким), сирасини айтмоқ (ким), "берди"сини айтмоқ (ким). Кейинги икки фразема таркибида нисбатловчи қатнашса ҳам, фразема қуршовида қаратувчи келмайди. Шундай ҳолда: ўз(и)ни қўймоқ (ким), ўз(и)ни қўйиб бермоқ (ким) фраземаларида ҳам рўй беради, бунга воситасиз тўлдирувчининг ўз(и)ни сўзшакли билан ифодаланishi сабабчи. Бекор[ларни] айтиб(ди) (ким) фраземасида воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгисиз ҳам ишлатилади (бунда =лар аффикси ҳам тушиб қолади, албатта).

Юқорида келтирилган фраземалардан гапни бурмаслик фраземаси таркибида бурмоқ феъли "бошқача йўналиш бермоқ" утимли семемаси билан қатнашган (бу семема изоҳли лугатдаги иккинчи маънога тўғри келади, лекин гапни бурмоқ фраземаси негадир учинчи маъно изоҳи ичига қиритилган). Сирасини айтмоқ, "берди"сини айтмоқ фраземалари таркибида айтмоқ феъли "нутқ ҳаракатини амалга оширмоқ, сўзламоқ" утимли семемаси билан қатнашган. ўз(и)ни қўймоқ, ўз(и)ни қўйиб бермоқ фраземалари таркибида қўймоқ феъли "эркин тутмоқ, чеклаб-чегараламаслик" утимли семемаси билан қатнашган (Изоҳли лугатда шундай фразема оаққизилчи маъно изоҳлари таркибида берилган, маънонинг ўзи эса утимли семема сифатида таърифланган).

Куйида тасвирланган фраземалар таркибидаги феъл аъзоларга ҳам юқоридагича семантик тавсифлар бериш мумкин, лекин биз бир неча фраземанинг феъл аъзоларига изоҳ бериш билан чекландик.

б) Тушум келишиги кўпинча белгисиз булади: болн кўрмоқ (ким), иш кўрмоқ (ким), мактаб кўрмоқ (ким), орзу-хавас кўрмоқ (ким), умр кўрмоқ (ким); иш тутмоқ (ким), уй тутмоқ (ким); доғ урмоқ (ким), одам айирмоқ (ким), ташриф бурмоқ (ким), хуррак отмоқ (ким), оряв ростламоқ (ким), оуа оурамоқ (ким), обрў топмоқ (ким).

2) Воситасиз тўлдирувчи бирикма билан ифодаланади: хурмачанинг тагини яламоқ (ким), мадраса тушроғини яламоқ (ким), қалаванинг учини топмоқ (ким), тирноқ ювини кўрмаслик (ким), она сути-ни оқламоқ (ким).

Мана бу фраземаларда воситасиз тўлдирувчининг ифодаланиши яна ҳам мураккаб: воситасиз тўлдирувчи қаратувчилик бирикма билан, қаратувчининг ўзи соа сифатловчилик бирикма билан ифодаланган: номаъқул бузоқнинг гўштини ёмоқ (ким), икки кеманинг бошини тутмоқ (ким).

2. Бир фраземада воситасиз тўлдирувчи тушум келишигида эмас, балки чиқиш келишигида шакланган ("бутун" эмас, "қисм" маъноси-нинг ифодаланиши): ҳам хурдадан урмоқ, ҳам бурдадан (ким). Бу фразема - ушшиқ қисмли.

II. Уч аъзоли бўлади:

1) Воситасиз тўлдирувчидан ташқари, ҳол қатнашади:

а) равиш ҳоли қатнашади: эркин нафас олмоқ (ким). Мана бу фраземалар ҳам шу турга мансуб (ўз(и)ни оушмакли билан ифодаланган воситасиз тўлдирувчига изоҳ юқорида берилди); ўз(и)ни баланд олмоқ (ким), ўз(и)ни катта олмоқ (ким), ўз(и)ни паст олмоқ (ким);

б) ўрин ҳоли қатнашади: рағпти бошда ённа бурмоқ (ким);

в) пайт ҳоли қатнашади: туйдан илгари ногора қоқмоқ (ким);

г) маъна бу фразема таркибида воситасиз тўлдирувчи ушшиқ бўлиб, улар таркибида маъсад ҳоли қатнашади: тикилгани қора, тинчигани чора тополмаслик (ким).

2) Феъл аъзоси демоқ феъли билан ифодаланган мана бу фраземалар ҳам уч аъзоли бўлиб, воситасиз тўлдирувчидан ташқари, кўчирма қисмга тенг сўзшакл ҳам қатнашади: оқни қора демоқ (ким), қолани оқ демоқ (ким), алийни калтак доғлмаслик (ким). Мана бу фраземада ушшиқ қатор қатнашади: оқни оқ, қорани қора демоқ (ким).

III. Асли икки феъл аъзоли мана бу фразема ушшиқ қисмли бўлиб,

биринчи қисми равишдош шаклида келади; ҳар бир қисмининг таркибида воситасиз тўлдирувчи қаратувчили бирикма билан ифодаланган (лулининг қаратувчиси ҳар икки воситасиз тўлдирувчи учун умумий): лулининг эшагини сугориб, пулини олмоқ (ким). жон олиб, жон бермоқ (ким) фраземаси ҳам шу турга мансуб бўлиб, воситасиз тўлдирувчилар белгисиз тушум келишигидаги сўзшакл билан ифодаланган.

Асли ҳар икки тур тўлдирувчини бошқариш имкониятига эга, лекин фразема таркибида фақат воситасиз тўлдирувчини бошқара оладиган феъл аъзоли фраземалар

Феъл аъзога ҳос бошқарув имкониятининг бундай чекланиши аввало шундай феъл аъзога боғланадиган лексеманинг таъсирида юз беради: бирикаётган лексемаларнинг (семемаларнинг) семантик табиати воситали тўлдирувчини ортиқча қилиб қўяди. Масалан, чўзмоқ феъли асли воситасиз тўлдирувчини ва воситали тўлдирувчини (нимани нима билан) бошқара олади, лекин гапни чўзмоқ фраземаси таркибида воситасиз тўлдирувчини бошқаруви намоён бўлади=ю, фраземанинг қуршовида воситали тўлдирувчини бошқаришга эҳтиёж сезилмайди, бунга гап, чўзмоқ лексемаларининг семантик табиати сабабчи: "гап" бирор нарса билан чўзилмайди, "чўзмоқ" ҳаракати конкрет предметларга ҳос, бу ерда эса абстракт предметга нисбат берилган.

Қоридатиғича изох талаб қиладиган фраземалар қўлчиликни ташкил этади. Баъзи фраземаларда воситали тўлдирувчини бошқармасликка фраземанинг маъноси сабаб бўлади. Масалан, кўримоқ феъли "ҳайдамоқ" семемасида ҳар икки тур тўлдирувчини бошқаради (нимани нима билан), пашша кўримоқ фраземаси таркибида бу феълнинг воситасиз тўлдирувчини бошқариши намоён бўлади=ю, лекин воситали тўлдирувчини бошқаришга эҳтиёж фраземанинг қуршовида сезилмайди: фраземадан конкрет ҳаракат эмас, балки маъхум ҳаракат маъноси англашилади, ана шундай маъно воситали тўлдирувчи билан боғлашувчи ортиқча қилиб қўяди ("фойдали, кўзга кўринадиган иш билан шуғулланмаслик, вақтини бефойда ўтказмоқ" маъноси нима билан? сўроғига жавоб бўладиган воситали тўлдирувчини ўз-ўзидан иборат этади).

Бу тур фраземалар асосан икки аъзоли бўлиб, қурилиши жиҳатдан тўлдирувчили бирикмага тенг бўлади; воситасиз тўлдирувчининг келишиги баъзан белгилли, асосан белгисиз бўлади: гапни чў-

моқ (ким) ; жазо олмоқ (ким) , оёя олмоқ (ким) ; сўз олмоқ I (ким) , хид олмоқ (ким) , қордий олмоқ (ким) , ил олиб бормоқ (ким) ; гап сотмоқ (ким) , сарфата сотмоқ (ким) ; фалсафа сотмоқ (ким) ; бош чайламоқ I (ким) , бош чайламоқ II (ким) ; мижа қоқмоқ (ким) , мижа қоқмаслик (ким) , ҳаво боғлаб кетмоқ (ким) , кўкрак кermoқ (ким) , гап қовламоқ (ким) , ўй сурмоқ (ким) , эт кўймоқ (ким) , туҳум босмоқ (ким) , пайша кўримоқ (ким) ; ўз(и)ни босмоқ (ким) .

Бир неча фразема ўч аъзоли бўлиб, уларнинг таркибида, воситасиз тўлдирувчидан ташқари, ҳол ҳам қатнашади: масалани кунда - данг кўймоқ (ким) , темирни қизғида босмоқ (ким) .

Ҳам воситасиз тўлдирувчини, ҳам воситали тўлдирувчини бошқарадиган феъл аъзоли фраземалар

Бундай фраземалар таркибидаги феъл аъзо ҳар икки тур тўлдирувчиний бошқаради ва бу тўлдирувчилар фраземанинг ўз таркибида намоён бўлади. Шунга қура бундай фразема факат агага боғланади. Бундай фраземаларнинг тузилиши куйидагича:

1. Фразема бир қисми бўлади:

1) воситали тўлдирувчи жунатли келишида шаклланади:

а) воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгили бўлади: жиловни қўлга олмоқ (ким) , ўрни бирга олмоқ (ким) ; қилни қирққа ёрмоқ (ким) ; қўлни бурига топширмоқ (ким) ; ўз(и)ни қўлга олмоқ (ким) . Манá бу фразема ҳам шу турга мансуб бўлиб, воситали тўлдирувчи ушшк: ўз(и)ни ўтга, сувга урмоқ (ким) ;

б) воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгисиз бўлади: шайтонга ҳай ёрмоқ (ким) , тейёр ошга қошиқ солмоқ (ким) , олинмаган буюкқа қовиқ қоқмоқ (ким) . Кейинги икки фраземада воситали тўлдирувчи сифатловчили бирикма билан ифодаланган;

2) воситали тўлдирувчи чиниш келишида шаклланади:

а) воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгили бўлади: Мусонидг аламини Исодая олмоқ (ким) . Бу фраземада воситасиз тўлдирувчи қаратувчили бирикма билан ифодаланган ;

б) воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгисиз бўлади: чўпдан ҳадик олмоқ (ким) , қилдан қийик топмоқ (ким) , қилдан қийик қидирмоқ (ким) ;

3) воситали тўлдирувчини билан кўмактаси шакллантиради:

а) воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгили бўлади: бир кесақ билан икки қўenni урмоқ (ким) . Бу фраземада тўлдирувчилар сифатловчили бирикма билан ифодаланган ;

0) воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгисиз бўлади: игна олишдан кудук қазимоқ (ким).

2. Баъзи фраземалар икки қисмли бўлади:

1) Мана бу фразема ушшқ қисмли бўлиб, биринчи қисми равишдош шаклида келади; фраземанинг қисмлари таркибда жўналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади: тежканга тегиб, тежма-нингга кесак отмоқ (ким).

2) Мана бу фраземанинг биринчи қисми-шарт маъли шаклида; воситасиз тўлдирувчи иккинчи қисмида қатнашиб, келишиги белгисиз: лош деса, она қон олиб югурмоқ (ким).

3. Алоҳида ҳодиса деб бир фразема таркибда иккита воситасиз тўлдирувчининг келишини кўрсатиш мўзим:

1) уз(и)ни қабақа урин(и)ни ойимаслик (ким) фраземаси воситасиз тўлдирувчилик таркибига тенг; воситасиз тўлдирувчи эса ёйиқ бирикма билан [уз(и)ни қабақа урин(и)ни] аффиксдан иборат; бу ёйиқ бирикма таркибда урин ҳоли ва воситасиз тўлдирувчи қатнашган. Демак, воситасиз тўлдирувчилардан бири ички бўлакларнинг мавсуб;

2) уз(и)ни куйгани жой тополмаслик (ким) фраземаси ҳам бирикмага тенг бўлиб, дастлаб икки бирикмага ажралади: уз(и)ни куйгани ва жой тополмаслик; уз(и)ни воситасиз тўлдирувчиси ички: жол бўлаққа мавсуб.

Таркибда қайта ўтимли феъл аъзо қатнашадиган фраземалар

Бундай фраземаларнинг феъл аъзоси орттирма ясовчисини олгунча ҳам ўтимли бўлади, орттирма ясовчиси уни яна ўтимлилаштиради: олмоқ (ким нимани) - олдирмоқ (ким қимга нимани), кўрмоқ (ким нимани) - кўрсатмоқ (ким қимга нимани) каби. Лекин қуйидаги фраземалар таркибда бундай феъл аъзо фақат воситасиз тўлдирувчининг бошқаради, воситали тўлдирувчи фраземанинг кўршовида ҳам келмайди: уз(и)ни олдирмоқ (ким), йўқни йўндирмоқ (ким). Шу турга мавсуб, лекин икки қисмли мана бу фраземанинг иккинчи қисмида кўрсатмоқ феъли қатнашади: "Оғзинг қани?"-деса, кудор(и)ни кўрсатмоқ(ким).

Мана бу фразема таркибидagi феъл аъзо ўзгича йзоқ талаб қилади: тахта-ўқдорни йиғиштирмоқ (ким). Бу ерда йиғ- асосига -иштир мураккаб аффикси қўшилган. Асли -тир орттирма ясовчиси ўтимли феълни яна ўтимлилаштиради. Лекин шу аффиксдан олдин келадиган -иш аффикси йиғ- асосини ўтимиёлаштиргани сабабли -иштир қўшилиши билан қайта ўтимли феъл эмас, балки ўтимлилашган

фeyл хосил булади. Шунга кура бу тур фразема гапни чўзмок (ким) тур фраземаларга тенглашади.

Утимлилашган феъл аъволи фраземалар

Бундай фраземалар таркибида асли утимсиз, лекин орттирма ясовчисини олиб, утимлилашган феъл аъво катнашади; бундай феъл аъво-нинг воситасиз тўлдирувчини бошқариш имконияти фраземанинг таркибида намоён булади:

1. Икки аъволи булади: овни лойқалатмок (ким), гапни айлан-тирмак (ким), гапнинг учини чиқармок (ким), тегирмон тошини юр-тизмок (ким). Кейинги икки фразема таркибида воситасиз тўлдирув-чи қаратувчини бирикма билан ифодаланган.

Бу тур фраземаларда воситасиз тўлдирувчининг келишиги кўпинча белгисиз булади: ис чиқармок (ким), нагла чиқармок (ким), қон чиқармок (ким), каромат кўрсатмок (ким), хўнар кўрсатмок (ким), кўч иллатмок (ким), калама келтирмок (ким), турмуш кечирмок (ким), тонг оттирмок (ким), бел сиритмок (ким), гап кистирмок (ким), ном чиқармок (ким), сош қоғирмок (ким), патир ушатмок (ким). Охириги фраземада феъл аъвонинг орттирма ясовчисини эркин ташланмайди, балки фонка қаратма ясовчисига алмашади (ушатмок - ушалмок).

2. Уч аъволи булади:

1) Воситасиз тўлдирувчи билан ташқари, ҳол катнашади:

- а) найт ҳоли катнашади: поладан олдин чанг чиқармок (ким);
- б) маъсад ҳоли катнашади: қон қўлман деб кўз чиқармок (ким);
- в) раъий ҳоли катнашади: бургага аччиқ қилиб кургани куй-дишмок (ким).

2) Воситасиз тўлдирувчи билан ташқари, воситали тўлдирувчи ҳам катнашади:

а) воситали тўлдирувчи жўналми келишигида шаклланади: гапни гапга қошултирмаслик (ким); оқни оққа, қорани қорага ажратмок (ким); оқни оққа, кўкини кўкка чиқармок (ким). Кейинги икки фраземада тўлдирувчилар уюшқ;

б) воситали тўлдирувчи чиқиб келишигида шаклланади: оқни қо-радан ажратмок (ким);

Кўринадики, бундай феъл аъво орттирма ясовчисини олгунга қа-дар воситали тўлдирувчини бошқариш имкониятига эга булади, орт-тирма ясовчисини билан воситасиз тўлдирувчини бошқариш имкониятига ҳам эга булади; ҳар икки тўлдирувчи фраземанинг таркибида қат-нашади.

Эга билан боғлашуви кишига аталган фраземаларнинг тусланиши ва эганинг сон шакли.

I. Юқорида эга билан боғлашувли феъл фраземаларнинг кишига аталган турини тасвирладиқ. Бундай фраземалар англатадиган ҳаракат=ҳолат кишига хос бўлади, шу туфайли бу фраземалар уч шахсга қарата ишлатилади, демак, тусланади: тоғни тоққон қиламан, тоғни толқон қиласан, тоғни толқон қиламиз каби.

Айрим фраземаларнинг тусланишида маълум чегараланиш мавжуд. Масалан, номаъқул бузоқнинг гүштиги емоқ (ким) фраземаси II, III шахсда ишлатилади, лекин бу фраземадан англашиладиган салбий (номақбул) ҳаракатни киши ўзига раво қурмайди, шу туфайли бу фразема I шахс шаклида келмайди.

Худди шундай чегараланиш қулоқ керак бўлса, кесиб олмоқ (ким) фраземасига ҳам хос. Бу фраземанинг ўзига хос яна бىр хусусияти шуки, буйруқ майлидагина ишлатилади: Қулоқ керак бўлса, кесиб ол(шир), Қулоқ керак бўлса, кесиб олсин шаклларида ишлатилмайди-ю, Қулоқ керак бўлса, кесиб олай(лик) шаклида ишлатилмайди.

Баъзи фраземалар ҳатто бир шахс, одатда III шахс шаклидагина ишлатилади. Масалан, балога йўлиқсин фраземаси буйруқ майлининг III шахс шаклидагина ишлатилади. Ҳўл десанг – ўлса, тирил десанг – тирилса фраземаси ихлитлигича йстак майлининг II шахс шаклида ишлатилади; таркибидаги шарт эргаш гапга тенг қисмлар эса одатда II шахс шаклида келади.

Юқорида тасвирланган фраземалар асли тусланадиган фраземалар бўлиб, буларни тусланиши чегараланган фраземалар деб юриткиш мумкин.

Икки қисмли фраземаларнинг тусланишида ҳам ўзига хос хусусиятлар мавжуд:

1) Биринчи қисмининг таркибида эга аъзоси бўлади, шу сабабли бу қисм доим III шахсда шаклланади; иккинчи қисм (асли фразема ихлитлигича) тусланади: Ер ёрилмади-ю, ерга қариб кетмадим; Ер ёрилмади-ю, ерга қариб кетмади каби.

2) Қордан кутулиб, ёмғирга тутилмоқ (ким), қовун тўқариб, нагал тўқмоқ (ким), дўlining ашагини сугориб, пулни олмақ (ким) каби қурилишли фраземаларда биринчи қисм =б равишдоши шаклида бўлади, шу туфайли бу қисмда шахс=сон маъноси мустақил ифодаланмайди; тусланиш иккинчи қисмда юз бериб, фраземага ихлитлигича мансуб бўлади: Қордан кутулиб, ёмғирга тутилдим; Қордан кутулиб, ёмғирга тутилдинг каби.

3) Айрим фраземаларнинг ҳар икки қисми тусланади. Бу ерга икки ҳодиса фарқланади:

а) Ҳар икки қисм туслувчилари ўзаро мослашиб қўшилади, демак, аини бир шахс=сонни билдиради: Тегирмонга тулсам, бутун чиқаман; Тегирмонга тулсанг, бутун чиқасан каби; Отдан тулсам ҳам, эгардан тулмайсан; Отдан тулса ҳам, эгардан тулмайди каби.

б) Ҳар бир қисмининг туслувчиси мустакил қўшилади, демак, бошқа=бошқа шахс=сонни билдиради, шу сабабли ҳар ҳил шахс=сон туслувчилари келади: Бордан келсам, тоғдан келасан; Бордан келсанг, тоғдан келайди; Ҳоҳида юрсанг, барғида юради; Ҳоҳида юрсам, барғида юрсан каби.

II. Иккорида таъсирланган феъл фраземалар биринкидаги эга билан ҳам, кўпчиликдаги эга билан ҳам боғланаверади. Бир неча фразема эса фақат кўпчиликдаги эга билан боғланади, бунга фраземанинг маъноси сабабчи бўлади (бирдан ортлик кишида воқе бўладиган ҳаракат=ҳолат аниқлаштилади): саф тортмоқ (кимлар), қўлни қўлга бермоқ (кимлар), гапни бир қойга қўймоқ (кимлар), бир жон=бир тан бўлмоқ (кимлар), оила қурмоқ (кимлар), жўжани қўзда сапаймоқ (кимлар).

Мана бу фраземалар ҳам кўпчиликдаги эга билан боғланади, лекин бунинг ўрнига эга ва воситали тулдирувчи билан боғланиб ҳам ишлатилади: бир ёқадан бош чиқармоқ (кимлар ўзаро; ким ким билан), бир ёқтиққа бош қўймоқ (кимлар ўзаро ёки ким ким билан), турмуш қурмоқ (ким ким билан ёки кимлар ўзаро).

Мана бу фраземаларнинг феъл аъзои таркибида биргалик қаратма ясовчиси бор, шу сабабли улар кўпчиликдаги эга билан боғланади: дийдор кўришмоқ (кимлар ёки ким ким билан), бел боғлашмоқ (ким ким билан ёки кимлар ўзаро), салом=алини қилишмоқ (ким ким билан ёки кимлар ўзаро).

Эга билан боғлашуали феъл фраземаларнинг нарсаса аталган тури

Эга билан боғлашуви кишига атылган фраземалар тусланишини, баъзангина тусланиши чегараланган бўлишини таъкидладики. Эга билан боғлашуви нарсаса аталган фраземалар ҳам асли бириқмага тенг қурилиши экани сабабли тусланиши керак, лекин нарсаса аталганлик бундай фраземаларнинг фақат III шахсда келишини белгилаб қўяди (нарсаси III шахс ҳукмида юради). Шунинг ҳисобга олиб бундай фраземаларни тусланиши чекланган фраземалар деб юритилиши мумкин. Масалан; осмонга сакраймоқ фраземаси доим III шахс шаклида ишлатилади; осмонга сакрайди, осмонга сакрайди каби.

Бундай фраземаларнинг нарсага аталганлигини қавслар ичида нима сўзшаклини келтириш билан кўрсатдик. Бунга осмонга сакрамоқ (ди) каби усулда, яъни фразема охирида қавслар ичида III шахс шифқисини келтириш билан ҳам кўрсатиш мумкин.

Бу тур фраземаларнинг баъзисини моқ шаклида келтириб ҳам бўлмайди: тош бойладими?! , рўза тутадими?! , кимни ўлдирди-ди?! каби. Бу фраземалар риторик сўроқ шаклида ишлатилади, бундан майл, замон, шахс=сон шакллари ҳам бириктирилган бўлади, ҳатто нима юкласи ҳам доим катнашади, қуллас, бундай фразема тугал грамматик шакланган ҳолатда (фраземалга тенг ҳолатда) намоён бўлади.

Унга билан боғлануви нарсага аталган фраземалар у қадар кўп эмас. Шунга қарамай, улар таркибидаги феъл аъзо турлича - утимиш, утимишланган, утимиш, утимишланган феъл билан ифодаланади.

1. Утимиш феъл аъзоли фраземалар.

1. Бундай фраземаларда феъл аъзо тўлдирувчинини бошқармайди, шунинг учун фразема таркибида ҳол катнашади ва бу бўлак куйидагича ифодаланади:

1) ҳол бўлиб сифат сўзшакли келади: унг келмоқ I (нима), унг келмоқ II (нима), тўғри чиймоқ (нима) ;

2) ҳол бўлиб жўналиш келишигидаги от сўзшакли келади: осмонга сакрамоқ (нима), ор=кўнка сирмаслик (нима), ҳавога учмоқ (нима);

3) ҳол бўлиб урин келишигидаги от сўзшакли келади: орнада қолмоқ II (нима), қил устивда турмоқ (нима). Охириги мисолда ҳол қаратувчили бирикма билан ифодаланган;

4) ҳол бўлиб чиқиш келишигидаги от сўзшакли келади: осмондан тушгандай бўлмоқ (нима) ;

5) ҳол бўлиб этиб ёрдамчиси билан ишлатилган тасвирий сўз келади (куйдаги мисол икки қисмли бўлиб, ҳар бирида ҳол катнашган): лов этиб ёниб, иш этиб ўчмоқ (нима).

2. Баъзи фраземаларда феъл аъзо воситали тўлдирувчинини бошқаради ва бу тўлдирувчи фраземанинг таркибида намоён бўлади. Куйидаги фраземаларда воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шакллانган: авиға етмоқ (нима), тилга кўчмоқ (нима), бўлга тётмоқ (нима), тиллага тушмоқ (нима), жамолга учмоқ (нима), иноситга ўтмаслик (нима), суғга уриб кетмоқ (нима), сарик қақага арзмаслик (нима). Охириги мисолда воситали тўлдирувчи сифатловчили бирикма билан ифодаланган.

3. Айрим фраземаларда феъл аъзо вазифасини бўлмоқ ёрдамчиси бажаради. Бунда бўлмоқ гуё феъл фразема ҳосил қилади ва куйида-

гича ифодаланган қисмга қўшилади:

1) бош келишиқдаги от сўзшаклга : урвоқ ҳам бўлмаслик (нима шу турга мансуб мана бу фраземада от қисм уюшиқ: от билан туя бўлармиди?! (нима). Бир гап булар (нима) фраземасида эса от қисм сифатловчили бирикма билан ифодаланган ;

2) пийванинг простидек бўлиб кетмоқ (нима) фраземасида от қисм қаратувчили бирикма билан ифодаланган бўлиб, =дек ушлатиш шакли ясовчисини олган ;

3) ер билан битта бўлмоқ (нима) фраземасида эса бўлмоқ қўшиладиган қисм тўлдирувчили бирикма билан ифодаланиб, бу бирикманинг ҳоким аъзоси шаклан донга соғ бўлса ҳам, мазмунан сифатга тенг.

II. Утимсизлашган феъл аъзоли фраземалар.

Бундай фраземалар жуда оз. қуйидаги фраземаларда утимли феъл (илмоқ, улчамоқ) ўзлик қаратма кўрсаткичини олиб, утимсизлашган, натижада воситасиз тўлдирувчини бошқариш имкониятини йўқотган. Шу сабабли бу фраземалар таркибида ушбу феълларнинг воситали тўлдирувчини бошқарувигина намоён бўлган: қўлга илинмоқ (нима), олтин билан улчанмоқ (нима).

III. Таркибида утимли феъл аъзо катнашадиган фраземалар.

Бундай феъл аъзоли фраземалар икки турли:

1. Феъл аъзо фақат воситасиз тўлдирувчини бошқаради ва бу имконият фраземанинг таркибида намоён бўлади: барҳам топмоқ (нима), ором топмоқ (нима), роль ўйнамоқ (нима).

2. Феъл аъзо асли фразема таркибида қатнашган семемасида ҳам воситасиз, ҳам воситали тўлдирувчини бошқара олади, лекин фразема таркибида фақат воситасиз тўлдирувчини бошқаради ва бу имконият фраземанинг таркибида намоён бўлади: оламни бузмоқ (нима), тилни ёрмоқ (нима), оламни тутмоқ (нима), қўлни олмоқ (нима). Мана бу фраземаларда воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгисиз: ёз бермоқ (нима), чўт бермаслик (нима), барҳам емоқ (нима), дам емоқ (нима), тус олмоқ (нима), эт олмоқ (нима), қўл ўрмоқ (нима), жўш ўрмоқ (нима), тош бойладими?! (нима), тош босмоқ (нима), бош кўтармоқ II (нима), сўяк сўрмоқ (нима), руза тутадими?! (нима), тапа қўймоқ (нима), томоқ қокмоқ (нима), жон талашмоқ (нима).

IV. Утимлилашган феъл аъзоли фраземалар.

Бундай фраземалар жуда оз. Фразема таркибида қатнашадиган феъл асли тўлдирувчини бошқармайдиган утимсиз феъл бўлади, ортқирма ясовчиси қўшилиб, утимлилашади ва воситасиз тўлдирувчиник бошқариш

имконияти турилади, бу имконият фраземанинг таркибида намоён бўлади: кимни уддириоди?! (нима), фойда келтирмоқ (нима), қавм қийтармоқ (нима).

Эга билан боғлашуви умумий феъл фраземалар

Бу тур фраземалар кишига қарата ҳам, нарсага қарата ҳам ишлатилгани сабабли тусланиш жиҳатидан иқорида тасвирланган икки турнинг хусусиятларини бирлаштиради. Масалан, хатга тушмоқ фраземаси кишини аниқлаётган эга билан ҳам, нарсани аниқлаётган эга билан ҳам боғланади: "Шер ака тош учоққа нон ёпганигизни ёзаштилар, — деб ҳазилга олди, — Хатга тушдинг. Қаракатингни қилавер" (С.Анорбоев. Оксой). — Одамлар дод овозига урганиб қолган: бировни эри уради, бировнинг уйи хатга тушади (А.Қаҳқор. Уғри).

Кишига қарата ишлатилганида бундай фразема уч шахс-сонла тусланади; нарсага қарата ишлатилса, фақат II шахсда келади. Бу ҳодисани ким, нима суроқлари билан эмас, аффикслар ёрдамида қуйидагича курсатиш очикроқ бўлади:

- МОҚ
хатга туш ни

Бу ерда уч шахсда ишлатилишни умумлаштирувчи =моқ аффикси билан, II шахсдагина ишлатилишни шу шахснинг тусловчаси билан курсатдик.

Эга билан боғлашуви умумий феъл фраземалар санокли бўлиб, феъл аъвоси қуйидагича хусусиятга эга:

1) Тўлдирувчини бошқармайди: сувга тушса(...) — чўкмаслик, утга тушса(...) — ёнмаслик (ким ёки нима). Бу фразема икки қисмли бўлиб, ҳар бир қисмнинг таянч аъвоси тўлдирувчини бошқармайдиган ўтмасиз феъл билан ифодаланган. Шарт майли шаклидаги қисмлар эса тўлдирувчили бирикма билан ифодаланган (тушмоқ феъли мунозам келишида шаклланган воситали тўлдирувчини бошқариб келган, демак, бу тўлдирувчи — ички).

2) Фақат воситасиз тўлдирувчини бошқаради ва бу имконияти фраземанинг таркибида намоён бўлади: йўл босмоқ (ким ёки нима), камол топмоқ (ким ёки нима), йўл солмоқ (ким ёки нима).

3) Фақат воситали тўлдирувчини бошқаради ва бу имконияти фраземанинг таркибида намоён бўлади: хатга тушмоқ (ким ёки нима), авяга минмоқ (ким ёки нима), маломатга қолмоқ (ким ёки нима).

4) Фразема таркибида қатнашган семмасида ҳам воситасиз, ҳам воситали тўлдирувчини бошқара олади, лекин фразема таркибида фақат воситасиз тўлдирувчини бошқаради ва бу имконияти фраземанинг

таркибида намоён бўлади: йул олмоқ (ким ёки нима), қулоч отмоқ (ким ёки нима), жон бермаслик (ким, баъзан нима).

б) Баъзи фраземалар таркибидаги феъл аъзо асли тулдирувчинини бошқармайдиган ўтимсиз феъл бўлади; орттирма йсончисини олиб, ўтимлилашади ва воситасиз тулдирувчини бошқариш имкониятига эга бўлади, бу имконият фраземанинг таркибида намоён бўлади: из қолдирмоқ (ким ёки нима). Қулоқларни қоматга келтирмоқ (нима ёки ким) фраземаси ҳам асли шу турга мансуб бўлиб, унинг таркибидаги қоматга аъзоси тулдирувчи деб эмас, ҳол деб қаралиши тўғри.

II боб. Ҷақат қаратувчи билан боғлашувчи Феъл фраземалар

Қаратувчи – тобе бўлак, шунга кўра феъл фразема уни ўзига боғлайди; боғлов муносабати рўй беради: бунда феъл фразема боғлатувчи, қаратувчи бўлак эса боғланувчига тенг.

Ҷақат қаратувчи билан боғлашув предикатив синтагмага тенг қурилишли феъл фраземаларга ҳос, чунки бундай фраземаларнинг эга билан боғлашув таркибида намоён бўлади. Ҷақат қаратувчи билан боғлашувчи бўлиш учун айна бир шарт шуки, бундай фразема таркибидаги феъл аъзо тулдирувчинини бошқармаслиги ёки тулдирувчинини бошқариш имконияти фраземанинг таркибида намоён бўлган бўлиши керак.

Фраземанинг қаратувчи билан боғлашув имкониятини бундай фразема таркибидаги нисбатловчи курсатиб туради. Фразема таркибида қатнашадиган ҳар қандай нисбатловчи бундай боғлашувнинг курсаткичи бўлиб хизмат қилмайди. Фразема таркибидаги лексемаларнинг ўзаро синтактик алоқаси тўғрисида қўшилган нисбатловчи фраземанинг ички грамматик қурилишига мансуб бўлади, демак, бундай нисбатловчи фраземанинг боғлашувига дахлсиз. Мисолан, ойчқоннинг ини нинг танга бўлди фраземаси таркибидаги «ни нисбатловчиси ойчқоннинг қаратувчиси оғабали қўшилган, фразема билан контекст орасидаги алоқага дахли йўқ. Фразема билан контекст орасидаги алоқа тўғрисида қатнашадиган нисбатловчи қаратувчи билан боғлашувнинг курсаткичи бўлади, лекин қаратувчи вазифасида келадиган сўз шай нутқида кўпинча намоён бўлмай қолади.

Фраземанинг эга билан ва қаратувчи билан боғлашув орасида маълум ўхшашлик мавжуд. Аввало, фразема таркибида — бундай боғлашувларнинг морфем курсаткичи қатнашади: эга билан боғлашувнинг курсаткичи бўлиб тусловчи келса, қаратувчи билан боғлашувнинг курсаткичи бўлиб нисбатловчи келади. Иккинчидан, ҳар икки

ходисада морфем курсаткичлар шахс=сон маъносини ифодалайди. Бу икки боғлашув орасидаги фарқ шуки, тусловчи фраземанинг кесим аъзо-сига қўшилади, нисбатловчи эса фразема таркибидagi от ёки отлаш-чин аъзога қўшилади.

Мантиқ жиҳатидан ҳам ўхшашлик мавжуд: фақат эга билан боғлашув-ли феъл фраземаларда эга ва тусловчи агеисни (бажарувчини) ифода-лайди, фақат қаратувчи билан боғлашувли феъл фраземаларда қара-тувчи ва нисбатловчи ҳам агеисни (бажарувчини) ифодалайди. Булар тишунослик (грамматика) жиҳатидан фарқланиб туради: фақат эга билан боғлашувли феъл фраземаларда агеис эгага тенг келади, фа-қат қаратувчи билан боғлашувли феъл фраземаларда эса агеис қара-тувчига тенг келади. Мантиқ нуқтаи назаридан ёндашиш билан тиш-шунослик нуқтаи назаридан ёндашиш фарқ қиладиган бундай ҳолат би-лан ҳисоблашмаслик қаратувчи келишигидаги сузшакли баъзан эга ва эифасида деб нотўғри ҳукм чиқаришга сабаб бўлади. Масалан, сил-ла(си) қуриди фраземаси нутқида қимнинг суроғига жавоб бўлади-ган қаратувчи билан боғлаша олади: Шу кунларда ҳамманинг силла-си қуриган каби. Бу жумлада ҳамманинг суршакли мантиқ нуқтаи назаридан агеисни ифодалайди, лекин грамматик жиҳатдан эга эмас, балки қаратувчи.

Эга асли предикатив синтагманинг (гапнинг) бўлаги, қаратувчи эса нопредикатив синтагманинг (бирикманинг) бўлаги. Шунга кўра қаратувчи билан эга тенг эмас: эга – ҳоким булак, қаратувчи – тобе булак.

Фақат қаратувчи билан боғлашувли феъл фраземаларда бундай бу-лакка маълум мустақиллик берадиган ҳодиса ҳам бор. Маълумки, эр-кин синтагмаларда қаратувчи билан қаралмиш орасида пауза (тўх-там) бўлмайди, булар биргаликда бир тактни ҳосил этади: Китоб-нинг муқоваси | йиртилибди каби. Фақат қаратувчи билан боғла-шувли фраземаларда ярим тўхтам қаратувчи билан фразема орасида бўлади: ҳамманинг | силласи қуриган каби. Агар бу жумлага эр-кин синтагма деб қарасак, ярим тўхтам ҳамманинг оилласи | қу-риган тарзида бўлиши лозим. Бунга фразема йўл қўймайди. Чунки тил бирлиги сифатида фразема семантик, грамматик жиҳатдангина эмас, балки фонетик жиҳатдан (талаффуз жиҳатидан) ҳам бир бутун-лик қозонади. Шу сабабли икоридаги тур фраземаларда ярим тўхтам қаратувчи билан фразема орасига тўғри келади.

Бундай ҳолатда қаратувчи талаффуз жиҳатидан мустақиллик олар экан, у боғланган фразема ахлит талаффуз қилинар экан, буларнинг синтактик вазифасини қандай белгилашкерак? Фақат эга билан боғ-

лашувли феъл фраземаларда синтактик вазифа осон белгиланади: эга айрим сўзшакл билан ифодаланса, фразема қесим вазифасида келади; агар бундай эга қатнашмоа, фраземанинг ўзи кесим билан ифодаланган гапга тенг бўлади.

Ҳаққат қаратувчи билан боғлашувли феъл фраземаларда эса бошқача ҳолатга дуч келамиз: фраземанинг ўзи грамматик қурилишига кўра предикатив синтагмага тенг, шунга кўра нутқда гап бўлиб келади, қаратувчи эса ана шу гап вазифасида қолган фраземага боғланади.

Йул-йўлакай синтактик вазифа ва синтактик бўлак ҳақидаги тушунчаларимизга аниқлик киритиб утайлик. Бизнингча, аввало синтактик вазифанинг икки турини фарқлаш керак: 1) бўлаклик вазифаси, 2) гаплик вазифаси. Биз синтактик вазифани бўлакка нисбатан белгиллаб урганамиз. Фразеологик боёлиқни ҳам қамраб фикр юритиш гап қурилиши бирликларга нисбатан ҳам синтактик вазифа белгиланиши талаб қилади. Молдомки фразема ўз синтактик қурилишига кўра предикатив синтагмага тенг экан, у нутқда, ўз-ўзидан, гап вазифасига келади.

Асли гаплик вазифасини фраземалардан холи ҳам белгиллаш зарур. Масалан, келдим сўзшакли нутқда кесим бўлак вазифасида келади; агар бу сўзшаклнинг бир ўзи синтактик вазифа бажарса, гапга тенг бўлади: Келдим. Бунда "бўлак → гап" муносабати акс этади. Шунингдек, Аянг қани? гапига Уйда деб жавоб берилса, Уйда сўзшакли, асли ҳол бўлак бўла туриб, бу жавобда гапга (тўлиқсиз гапга) тенг. Демак, бу ерда ҳам "бўлак → гап" муносабати акс этади.

Нутқда предикатив синтагманинг (гапнинг) бўлак вазифасида келиши ҳам аниқгина учрайди: пойдевори мустаҳкам ёнилар, сув тўлиб оқадиган андор каби бирликларда сифатловчи бўлиб предикатив синтагма (гап) келадигир. Бу ерда "гап → бўлак" муносабати акс этади.

Ҳақиқатда, синтактик бўлакнинг ифода материали бўлиб сўзшаклгина эмас, балки синтагма, аниқроғи - синтагмашакл (купинча бирикма, қисман гап) ҳам хизмат қилади.

Икки ва ундай ортик сўзшакл билан ифодаланган жумлаларга нисбатан "Гап сўзлардан таркиб топади" дейишга қўниққанмиз, аслида бундай гап бўлаклардан таркиб топади дейиш тўғри; ҳар бир бўлак ўз навбатида сўзшакл билан, синтагмашакл билан ифодаланади. Синтагмашакл билан ифодаланган бўлак ўз навбатида яна қисмларга ажратилади. Бундай таҳлил то бўлак бир сўзшаклга тенг келгунигача давом эттирилади. Таҳлилда бутунни парчалаш (анализ) йўлига урга-

шио қолганмиз, асли нутқ (текст) тузилади (синтезлаш билан язага келади). Ҳар икки ёндашишда ҳам "сўзшакл = бўлак" тушунчасидан роз кечиш керак. Чунки синтактик бирлиқнинг нутқда, икки=икки сўзшакл билан ифодаланишидан кўра, синтагмашакл билан ифодаланиши кўп учрайди. Нутқ биз ўйлаганча содда тузилмайдди.

Куллас, синтактик бўлакнинг синтагмашакл билан ифодаланиши фақат турғун синтагмаларда (шу жумладан фраземаларда) воқе бўлмай, эркин синтагмаларда ҳам кенг ёйилган ҳодиса. Фарқ шундаки, эркин синтагмаларда синтактик таҳлил яқка сўзшаклгача давом эттирилади, шу йўл билан бориб ҳам "Танда неча сўзшакл бўлса, шунча бўлак бор" деган фикр тасдиқланади. Фраземалар таркибни синтактик бўлакларга ажратиш эса нутқ бирлигининг эмас, балки гўя бирлигининг (тўл бирлиги таркибининг) таҳлили бўлади.

Қаратувчининг феъл фраземага боғлашуви масаласига қайтайлик. Қаратувчи билан боғлашув ҳам, худди эга билан боғлашувда бўлганидек, кишига, нарсага аталган бўлади ёки аталганлиги умумий бўлади.

Қаратувчи билан боғлашуви кизига аталган фраземалар

Бундай фраземаларга боғланадиган қаратувчи ҳар уч шахс=сонни билдирадиган сўзшакл билан ифодаланади, шунга кўра фраземанинг от аъзоси таркибидан уч шахс=сон нисбатловчилари қатнашади, лемак, фразема нисбатланади. Ана шундай нисбатланишнинг кўрсаткичи сифатида III шахс нисбатловчисини тандлик, бу нисбатловчи уч шахс=сон нисбатловчиларининг вакили эканини билдириши учун қавсларга олиб ёздик: кўра(и) безиллайди каби.

Бу тур фраземаларда фақат қаратувчи билан боғлашув сабабларини аввал икки аъзоли, сўнг уч аъзоли фраземаларда изоҳлаймиз.

Икки аъзоли фраземалар

Фақат қаратувчи билан боғлашувли феъл фраземаларнинг энг содда тури икки аъзодан таркиб топади, бунда биринчи аъзо ошатда от лексема билан ифодаланади, нисбатловчи шу аъзога қўшилади. Иккинчи аъзо эса тўлдирувчини бошқармайдиган утимиш феъл билан ифодаланади.

Бундай фраземаларда тўлдирувчини бошқармайдиган қуйилган феъл лексемалар келади: қайнамоқ, қўримоқ, тинмоқ, қизармоқ, қичимоқ, қўзимоқ, ўксимоқ, ёрмоқ, шишмоқ, учмоқ, типирчиламоқ, тинчимоқ, пасаймоқ, пўкилламоқ, оқармоқ, оғримоқ, ишламоқ, ётмоқ, битмоқ,

безилламоқ, жизилламоқ, айнимок ва б.

Бундай фраземаларга бир неча намуна: силда(си) куриди (кимнинг зарфа(си) кайнади (кимнинг), жағ(и) тинмади (кимнинг), кўл(и) қичилди (кимнинг), ақл(и) шовди (кимнинг), краг(и) типирчилди (кимнинг), носа(си) оқарди (кимнинг), бед(и) огримайди (кимнинг), пат(и) ётиди (кимнинг) каби. Бундай фраземалар жағим тинмади, жағинг тинмади каби нисбатланади.

Баъзи фраземалар таркибидagi утисиз феъл аъзо "бир оз" маъносини ифодалайдиган =ш аффиксини олган бўлади: омад(и) юришди (кимнинг) каби. Бир қанча фраземалар таркибida =лаш аффикси билан ясалган утисиз феъл қатнашади: кўз олд(и) қоронғилашди (кимнинг), руҳ(и) енгиллашди (кимнинг), таъб(и) хиралашди (кимнинг), оёғ(и) сийраклашди (кимнинг) каби.

Икки аъзоли бундай фразема баъзан ёрдамчи феъл олган бўлади: қозон(и) кайнаб турибди (кимнинг), томоғ(и) тақирлаб турибди (кимнинг), юраг(и) шув ётиб кетди (кимнинг) каби.

Шундай фраземалар ҳам борки, улар асли сифат фразема бўлиб, кўмакчи феъл во литасида феъл фраземага айланган: тулпроғ(и) енгил бўлади (кимнинг) каби. Бу ерда бўлмоқ кўмакчиси сифат фраземаги феъл фраземага айлангирган бўлиб, фразема икки аъзоли ҳолатда қолаверади: тулпроғ(и) | енгил бўлади каби.

Мана бу фраземалар ҳам худди шу ҳолисани акс эттиради; фарқ шундаки, буларда ёрдамчи феъл ҳам қатнашади: баш(и) гаранг бўлиб қолди (кимнинг), мия(си) палагда бўлиб қолибди (кимнинг) каби.

Мана бу фразема ҳам бўлмоқ кўмакчиси билан сифат фраземадан ҳосил қилинган, лекин бу ерда сифат фраземанинг иккинчи аъзо си чиқини келишигидаги от лексема билан ифодаланган: итялор(и) тилладан бўлади (кимнинг) каби.

Сифат фраземадан феъл фразема қилмоқ кўмакчиси билан ҳам ҳосил қилинади, бунда сифат фраземага аввал =лик субстантив шакл ясовчиси қўшилади: юраг(и) торлик қилди (кимнинг), тери(си) юпкалик қилди (кимнинг), толё(и) пастлик қилди (кимнинг) каби.

Сифат фраземадан (баъзан равиш фраземадан) феъл фразема ҳосил этишда кўмакчи феългина эмас, балки қолмоқ, келмоқ феъл лексемалри ҳам хизмат қилади. Бундай хизматни утаган келмоқ лексемаси маъно жиҳатидан бўлмоқ кўмакчисига тенг келиши "Изоҳли лугат"даги II- маъносига таъкидланган. Маъно жиҳатидан бу ерда тенглик йўқ, албатта. Асли келмоқ феъли бу ерда

"Қандайдиги маълум вақтдан кейин қутилимаганда рўёбга чиқмон" маъносини англатади: қушқон(и) тўр келди (қимнинг) каби. Шығ(и) олчи келди (қимнинг) фраземаси таркибиде ҳам шу феъл шунга яқин маънони англатади.

Ой=қун(и) яқин қолди (қимнинг); жон(и) омон қолди (қимнинг), қозон(и) осийсиз қолди (қимнинг) фраземалари асли ой=қун(и) яқин равиш фраземасига, жон(и) омон, қозон(и) осийсиз сифат фраземаларига қолмоқ лексемасини қўшиб ҳосил қилинган. Бу фраземалар таркибиде қолмоқ лексемаси "маълум ҳолатда бўлмоқ" каби маънони англатади ("Изоҳли лугат"да шунга яқин маъно ва мисол :- маънонинг ичига киритилган).

Қизиги шунки, келмоқ, қолмоқ мустайил феъл лексемалари қўшилган бу тўр фраземалар икки аъзоли ҳолатини сақлайди, шунки фразема таркибидеги кесим аъзо келмоқ, қолмоқ билан бирлашиб, бир аъзога тенглашади: жон(и) | омон қолди каби. Буни аниқлаш қийин эмас: агар кесим аъзо бўлиб келмоқ, қолмоқ лексемалари келса, у эга билан тўғридан-тўғри боғланиши лозим; ақоридеги фраземалар таркибиде эса эга билан келмоқ, қолмоқ лексемаларнинг уни эмас, балки сифат аъзо билан биргаликда боғланади. Шунга қара бу фраземалар таркибиде сифат билан феълни биргаликда бир аъзо деб белгилаш лозим. Демак, ташқи кўринишда уч аъзоли бундай фраземалар асли икки аъзоли бўлиб чиқади.

Ақоридеги фраземаларнинг феъл аъзоси тўлдирувчини бошқармайдиган феъл лексема билан ифодаланган. Булар орасида моносемем лексемалар ҳам, полисемем лексемалар ҳам бор. Моносемем лексема изоҳ талаб қилмайди. Полисемем ўтимсиз феъл лексема баъзи семемасида тўлдирувчини бошқармаслиги, баъзи семемасида эса воситали тўлдирувчинини бошқариши мумкин. Бундай ҳолларда полисемем лексемадан эмас, балки унинг аниқ бир семемасидан чиқиб келиб фикр юритиш керак. Асли шундай ёндашиш барча полисемем лексемаларда эмалга оширилиши лозим.

Масалан, келмоқ лексемаси. "Ўзбек тилининг изоҳли лугати"да 12 лексик маъноли деб талқин қилинган. Шу маънолардан 5=, 7=, 8= маъноларида бу лексема жўналиш келишигида шаклланадиган тўлдирувчини, 9=, 10= маъноларида эса чиқиш келишигида шаклланадиган тўлдирувчини бошқара олади, бошқа лексик маъноларида бундай хусусият йўқ. Ор(и) келди (қимнинг), заҳра(си) келди (қимнинг), эв(и) келмади (қимнинг) фраземалари таркибиде келмоқ лексемаси тўлдирувчини бошқармайдиган семемаси билан қатнашади.

"Изоҳли лугат"да бундай лексик маъно берилмаган. Асли калмоқ лексемасининг кўридаги фраземалар таркибда намоён бўладиган лексик маъноси "Изоҳли лугат"даги I= маънонинг мундарижасига киради, лекин бу маъно "Изоҳли лугат"да яхши таъкидланмаган.

Баъзи лексик маъносида воситали тўлдирувчини бошқарадиган, лекин фразема таркибда қатнашган лексик маъносида тўлдирувчини бошқармайдиган феъл лексемали фраземаларга намуналар: 1) чиқмоқ лексемаси: жиги бийрон(и) чикди (кимнинг), чилла(си) чикди (юмнинг), мағзава(си) чикди (кимнинг); чикмоқ лексемаси биринчи фраземада "Изоҳли лугат"даги 2= маъноси билан, иккинчи фраземада I6= маъноси билан қатнашган, учинчи фразема таркибда бу феъл лексема билдирадиган маъно "Изоҳли лугат"да берилмаган; 2) учмоқ лексемаси: ранг(и) учди (кимнинг), қора(си) учди (кимнинг), ном(и) учди (кимнинг); учмоқ лексемаси биринчи фраземада "Изоҳли лугат"даги 2= маъноси билан, иккинчи фраземада 3= маъноси билан, учинчи фраземада эса 6= маъноси билан қатнашган (Бундан кейинги тасвирда "Изоҳли лугат"даги қайси маънога тўғри келишини ёки яқин келишини маъно рақами билан кўрсатиб кетаверамиз); 3) қочмоқ лексемаси: тоб(и) қочди (кимнинг) - 6, ранг(и) қочди (кимнинг) - 6, хаёл(и) қочди (кимнинг) - 2; 4) кетмоқ лексемаси: омад(и) кетди (кимнинг) - 4, ранг(и) кетди (кимнинг) - 4, донг(и) кетди (кимнинг) - 10; 5) ўтмоқ лексемаси: ёш(и) ўтди (кимнинг) - 18, номер(и) ўтмади (кимнинг) - 28; 6) қолмоқ лексемаси: ёс(и) қолмабди (кимнинг) - 7; 7) тушмоқ лексемаси: чурра(си) тушди (кимнинг) - I ва б.

Бу тур фразема таркибда баъзан маълум лексик маъноси бўйича воситасиз тўлдирувчини бошқарадиган феъл лексема ҳам қатнашади. Масалан, тутмоқ, урмоқ, тортмоқ феъл лексемалари шундай хусусиятга эга. Лекин қўйидаги фраземалар таркибда бу феъл лексемалар тўлдирувчини бошқармайдиган лексик маъноси билан келади: жазава(си) тутди (кимнинг) - 19, кўраг(и) урди (кимнинг) - 7, оёғ(и) тортмади (кимнинг) - 4.

Бир қанча фразема таркибда утисизлашган феъл аъзо қатнашади. Булар асосан маъжул қаратмада бўлади: чакаг(и) ўзила ёзди (кимнинг), ичаг(и) ўзилди II (кимнинг), хашаг(и) очилди (кимнинг), чирой(и) очилди (кимнинг), тил(и) тутилди (кимнинг), кўраг(и) тукилиб турибди (кимнинг) каби. Мана бу фразема таркибда ҳам асли маъжул қаратмадаги феъл аъзо қатнашади, лекин бу феълда қаратма исовчисни эркин ажралмайди, фақат бошқа қаратма исовчисига алмашади (ушалмоқ - ушатмоқ): орзу(си) ушалди. Баъзан феъл аъзо

ўзлик қаратмада бўлади: ўпка(си) кўриниб қолади (кимнинг) каби.

Уч аъзоли фраземалар

Уч аъзоли фраземалар орасида "эга X ҳол X кесим" туғилишлилари нисбатан осон изоҳланади, чунки ҳол бўлак валентли бошқарувни акс эттирмайди деб қаралади (ҳолнинг актант бўлишини қуйроқда гапиремиз), Рағиб ҳоли одатда валентли бошқарувдан ҳоли бўлади. Масалан, ерар(и) сув бўлиб оқади (кимнинг) фраземаси таркибида сув бўлиб рағиб ҳоли қатнашади, бунинг феъл аъзо белгидаб турмайди; феъл аъзонинг ўзи эга тўлдирувчини бошқармайдиган ўтмосиз феъл бўлиб, эга билан боғлашуви фраземанинг таркибида намоён бўлган; эга бўлакка қўшиладиган нисбатловчи бу фраземанинг қўшловда қаратувчи келишини кўрсатади.

Таркибида миқдор ҳоли қатнашадиган қўй(и) мингга етди (кимнинг) каби фраземалар ҳам юқоридагича изоҳланади. Ўғиз боғичлар(и) бир қарич қочди (кимнинг) фраземаси ҳам асли уч аъзоли бўлиб, унинг эга (Ўғиз боғичлари) ва ҳол (бир қарич) аъзолари бирикма билан ифодаланган. Бу фраземалар таркибидаги феъл аъзолар полисемем бўлиб; бу ерда тўлдирувчини бошқармайдиган маъноси билан (етмоқ лексемаси 4= а маъноси билан, қочмоқ лексемаси 8= маъноси билан) қатнашган.

Эга ва кесимдан ташқари, макон келишикларининг бирида шаклландирилган сўзшакл қатнашадиган фраземаларда қийин ҳолатга дуч келинади. Чунки бундай келишикда шаклландирилган сўзшакл тўлдирувчи вазифасида ҳам, ҳол вазифасида ҳам келади. Бундан қатъи назар, нисбатловчи бу тур фраземаларда эга вазифасидаги сўзшаклга ҳам, макон келишигидаги сўзшаклга ҳам қўшилиб кела олади. Бу уч келишик - бошқариладиган келишик. Тўлдирувчи бошқариладиган бўлак экани аниқ. Асли том маънодаги актант ҳам - тўлдирувчи, чунки феъл лексема олдиндан белгиланган турадиган очиқ уринини худди шу тўлдирувчи егаллайди. Ҳол бўлакка қарата бундай қатъий фикр айтиш мумкин эмас. Ҳол баъзангина актант бўлади.

Қуйидаги фраземалар таркибида қатнашадиган (макон келишигидаги) сўзшакллар нима= асосли сўроққа жавоб бўлади, предметни урин ёки пайтга нисбатсиз аниқлатади; шу асосда улар тўлдирувчи вазифасини бажаради:

I) жуналиш келишигида шаклланади: оғз(и) оққа терди (кимнинг), кўнгл(и) рашга тўлди (кимнинг), кўз(и) ўйкуга кетди (кимнинг), оғз(и) ошга етди (кимнинг), ҳол(и)га маймуллар йиғлайди (кимнинг), бош(и) балога қолди (кимнинг), қашинишга тирноғ(и)

хам қолмади (кимнинг) каби. Охириги фраземада тўлдирувчи ҳаракат ноий шаклидаги феъл лексема билан ифодаланиб, нима қилишга суроғига жавоб бўлади ;

2) чиқиш келишигида шаклланади: хаорат(и)дан чағи чиқади (кимнинг), ранг(и)дан қон қочди (кимнинг), гап(и)дан латта ҳиди келади (кимнинг) каби. Охириги фраземада эга булак қаратувчили бирикма билан ифодаланган ;

3) ўрин келишигида шаклланади: жон(и)да қон қолмади (кимнинг), жағ(и)да жағ қолмади (кимнинг), ранг(и)да қон қолмади (кимнинг), дам(и)да ош пишади (кимнинг) каби.

Бир қанча фраземаларда макон келишигидаги сўзшаклга қарата нима асосли суроқ ҳам, қабр асосли суроқ ҳам қўйса бўлади; шундай сўзшаклларни ҳол эмас, тўлдирувчи деб белгилаш тўғрироқ, чунки "ўрин" маъносида кўра "нарс" маъноси, ҳар ҳолда, устун:

1) жуналиш келишигида шаклланади: юраг(и)га ўт тушганими?! (кимнинг), юраг(и)га гўлгула тушди (кимнинг), димоғ(и)га қурт тушди (кимнинг), пайтава(си)га қурт тушди (кимнинг), кўнгли(и)га ваҳима тушди (кимнинг), кўнгли(и)га ғавлиқ тушди (кимнинг), тил(и)га қалтак келди (кимнинг), кўз(и)га ёш келди (кимнинг), кўз(и)га уйқу келармиди?! (кимнинг), лаб(и)га учуқ тошади (кимнинг) ;

2) чиқиш келишигида шаклланади: кўзлар(и)дан қон томарди (кимнинг), кўз(и)дан ёш чиқди (кимнинг), бўғ(и)дан бол томади (кимнинг), бёт(и)дан заҳар томар эди (кимнинг) каби;

3) ўрин келишигида шаклланади: оёғ(и)да оёқ қолмади (кимнинг), бёт(и)да бёт қолмади (кимнинг), юз(и)да қон қолмади (кимнинг), димоғ(и)да ош пишади (кимнинг) каби.

Қуйидаги фраземалар таркибида қатнашиб, макон келишигида келган сўзшакллар қабр асосли суроққа жавоб бўлади, предметни ўринга нисбатан аниқланади, шунга кўра ўрин ҳоли вазифасини бажаради:

1) жуналиш келишигида шаклланади: оёғ(и) ерга тегмайди (кимнинг), орқа(си)га оғдоб тегди (кимнинг), туғун(и)-осмонга чиқди (кимнинг), қувонч(и) оламга сизмайди (кимнинг), ақл-у ҳуш(и) жойга келди (кимнинг), ёш(и) бир жойга бориб қолди (кимнинг), олдинга босган оёғ(и) кейинга кетаверди (кимнинг), ола хуржун елка(си)га тушди (кимнинг) каби. Охириги тўрт фраземанинг биринчисидан эга қуфт от лексема билан, иккинчисидан ҳол булак бирикма билан, охириги иккинчисидан эса эга бирикма билан ифодаланган ;

2) чиқиш келишигида шаклланади: ич(и)дан қиринди Утиб катар

ди (кимнинг) қаби ;

3) Урин келишигида шаклланади : оёр(и) кучада қолибдими?!
(кимнинг) қаби.

Ўқорида Утимсиз феъл аъзоли фраземалар тасвирланади. Уч аъзоли баъзи фраземалар таркибида асли полисемем феъл қатнашади; бундай феъл баъзи семемасида ўтимили, баъзи семемасида ўтимсиз бўлади; тасвирланаётган тур фраземалар таркибида бундай феъл ўтимсиз семемаси билан қатнашади: руҳ(и) енгил тортди (кимнинг), кўнгл(и) равшан тортди (кимнинг), кўнгл(и) ғаш тортди (кимнинг), кўнгл(и) равшан топди (кимнинг) қаби. Тортмоқ, топмоқ лексемаларининг бу фраземалар таркибида қатнашаётган маъноси "Изоҳли луғат"да берилмаган (тортмоқ феълининг бу ердаги маъносини "маълум бир ҳолатга томон ўзгармоқ" деб, топмоқ феълининг бу ердаги маъносини "маълум бир ҳолатга эришмоқ" деб таърифлаш мумкин).

Демак, гарчанд феъл аъзо умуман ўтимли бўлса ҳам, бу фраземалар таркибида ўтимсиз семемаси билан қатнашган, шу сабабли умуман ўтимсиз феъл аъзоли фраземаларга тенг келади.

Асли бу ерда феъл лексема қўшиш билан сифат фраземадан феъл фразема ҳосил қилинган, сифат аъзо феъл аъзо билан бир бутунлик қозониб, бундай фраземалар асли икки аъзоли фраземага тенг: руҳ(и) | енгил тортди қаби.

Таркибида ўтимли феъл қатнашадиган фраземалар ҳам мавжуд: кўз(и)ни шира босди (кимнинг), кўз(и)ни ёғ босди (кимнинг), ақл(и)ни моғор босди (кимнинг), оғз(и)ни ел емайди (кимнинг), ич(и)ни мушук таталапти (кимнинг) қаби. Бундай фраземалар таркибидagi феъл аъзо воситасиз тўлдирувчини бошқариш имкониятига эга ва бу имконият фраземанинг таркибида намоён бўлган, шу сабабли бундай фразема фақат қаратувчи билан боғлашуради.

Мана бу фраземалар ҳам ҳудди шу ҳолисани акс эттиради, фақат бу ерда воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгисиз: кўнгл(и) сув ичди (кимнинг), оғз(и) сув очди (кимнинг) қаби.®

Уч аъзоли фраземалар таркибида ўтимсизлашган феъл аъзо ҳам қатнашади. Бунда ўтимли феъл маъхул қаратмада бўлади. Мана бу фраземаларда равиш холи қатнашади: орағ(и) қоқ ёрида ёади (кимнинг), кўкрағ(и) тоғдай кўтарилди (кимнинг). Қуйидаги уч фразема таркибида жўнаlish келишигидаги сўзшакл қатнашади: шўр(и)га шўр-ва тўкилди (кимнинг), ич(и)га чироқ ёқилгандай бўлди (кимнинг), оқи оқица, қизили қизилга ажралди (кимнинг). Охириги фраземада уошиқ қатор қатнашган. Мана бу фраземалар таркибида эса чиқиш келишигидаги сўзшакл қатнашади: юз(и)дан нур ёрилади (кимнинг), ди-

моғ(и)дан ашак курти ёғилади (кимнинг) каби.

Икки феъл аъзоли фраземалар

Бу тур фраземаларнинг энг содда кўриниши деб ётиб ўтиқ(си) келиади (кимнинг) фраземасини кўрсатиш мумкин. Бу фразема таркибидagi ҳар икки феъл аъзо ўтимсиз бўлиб, тулдирувчининг бошқармайди. Биринчи феъл аъзо ёлғиз узи келган, иккинчи феъл аъзо эса эга билан боғланган. Мана бу фраземалар таркибидa икки предикатив синтагма қатнашади ва буларга маъно келишигидаги сўзшакл боғланиб келади: оғз(и)га оқ ит кириб, қора ит чиқди (кимнинг), оғз(и)дан боди кириб, шоди чиқади (кимнинг). Кўринадиги, бу фраземалар таркибидagi биринчи предикатив синтагма равишдoв шаклидa, иккинчи предикатив синтагма эса тусланадиган феъл шаклидa.

Мана бу фразема таркибидagi феъл аъзолар ҳам худди шундай шаклланган: эшиг(и)ни ел очиб, ел ёнади (кимнинг). Фарқ шундаки, бу фразема таркибидa утими феъллар қатнашади ва уларнинг воситасиде тулдирувчининг бошқариш имконини фраземанинг таркибидa намoён бўлган.

Нисбатловчилар икки аъзога қўшилдиган фраземалар

Асли булар уч аъзоли фраземалар бўлиб, икки аъзоси от лексема билан ифодаланadi, феъл аъзо эса ўтимсиз булади: оғз(и) қўлог(и)га етди (кимнинг), она сут(и) оғз(и)га келди (кимнинг), эс(и) уз(и)га келди (кимнинг) каби. Бундай ўтимсиз феъл аъзонинг жуналиш келишигидаги сўзшаклни бошқариш имконини фраземанинг таркибидa намoён бўлган. Икки от (оташган) аъзога қўшилдиган нисбатловчилар айни бир шахс-сонни билдиради, дeмак, узаро мослашиб туради: она сутим оғзимга келди, она сутинг оғзингга келди каби.

Мана бу фраземалар ҳам худди шу турга майсуб, фақат от аъзолар айни бир лексема билан ифодаланган: лаб(и) лаб(и)га тегмайди (кимнинг), тиш(и) тиш(и)га тегмайди (кимнинг), қўл(и) қўл(и)га тегмайди каби.

Қуйидаги фразема таркибидa асли ўтими ва ўтимсиз семемали феъл лексема ўтимсиз семемаси билан қатнашган: қоғ(и) орқа(си)га тортиб кетди (кимнинг).

Ўқоридаги фраземалар таркибидa жуналиш келишигидаги сўзшакл қатнашган бўлса, мана бу фраземалар таркибидa урин келишигидаги сўзшакл қатнашган: гап(и) оғз(и)да қолди (кимнинг), дам(и) ич(и)да қолди (кимнинг), икки қўл(и) қўкс(и)да қолди (кимнинг),

маҳл(и) сури(и)нинг учда туради (кимнинг) каби.

Мана бу фразема таркибида урин келишигидаги аъзо сифатдон вақлидаги феъл билан ифодаланган: қоққанда қозир(и), оғанда хур-мача(си) қолмади (кимнинг).

От аъзолардан бири чқиш келишигидаги сўзшакл билан ифодаланган фраземалар ҳам бор: тарвуз(и) қултиг(и)дан тушди (кимнинг), кэ(и)дан қон(и) қочди (кимнинг), хуш(и) бош(и)дан учди (кимнинг).

Қуйидаги фразема бошқа барча фраземалардан ажралиб туради: айтган(и) - айтган, деган(и) - деган (кимнинг). Қўшма гап қурилишли бу фраземанинг ҳар бир қисми айни бир лексема билан ифодаланган. Литмок, демоқ лексемалари бу фразема таркибида утимсиз семемаси билан қатнашган, шу тўғайли тўлдирувчини бошқармайди.

Мана бу фраземалар таркибида мажхул қаратма аффилисини олгач утимсизлашган феъл аъзо қатнашган: нафас(и) оғз(и)га тикилди (кимнинг), упка(си) оғз(и)га тикилди II (кимнинг), тухум(и) оғз(и)га тикилиб қолди (кимнинг).

Қаратувчи билан боғлашуви нарсага ателган фраземалар

Қаратувчи билан боғлашуви феъл фраземаларининг (умуман, барча фраземаларининг) югчи: бир қисмини нарсага ателганлари ташкил этади. Бундай фраземанинг от аъзосига фақат III шахс нисбатловчиси қўшилади. Шу тўғайли бундай нисбатловчини қавсларсиз ёзиб кўрсатдик.

Икки аъзоли фраземалар

Булар, 78=узидан, эга ва кесимдан тузилган бўлади, кесим вази-фасида ўтимсиз феъл лексема (полисемем бўлса, ўтимсиз семема) қатнашади: таги чиқди (ниманинг), латтаси чиқиб қолди (ниманинг), тўви чиқди (ниманинг), қўланқаси қолибди (ниманинг), баракаси учди (ниманинг) каби. Мана бу фраземанинг олдинги фраземадан фарқи шуки, кесим қўшма феъл билан ифодаланган: охир бахайр бўлсин (ниманинг).

Уч аъзоли фраземалар

Бу тур фраземалар бир неча кўринишга эга:

1) учинчи аъзо сифатида жўналиш келишигидаги сўзшакл қатнашади: тагига сув кетди (ниманинг), чакаги чакагига тегмади (ниманинг) ;

2) қўшма гап қурилишли бўлади: а) эга равиш билан ифодаланади: кўпи кетиб, ози қолди (ниманинг); б) эга сон билан ифодаланади:

қирқи кетиб, бири қолди (ниманинг).

Қаратувчи билан боғлашуви умумий фраземалар

I. Таркибда утисиз феъл аъзо қатнашган фраземалар: қадр(и) ўтди (кимнинг ёки ниманинг). Бу фразема кимнинг сўроғига жавоб бўладиган қаратувчи билан боғлашса, уч шахс нисбатловчилари билан ишлатилади, нисбатланади; ниманинг сўроғига жавоб бўладиган қаратувчи билан боғлашса, III шахс нисбатловчисини олиб келади. Шунга кўра нисбатловчиларни асли

қадр $\frac{(и)}{и}$

каби ёзиб кўрсатиш тўғри.

Мана бу фраземаларда ниманинг сўроғига жавоб бўладиган сўзшакл жонли нарсани англатади: юраг(и) куйди (кимнинг ёки ниманинг – жонлининг), қулоғи остида қолди (кимнинг ёки ниманинг – жонлининг).

Баъзан ниманинг сўроғига жавоб бўладиган сўзшакл кишилар жамоасини англатади, демак, асли кишига аталган бўлади: бир(и) икки бўлмади (кимнинг ёки ниманинг), остонасигача олтидан бўлиб кетди (кимнинг ёки ниманинг).

Мана бу фразема кўпинча нарсага аталган, баъзангина кишига аталган бўлади: миси чиқди (ниманинг, баъзан кимнинг).

2. Таркибда утисизлашган феъл аъзо қатнашган фраземалар: авзо[й](и) бузилди (кимнинг ёки ниманинг), иштаҳа(си) очилди (кимнинг ёки ниманинг – жонлининг).

Кўпликдаги қаратувчи билан боғлашуви фраземалар

Ўқорида тасвирланган феъл фраземалар бирликдаги қаратувчи билан ҳам, кўпликдаги қаратувчи билан ҳам боғлаша олади. Бир неча фразема эса фақат кўпликдаги қаратувчи билан боғлашади, бунга фраземанинг маъноси сабабчи бўлади (бирдан ортиқ киши орасида амалга ошадиган ҳаракат=ҳолат англашилади): гап(лари) бир жойдан чиқди (кимларнинг), ора(лари)дан ола мушук ўтди (кимларнинг). Бу икки фразема таркибдаги нисбатловчи уч шахсда қаратувчи билан мувофиқлашади, лекин фақат кўплик нисбатловчилари иштирок этади. Мана бу фраземада эса қаратувчи кўпликдаги от лексема билангина ифодаланади, шунга мувофиқ. III шахс нисбатловчисини иштирок этади, лекин ни нисбатловчисини келди (асли бу нисбатловчи

сон жиҳатдан бетараф: кеги узилмади (кимларнинг).

III боб. Фақат тўлдирувчи билан боғлашувли феъл фраземалар

Бундай фраземалар кўп эмас. Чунки фақат тўлдирувчи билан боғлашувли бўлиш учун, аввало, бундай фразема таркибида қаратувчи билан боғлашувнинг кўрсаткичи бўлиб хизмат қиладиган ишбатловчи қатнашмаслиги шарт. Иккинчидан, бундай фразема предикатив синтагмага тенг бўлиши, демак, эга унинг таркибида қатнашиши лозим. Учинчидан, феъл аъзоси тўлдирувчини бошқариш имкониятига эга бўлиши ва бу имконият фраземанинг таркибида намоён бўлмаган бўлиши керак.

Тўлдирувчи билан феъл муносабатида тўлдирувчи тобе бўлиб, тўлдирилмишга боғланади, боғланувчи ҳолатида бўлади; феъл фразема эса тўлдирувчини ўзига боғлайди, боғлатувчи ҳолатида бўлади. Тўлдирувчи том маънодаги актант боғланувчи, чунки феъл фразема атрофида очиқ уриниш қандай тўлдирувчи, қайси шаклдаги тўлдирувчи, неча тўлдирувчи эгаллаши феъл фраземанинг семантикаси ва синтактик таркиби томонидан олдиндан белгиланади.

Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувли феъл фраземалар

Бундай фраземаларнинг феъл аъзоси воситасиз тўлдирувчини бошқарадиган феъл лексема билан ифодаланади:

1) Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувчи кишига аталган бўлади: ваҳиме босди (кимни), уйқу босди (кимни), ғафлат босди (кимни), ғам босди (кимни), бўри со кетармиди?! (кимни), совуқ тер босди (кимни). Охириги фраземада эга сифатловчилиги бирикма билан ифодаланган. Мана бу фразема уч аъзоли бўлиб, унинг таркибида қаратувчилиги бирикма билан ифодаланган ўрин ҳоли ҳам қатнашади: туянинг устида [ҳам] ит қонади (кимни).

Қуйидаги фраземанинг феъл аъзоси асли утимсиз бўлиб, орттирма ясовчисини олгач утимлилашган: қайси шамол учирди?! (кимни).

Юқоридаги фраземаларга нутқда воситасиз тўлдирувчи боғланиб келади. Мана бу фразема қуршовида эса воситасиз тўлдирувчи келмайди: бурга тепдими?! ([кимни]). Чунки бу вазифада келиши мумкин бўлган лексема одатда ундалма сифатида қатнашади: Ҳа, Умар ака, бурга тепдими?! (И.Раҳим. Ихлос).

Бир неча фразема қарам қишқи билдиради, шунга кўра уларни феъл фраземалар қаторига киритиш шартли (буларни ундов фраземалар деярда ҳам етарли асос йўқдек): худо урсин ([кимни - мени]), каломулло урсин ([кимни - мени]), Оппоқхўжай урсин ([кимни - мени]), нон урсин ([кимни - мени]). Бу фраземалар қуриовида ҳам воситасиз тўлдирувчи одатда қатнашмайди: Агар мен сизни туғиб берган бўлсам, худо урсин, нон урсин, каломулло урсин (С. Анорбоев. Оқсой).

2) Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган бўлади: совуқ урди (нимани), кўя идрамайди (нимани).

3) Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашуви умумий бўлади: оғтоб урди (кимни ёки нимани), худо олсин (кимни ёки нимани), худо кутарсин (кимни ёки нимани).

Воситали тўлдирувчи билан боғлашуви феъл фраземалар

Бундай фраземаларнинг феъл аъсоси воситали тўлдирувчини бошқарадиган ўтимиёз феъл билан ифодаланади:

1. Воситали тўлдирувчи билан боғлашуви кишига аталган бўлади:

1) Тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади: амал тегди (кимга), ган тегди (кимга), сон тегди (кимга), худо берди (кимга), анг битмади (кимга).

2) Тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади: нима кетади (кимдан), садо чиқмади (кимдан), ут чиқиб кетди (кимдан), омад қочди (кимдан), қеч ган чиқмайди (кимдан). Охириги фраземада эга аъсо сифатловчили бирикма билан ифодаланган.

Мана бу фраземанинг ўзига хоб хусусияти шуки, унга боғланган воситали тўлдирувчининг купликдаги сўшакя билан ёки жам оти билан ифодаланишини талаб қилади: ода чиқди (кимлардан, кимлар ўртаайдан).

2. Воситали тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган бўлади:

1) Тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади: сув шурди (нимага), ут тушди (нимага), от билан тўя берармиди?! (нимага).

2) Тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади: асар қолмади (нимадан), куч ёғилиб турибди (нимадан), маъно чиқмайди (нима қилишдан). Қуриначки, охириги фраземага боғланалган тўлдирувчи ҳаракат номи шаклидаги феъл лексема билан ифодаланади.

3. Воситали тўлдирувчи билан боғлашуви умумий бўлади. Қуйидаги фраземаларга боғланалган тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади: кинна кирди (кимга ёки нимага), жир битди (кимга ёки нимага).

бир бало бўлди (кимга ёки нимага), бир гап бўлди (кимга ёки нимага). Баъзан воситали тўлдирувчи кумакчи от воситасида шаклланади: гап кетди (нима ҳақида ёки ким ҳақида), сўз борди (ким ҳақида ёки нима ҳақида).

Иккинчи қисм. Икки боғлашувли феъл фраземалар

I боб. Эга ва қаратувчи билан боғлашувли феъл фраземалар

Оқорида фақат эга билан боғлашувни қурилишига кўра бирикмага тенг феъл фраземалар асосида, фақат қаратувчи билан боғлашувни эса қурилишига кўра гапга тенг феъл фраземалар асосида тасвирладиқ. Айни вақтда эга ва қаратувчи билан боғлашув қурилишига кўра бирикмага тенг феъл фраземаларга хос, Бундай фразема таркибида эга қатнашмайди, эга билан контекстда боғланади, шу асосда тусловчи олади, тусланади. Таркибида нисбатловчи қатнашадиган аъзо мавжудлиги тўғайли бундай фразема контекстда қаратувчи билан ҳам боғлашади, нисбатловчи олиб ўзгаради, нисбатланади.

Фақат эга билан боғланувчи феъл фраземаларни тасвирлаганда бу тур фраземалар феъл аъзосининг бошқарув имкониятини ва бу имкониятнинг фразема таркибида намоён бўлиш-бўлмаслигини етарли изоҳладиқ. Эга ва қаратувчи билан боғлашувли феъл фраземаларда ҳам эга билан боғлашувнинг табиати фақат эга билан боғлашувли фраземаларнинг табиатидан фарқ қилмайди, шу сабабли ҳодисаларни бевосита келтиравердик.

Фақат эга билан боғлашувли бўла туриб, қаратувчи билан ҳам боғлаша олиши учун бундай феъл фразема таркибда нисбатловчи олиб келадиган аъзонинг мавжуд бўлиши етарли, ортиқча изоҳга ҳожат йўқ, Шу сабабли бу ерда ўқувчининг диққатини эга билан, қаратувчи билан боғлашувнинг аталганлигига ва шу асосда воқе бўладиган ҳодисаларга жалб қиламиз. Икки булак билан боғлашувли бундай фраземаларни аввал эга билан боғлашувнинг аталганлиги асосида гуруҳлаб, кейин ҳар бир гуруҳ ичида қаратувчи билан боғлашувга кўра яна гуруҳлаймиз.

Эга билан боғлашувни кишига аталган фраземалар

Бундай феъл фраземалар тусланади. Қаратувчи билан боғлашувни кишига ёки нарсага аталган бўлади.

Қаратувчи билан боғлашуви кишига аталган
феъл фраземалар

Бу ерда икки ҳодиса фарқланади: қаратувчи бўлиб узининг сўз-шакли келиши мумкин ёки кимнинг сўроғига жавоб бўладиган сўз-шакл келади.

Қаратувчи бўлиб узининг сўзшакли келиши
мумкин бўлган фраземалар

Бундай фраземаларда қаратувчи фраземанинг қуршовида кўпинча намоён бўлмайди, назарда тутилади. Бу тур феъл фраземалар тусланади ва нисбатланади, тусловчи ва нисбатловчи айни бир шахс сонни билдиради, ўзаро муносоиб ҳолда қўшилади: Мен изимга қайтаман. Биз изимгага қайтамиз. Сен изингга қайтасан. Сиз(лар) изингизгага қайтасиз каби.

Қуйидаги феъл фраземалар шундай хусусиятга молик:

1) Утимсиз феъл аъзоли фраземалар: орқа=олд(и)га қарамок (ким [узининг]), тутган жой(и)дан кесмоқ (ким [узининг]), күз(и)га қарамок (ким [узининг]), улик=тириг(и)га қарамаслик (ким [узининг]), терн(си)га сиғмай кетмоқ (ким [узининг]), тана(си)га уйлаб қарамок (ким [узининг]), мушт(и)га туғлаб турмоқ (ким [узининг]), гап(и)дан қайтмоқ (ким [узининг]), оғз(и)дан гулламоқ (ким [узининг]), эс(и)дан оғмоқ (ким [узининг]), гап(и)да турмоқ (ким [узининг]), оғз(и) билан юрмоқ (ким [узининг]), чап ён(и) билан турмоқ (ким [узининг]), тумшуг(и)дан илдимок (ким [узининг]);

2) Утимли феъл аъзоли фраземалар: чориг(и)ни судрамоқ (ким [узининг]), гап(и)ни йўқотиб қўймоқ (ким [узининг]), жон(и)ни бермоқ (ким [узининг]), ич=эт(и)ни ёмоқ (ким [узининг]), йўл(и)ни топиб олмақ (ким [узининг]), кўз(и)ни коса қилмоқ (ким [узининг]), кўз(и)ни олиб йочмоқ (ким [узининг]), қўкс(и)ни қалқон қилмоқ (ким [узининг]), кўнгл(и)ни бўлмаслик (ким [узининг]), лаб(и)ни жуфтламоқ (ким [узининг]), лаб(и)ни тишламоқ (ким [узининг]), обруй(и)ни йўқотмоқ (ким [узининг]), ота(си)ни ҳам аямаслик (ким [узининг]), ота(си)ни ҳам танимаслик (ким [узининг]), оғз(и)ни бепаравуз қилмоқ (ким [узининг]), эс(и)ни танимоқ (ким [узининг]), хвёл(и)ни сузмоқ (ким [узининг]), тил(и)ни тишламоқ (ким [узининг]), адаб(и)ни ёмоқ (ким [узининг]), ақл(и)ни ёмоқ (ким [узининг]), ақл(и)ни танимоқ (ким [узининг]), ақл=у қуш(и)ни йўқотмоқ (ким [узининг]), ёс=ш(и)ни йўқотиб қўймоқ (ким [узининг]), бури(и)ни тишламоқ (ким [узининг]);

[узининг]), упка(си)ни тутолмаслик (ким [узининг]), хуш(и)ни айғмоқ (ким [узининг]), қул(и)ни пакса қилмоқ (ким [узининг]), қул(и)ни пайшаха қилмоқ (ким [узининг]), қул(и)ни қутармоқ (ким [узининг]), қанот(и)ни ёзмоқ (ким [узининг]), урн(и)ни топмоқ (ким [узининг]), тиш(и)нинг кирини сўрмоқ (ким [узининг]), оғз(и)нинг танобини тортмоқ (ким [узининг]), оёғ(и)нинг чигилини ёзмоқ (ким [узининг]), калага(си)нинг учини йуқотмоқ (ким [узининг]), туғлаган туғут(и)ни қайтиб олмоқ (ким [узининг]), катта бош(и)ни кичик қилмоқ (ким [узининг]), қора(си)ни кўрсатмаслик (ким [узининг]), тиш(и)нинг оқини кўрсатмоқ (ким [узининг]), қуа(и)ни олдириб қўймоқ (ким [узининг]), дум(и)ни тутқизмаслик (ким [узининг]), кўзлар(и)нинг оқини уйпатмоқ (ким [узининг]), қадам(и)ни йиғиштирмоқ (ким [узининг]), туёғ(и)ни шикиллатмоқ (ким [узининг]), танглай(и)ни тақиллатмоқ (ким [узининг]) ;

3) уч аъзоли фраземалар: сўз(и)да қаттиқ турмоқ (ким [узининг]), дунёдан қуз(и) очик кетмоқ (ким [узининг]), эс=хуш(и)ни жойига қўймоқ (ким [узининг]), дўппи(си)ни осмонга отмоқ (ким [узининг]), қуз(и)ни ердан уза олмаслик (ким [узининг]), тун(и)ни тескари қий[иб ол]моқ (ким [узининг]), қадам(и)ни катта босмоқ (ким [узининг]), буй(и)га қараб тун бичмоқ (ким [узининг]), жон(и)ни қўярга жой тополмаслик (ким [узининг]), қуз(и)га ёш олмоқ (ким [узининг]), оғз(и)га толқон солмоқ (ким [узининг]), оғз(и)га чўп олмаслик (ким [узининг]), жон(и)чи жабборга бермоқ (ким [узининг]), соғ бош(и)ни савдога қўймоқ (ким [узининг]), икки оёғ(и)ни бир этикка суқмоқ (ким [узининг]); сирт(и)га сув юқтирмаслик (ким [узининг]), сирт(и)га сув тегизмаслик (ким [узининг]), ризқ(и)ни териб еб юрмоқ (ким [узининг]), уйлаб=уйлаб, уй(и)га ётолмаслик (ким [узининг]), кўнгл(и)га нима келса, шуни қилмоқ (ким [узининг]) ;

4) қюридаги фраземаларда нисбатловчи бир аъзо таркибида қатнашган. Нисбатловчи икки аъзо таркибида қатнашадиган фраземалар ҳам мавжуд: жон(и)дан умид(и)ни узмоқ (ким [узининг]), дам(и)ни ич(и)га ютмоқ (ким [узининг]), оёғ(и)ни қул(и)га олмоқ (ким [узининг]), ош(и)ни ошаб, ёш(и)ни яшамоқ (ким [узининг]). Бундай фраземаларда ҳар икки нисбатловчи ва тусловчи ўзаро мутаносиб ҳолда қўпилади: Жонимдан умидимни уздим. Жонингдан умидингни уз каби.

5) Тасвирланаётган тур фраземаларда эга одатда бирликда келади. Қуйидаги фраземанинг маъноси эса эганинг купликда бўлишини та-

лаб қилади, тусловчи шунга мутаносиб ҳолда қўшилади: бир(и)нинг гўшт(и)ни бир(и) ёмоқ (кимдар [уларининг]). Бу фразема таркибида уч нисбатловчи ва бир тусловчи қуйидагича ишлатилади: Биримизнинг гўштимизни биримиз еймиз. Бирингизнинг гўштингизни бирингиз ейсиз каби. Бу фраземанинг бир-бир(и)нинг гўшт(и)ни ёмоқ варианты ҳам мавжуд.

Қаратувчи бўлиб кимнинг сўроғига жавоб бўлувчи от (отлашган) сувакка келадиغان фраземалар

Бу тур феъл фраземаларда нисбатловчи ва тусловчи бошқа=бошқа шахс=сонни билдиради, ҳар бири ўзича мустақил қўшилади; кимнинг сўроғига жавоб бўлувчи сувакка контекстда купинча намоён бўлади: Мен сенинг қўлтигингга кирдим. Биз унанинг қўлтигига кирдик. Сен менинг қўлтигимга кирдинг каби. Қуйидаги феъл фраземалар шундай хусусиятга молик:

1. Икки аъзоли фраземалар:

1) Ўтмасиз феъл аъзоли фраземалар: бош(и)га чиқиб олмоқ (ким кимнинг), ён(и)га кирмоқ (ким кимнинг), елка(си)га миниб олмоқ (ким кимнинг), орқа(си)га тушмоқ (ким кимнинг), кет(и)дан тушмоқ (ким кимнинг), олд(и)дан ўтмоқ (ким кимнинг), орқа(си)да қолмоқ (ким кимнинг), қитиғ(и)га тегмоқ (ким кимнинг), қош-қовоғ(и)га қарамоқ (ким кимнинг), қул(и)га қарамоқ (ким кимнинг), ҳаром тук(и)га ҳам арзимаслик (ким кимнинг), бет(и)га қарамаслик (ким кимнинг), тириғ(и)га ҳам арзимаслик (ким кимнинг), товон(и)га қолмоқ (ким кимнинг), шох(и)га урмоқ (ким кимнинг), юз(и)га қарай олмаслик (ким кимнинг), раъй(и)га қарамоқ (ким кимнинг), пинж(и)га кирмоқ (ким кимнинг), пешана(си)га сиғмоқ (ким кимнинг), оғз(и)га урмоқ (ким кимнинг), назар(и)га тушмоқ (ким кимнинг), кунгил(и)га утирмоқ (ким кимнинг), каср(и)га қолмоқ (ким кимнинг), йўл(и)га юрмоқ (ким кимнинг), из(и)га тушмоқ I (ким кимнинг), дид(и)га утирмаслик (ким кимнинг), яра(си)га малҳам бўлмоқ (ким кимнинг); гап(и)дан чиқмаслик (ким кимнинг), жиллов(и)дан тортиб қўймоқ (ким кимнинг), из(и)дан тушмоқ (ким кимнинг), оёғ(и)дан тортмоқ (ким кимнинг), остона(си)дан ҳатламоқ (ким кимнинг), юз(и)дан ўта олмаслик (ким кимнинг), тил(и)дан тушмаслик (ким кимнинг); бир қошиқ қон(и)дан ўтмоқ (ким кимнинг);

2) Ўтмасизлашган феъл аъзоли фраземалар: кўз(и)га қуришмаслик I (ким кимнинг), оёғ(и)га йиқилмоқ (ким кимнинг), соя(си)га сиғинмоқ (ким кимнинг);

3) Утимли феъл аъзоли фраземалар: дум(и)ни тугмоқ (ким кимнинг), ён(и)ни олмоқ (ким кимнинг), жизза(си)ни олмоқ (ким кимнинг), жилов(и)ни тортиб қуймоқ (ким кимнинг), ив(и)ни қуymoқ (ким кимнинг), йул(и)ни тўсмоқ (ким кимнинг), кавуш(и)ни тўғри-лаб қуймоқ (ким кимнинг), кўз(и)ни борламоқ (ким кимнинг), кўя(и)нинг ёғини емоқ (ким кимнинг), кўкс(и)ни доғламоқ (ким кимнинг), кўнгл(й)ни олмоқ (ким кимнинг), кўнгл(и)ни топмоқ (ким кимнинг), кўнгл(и)ни уртамоқ (ким кимнинг), ном(и)ни булғамоқ (ким кимнинг), ном(и)ни сотмоқ (ким кимнинг), пай(и)ни қирқмоқ (ким кимнинг), пат(и)ни юлмоқ (ким кимнинг), пешана(си)ни силамоқ (ким кимнинг), юк(и)ни енгил қилмоқ (ким кимнинг), эшиг(и)нинг турмини бузмоқ (ким кимнинг), этаг(и)ни ушламоқ (ким кимнинг), туپиғ(и)ни яламоқ (ким кимнинг), туз(и)ни оқламоқ (ким кимнинг), тил(и)ни топмоқ (ким кимнинг), тил-жағ(и)ни борламоқ (ким кимнинг), бош(и)ни ҳам қилмоқ (ким кимнинг), бош(и)ни борламоқ (ким кимнинг), қўл(и)ни қалоламоқ (ким кимнинг), қулоғ(и)ни тишламоқ (ким кимнинг), қадам(и)ни санамоқ (ким кимнинг), қанот(и)ни қайирмоқ (ким кимнинг), ўттиз ёкки тиш(и)ни қоқиб олмоқ (ким кимнинг), қон(и)ни сўрмоқ (ким кимнинг) ;

4) Утимлашган феъл аъзоли фраземалар: раёй(и)ни қайтармоқ (ким кимнинг), сўз(и)ни қайтармоқ (ким кимнинг), қўл(и)ни қайтармоқ (ким кимнинг), қулоғ(и)ни пиштмоқ (ким кимнинг), ҳолат(и)ни чиқармоқ (ким кимнинг), чакағ(и)ни ўчирмоқ (ким кимнинг), иссиқ ўрн(и)ни совитмоқ (ким кимнинг), кўрсаткич(и)ни кўрсатмоқ (ким кимнинг), уруғ(и)ни ўйнатмоқ (ким кимнинг).

2. Уч аъзоли фраземалар:

1) Утимсиз феъл аъзоли фраземалар: кўз(и)га тик қарай олмаслик (ким кимнинг), юз(и)га тик қарай олмаслик (ким кимнинг), юз(и)га қандай қарайди?! (ким кимнинг) ;

2) Утимли феъл аъзоли фраземалар: оёғ(и)га болта урмоқ (ким кимнинг), оёғ(и)га бош урмоқ (ким кимнинг), олд(и)га боқиб олмоқ (ким кимнинг), остона(си)га қалам ёсимоқ (ким кимнинг), таг(и)га сув қуймоқ (ким кимнинг), юз(и)га оёқ қуймоқ (ким кимнинг), бош(и)га сув қуймоқ (ким кимнинг), қўлтиғ(и)га сув қурқимоқ (ким кимнинг), қўйн(и)га қўл солимоқ (ким кимнинг), жон(и)ни қаҳаннамга юбормоқ (ким кимнинг), ермон(и)ни устига ташлаб қуймоқ (ким кимнинг), гап(и)ни ерга ташламаслик (ким кимнинг), сурн(и)ни ерга ишқамоқ (ким кимнинг) ; орға(си)дан кесақ отмоқ (ким кимнинг), жилов(и)ни буш қуймоқ (ким кимнинг), ерва(си)ни хом ўрмоқ (ким кимнинг), эт(и)ни бир сурдадан қилмоқ (ким кимнинг), кў-

з(и)га чўп солмоқ (ким кимнинг), кўнгл(и)га қўл солмоқ (ким кимнинг), совуи(и)га кир ювмаслик (ким кимнинг), соя(си)га кўрпача солмоқ (ким кимнинг), соя(си)га салом бермоқ (ким кимнинг), юз(и)га ойна тутмоқ (ким кимнинг), яра(си)га тўз сепмоқ (ким кимнинг), оқ юз(и)га қора сурмоқ (ким кимнинг), ит кунини бош(и)га солмоқ (ким кимнинг);

3) ўтимиллашган феъл аъзоли фраземалар: бурн(и)дан ип ўтказиб олмақ (ким кимнинг), оёғ(и)ни осмондан келтирмоқ (ким кимнинг), орқа(си)дан кўрпача содирмоқ (ким кимнинг), кулоқ[лар](и) остида шавла қайнатмоқ (ким кимнинг), бош(и)да тегирмон тоши юргизмоқ (ким кимнинг), кайф(и)ни жойига келтирмоқ (ким кимнинг), кулоғ(и)ни батантга келтирмоқ (ким кимнинг); кўйр(и)ни пуч ёнроққа тўлдиrhoқ (ким кимнинг);

4) икки феъл аъзоли фраземалар: сикиб, сув(и)ни ичмоқ (ким кимнинг), қорн(и)ни ёра(...), алиф чиқмайди (ким кимнинг);

5) нисбатловчи икки аъзода қатнашадиган фраземалар ҳам мавжуд бўлиб, бунда нисбатловчилар ўзаро мутаносиб ҳолда қўшилади: туз(и)ни ичиб, тузлуг(и)га туфламоқ (ким кимнинг). Бу фраземанинг нисбатланиши ва тусланиши қўидагича воқе бўлади; Мен тузингни ичиб, тузлугингга туфладим. Сен тузимни ичиб, тузлугингга туфладинг. У тузингизни ичиб, тузлугингизга туфлади каби.

Икки аъво таркибидаги нисбатловчилар бошқа-бошқа шахс=сонни ифодалаши ҳам учрайди. Масалан, кўз(и)ни кўз(и)га тикмоқ (ким [узининг] кимнинг) фраземасида воситасиз тўлдирувчи таркибидаги нисбатловчи туслловчи билан мутаносиб қўшилади, воситали тўлдирувчи таркибидаги нисбатловчи ўйича, қаратувчи билан боғлашув асосида қўшилади. Бу фраземанинг нисбатловчи ва туслловчи олиб ўзгариши қўидагича: Кўзимни [сенинг] кўзингга тикдим. Кўзингни [менинг] кўзимга тикдинг каби;

6) тасвирланаётган феъл фраземалар орасида фақат кўпликдаги эга билан боғлашуғли, демак, фақат кўплик туслловчиларини олиб келадиган фразема ҳам мавжуд: кўл(и)дан ўтмоқ (кимлар кимнинг). Бу фраземанинг нисбатланиши ва туслловчи олиши қўидагича: Менинг кўлимдан кўи шогирдлар ўтди. Сенинг кўлингдан кўп шогирдлар ўтди каби. Куринадики, эга кўпликдаги от билан ифодаланади, шунга кўра III шахс туслловчиси қўшилади; қаратувчи эса ҳар уч шахс=сонда ифодаланади, шунга мос ҳолда нисбатловчи қўшилади.

Мана бу фраземада қаратувчи кўпликда ифодаланади: ора(лари)га қора ип ташламоқ (ким кимларнинг). Бу фраземанинг тусланиши

ва нисбатланиши қуйидагича: Сен орамизга қора ип ташладинг. Сиз орамизга қора ип ташладингиз. Улар орамизга қора ип ташлади.

Қуринадики, бу фразема таркибида фақат кўплик нисбатловчилари қатнашади. Бу фраземанинг тусланишидаги ўзига хос хусусият шуки, у I шахони билдирадиган эга билан боғланмайди, демак, I шахс тусловчисини олиб ишлатилмайди. Бунга фраземенинг маъноси йўл қўймайди: салбий ҳаракатни сўзловчи ўз номидан айтмайди.

3. Мураккаб қурилишли фразема ҳам бор: осмонга учса(...) – оёғ(и)дан, ерга кирса(...) – қулоғ(и)дан тортмоқ (ким кимнинг) . Бу фраземанинг шарт майли шаклидаги қисмлари тусланади, чиқиш келишигида шаклланган ҳол аъзоси нисбатланади, барчаси айни бир шахс=сонни билдиради. Фразема охиридаги феъл аъзо ҳам тусланади, лекин олдинги тусловчи ва нисбатловчилардан ўзга шахс=сонни билдиради: Осмонга учсанг – оёғингдан, ерга кирсанг – қулоғингдан тортман. Осмонга учсам – оёғимдан, ерга кирсам – қулоғимдан тортади каби.

Қаратувчи билан боғлашуви нарсага аталган фраземалар

Бундай фраземалар эга билан боғлашувида уч шахс=сонда тусланади, қаратувчи билан боғлашуви нарсага аталгани туфайли унинг таркибида фақат III шахс нисбатловчисини қатнашади; чунки қаратувчи бўлиб нарсани аниқлаётган сўзшакл келади: кўчасига кирмоқ (ким ниманинг). Нутқда ишлатилиш шакли: Мен бундай ишнинг кўчасига кирмаганман. Сен бундай ишнинг кўчасига кирмагансан каби.

Қуринадики, бу тур фраземаларда тусловчи ва нисбатловчи бошқа=бошқа шахс=сонни билдиради. Шундай хусусият қуйидаги фраземаларга хос:

1) ўтимсиа феъл аъзоли фраземалар: тепасида турмоқ (ким ниманинг), йўлига кирмоқ (ким ниманинг), йўлига ўтиб олмоқ (ким ниманинг), тағига етмоқ (ким ниманинг); устидан чиқмоқ I (ким ниманинг), устидан чиқмоқ II (ким ниманинг), улдасидан чиқмоқ (ким ниманинг), кўчасидан ўтмаслик (ким ниманинг), кетидан қолмаслик (ким ниманинг);

2) ўтимли феъл аъзоли фраземалар: кайфини сурмоқ (ким ниманинг), гаштини сурмоқ (ким ниманинг), мағзини чаймоқ (ким ниманинг), кўзини кўрмаслик I (ким ниманинг), тилини билмоқ (ким ниманинг), бошини тутмоқ (ким ниманинг), тағтини олмоқ (ким ниманинг), ҳавосини олмоқ (ким ниманинг), кўзини билмоқ (ким ниманинг), йўлини қилмоқ (ким ниманинг);

3) утимлилашган феъл аъзоли фраземалар: пачавасини чиқармоқ (ким ниманинг), чангини чиқармоқ (ким ниманинг), ибини чиқармаслик (ким ниманинг), кифтини келтирмоқ (ким ниманинг).

Эга билан боғлашуви нарсага аталган фраземалар

Бундай феъл фраземалар фақат III шахс тусловчисини олиб келади чинки эга нарсага аниқлаштирилган сўзшакл билан ифодаланади. Қаратувчи билан боғлашуви кишига ёки нарсага аталган бўлади.

Қаратувчи билан боғлашуви кишига аталган фраземалар

Бу ерда ҳам икки ҳодиса фарқланади: қаратувчи бўлиб ўзининг сўзшакли келиши мумкин ёки кимнинг сўроғига жавоб бўладиган сўзшакл келади.

Қаратувчи бўлиб ўзининг сўзшакли келиши мумкин бўлган фраземалар

Бундай фраземаларда қаратувчи бўлиб ўзининг сўзшакли келиши мумкин, лекин у одатда намоён бўлмайди, назарда тутилади. Бу тур феъл фраземаларда тусловчи ва нисбатловчи айни бир, шунда ҳам фақат III шахсни ифодалайди, узаро муносабат ҳолда қўшилади: авжига минмоқ (нима [ўзининг]). Бундай фраземада эга билан боғлашув, тусловчи билан нисбатловчининг қўшилиши қуйидагича: Фосих афандининг газета хабаридан чиққан жамъи анавиларнинг баҳоналаридан кейин авжига минди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча).

Қўринадик, бундай фраземалар тусланмайди ҳам, нисбатланмайди ҳам, фақат III шахс билан чекланган бўлади. Қуйидаги феъл фраземалар шундай хусусиятга эга:

1) утимовиз феъл аъзоли фраземалар: оркасига кетмоқ (нима [ўзининг]), ҳаддига етмоқ (нима [ўзининг]), застига олмоқ (нима [ўзининг]), олдига босмоқ (нима [ўзининг]);

2) утимли феъл аъзоли фразема: қулоғини тишлаб кетмоқ (нима [ўзининг]).

Қаратувчи бўлиб кимнинг сўроғига жавоб бўлувчи сўзшакл келадиган фраземалар

Бу тур феъл фраземалар фақат III шахс тусловчиси билан ишлатилади. Қаратувчи ҳар уч шахс=сонни аниқлаштирилган сўзшакл билан ифодалангани тўғрисида нисбатловчиларнинг ҳар уч шахс=сон кўрсаткичлари қўшилади: Сенсиз бир лўқма ош ҳам уқангинг томоғидан ўтмади.

Сизсиз бир дукма ош ҳам менинг томогимдан ўтмайди каби.

Қуйидаги феъл фраземалар шундай хусусиятга эга:

I. Икки аъзоли фраземалар:

1) ўтимсиз феъл аъзоли фраземалар: нари ёқ=бери ёғ(и)дан ўтиб кетмоқ (нима кимнинг), кўнгл(и)нинг кўчасидан ҳам ўтмаслик (нима кимнинг), оғз(и)нинг бир чекасидан чиқмоқ (нима кимнинг), тил(и)нинг учида турмоқ (нима кимнинг), буён(и)га тушмоқ (нима кимнинг), чек(и)га тушмоқ (нима кимнинг), махр(и)га тушмоқ (нима кимнинг), қулоғ(и)га кирмоқ (нима кимнинг), мия(си)га кирмаслик (нима кимнинг), қўл(и)га ўтмоқ (нима кимнинг), қон=қон(и)га сингиб кетмоқ (нима кимнинг), ичаг(и)га юк ҳам бўлмаслик (нима кимнинг), бурн(и)дан чиқмоқ (нима кимнинг), оғз(и)дан чиқмоқ (нима кимнинг), назар(и)дан қочмоқ (нима кимнинг);

2) ўтимсизлашган феъл аъзоли фраземалар: кўз(и)га кўриниб кетмоқ (нима кимнинг), кўнгл(и)дан кўтарилмоқ (нима кимнинг);

3) ўтимли феъл аъзоли фраземалар: ич(и)ни кемирмоқ (нима кимнинг), тери(си)ни шилмоқ (нима кимнинг), чеҳра(си)ни очмоқ II (нима кимнинг), юраг(и)ни қитицламоқ (нима кимнинг), кўз(и)ни кўр қилиб қўймоқ (нима кимнинг), қадр(и)ни дуто этмоқ (нима кимнинг), хаёл(и)ни олмоқ (нима кимнинг), эс=хуш(и)ни олиб қочмоқ (нима кимнинг);

4) ўтимдиллашган феъл аъзоли фразема: совуғ(и)ни ошириб юбормоқ (нима кимнинг).

2. Уч аъзоли фразема: қулоғ(и)дан нари кетмаслик (нима кимнинг).

3. Икки феъл аъзоли фразема: бу қулоғ(и)дан кириб, у қулоғ(и)дан чиқиб кетмоқ (нима кимнинг). Бу фразема таркибда нисбатловчилар айна бир шахс=сонни билдиради, бир хил қўшилади.

Қаратувчи бўлиб ниманинг сўроғига жавоб
бўлувчи сўзшакл келадиган фраземалар

Материализмда бундай фразема бир дона учради: тафтини кесмоқ (нима ниманинг). Бу фразема тусланмайди ҳам, нисбатланмайди ҳам, унинг таркибда III шахс тусловчиси ҳамда нисбатловчиси қатнашади ва улар бошқа=бошқа шахс=сонни билдиради: Кун мисдай қизиб кетган, фақат адир ва сойлардан келган шабада куннинг тафтини кесиб, одамларга ором бериб турмоқда (А.Назир. Сўнмас чакмоқлар).

Эга билан, қаратувчи билан боғлашувиди
аталганлиги умумий фраземалар

Бу тур фраземаларнинг кўринишлари:

1. Эга билан боғлануви умумий бўлиб, қаратувчи кимнинг суроғига жавоб бўладиган сўзшакл билан ифодаланади:

а) кин(и)га ёқмаслик (ким ёки нима кимнинг), жиг(и)га тегмоқ (ким ёки нима кимнинг), дор(и)га ярамоқ (ким ёки нима кимнинг), асаб(и)га тегмоқ (ким ёки нима кимнинг), туш(и)га кирмоқ (ким ёки нима кимнинг), кўз(и)га соғун кўринмоқ (ким ёки нима кимнинг), лэм(и)дан чиқмоқ (ким ёки нима кимнинг), кўз олд(и)дан кетмаслик (ким ёки нима кимнинг); кабл(и)ни сочмоқ (ким ёки нима кимнинг), ас=хув(и)ни олиб кўймоқ (ким ёки нима кимнинг), праг(и)га гулгула солмоқ (ким ёки нима кимнинг);

б) враг(и)га ўт ёқмоқ (нима ёки ким кимнинг), кўнгл(и)га гандлик солмоқ (нима ёки ким кимнинг), етти ухлаб, туш(и)га кирмаслик (нима ёки ким кимнинг).

Бундай фраземаларда эга ва қаратувчи, демак, тусловчи ва нисбатловчи ҳам бошқа=бошқа шахс=сонни билдиради. Қаратувчи ҳар уч шахсни билдирадиган сўзшакл билан ифодаланади, демак, фразема нисбатланади. Эга кишига аталган бўлади, ким суроғига жавоб бўладиган сўзшакл билан ифодаланади, уч шахсдан бирида бўлади, демак, тусланади: Мен сенинг жигингга тегаман. Сен менинг жигимга тегасан. Ў сенинг жигингга тегмасин каби.

Эга нарсага айлган бўлса, нима суроғига жавоб бўладиган сўзшакл билан ифодаланади, фақат III шахсда бўлади, демак, фақат III шахс тусловчиси қўшилиб келади: Кўполитинг менинг асабимга тегди. Кўполлитим акамнинг асабига тегди. Кўполити сизнинг асабигизга тегди каби.

2. Қаратувчи билан боғлашуви умумий бўлади, эга ким суроғига жавоб бўладиган сўзшакл билан ифодаланади:

1) қаратувчи кимнинг ёки ниманинг суроғига жавоб бўладиган сўзшакл билан ифодаланади:

а) кадр(и)га етмоқ (ким кимнинг ёки ниманинг), увол(и)га қолмоқ (ким кимнинг ёки ниманинг);

б) бет(и)га тудурмоқ (ким ниманинг ёки кимнинг), бахр(и)дан ўтмоқ (ким ниманинг ёки кимнинг).

Қаратувчи кимнинг суроғига жавоб бўлса, бундай фразема уч шахсда нисбатланади: Мен сенинг кадрингга етаман. Сен менинг кадримга етмайсан каби. Агар қаратувчи ниманинг суроғига жавоб бўлса, фақат III шахс нисбатловчиси қўшилади: Киши қийинчиликка дуч келмагунча асл дўстликнинг қадрига етмас экан (О. Ёкубов. Икки муҳаббат). Қуринадики, ҳар икки ҳолда эга ва қаратувчи, шунинчидек тусловчи ва нисбатловчи бошқа=бошқа шахс=сонни билдиради.

3. Ҳам эга билан, ҳам қаратувчи билан боғлашуви умумий бўлади, лекин эга билан қаратувчи бир ҳил аталганлик асосида бирлашади: сой(си)да қолиб кетмоқ (ким кимнинг, нима ниманинг), урн(и)ни бо-оа олмаслик (нима ниманинг, ким кимнинг).

Бундай фразема кишига аталган ҳолда ишлатилса, эга ва қаратувчи, шунингдек тусловчи ва нисбатловчи уч шахс=сонда келади: Мен сенинг соянгда қолиб кетаман. Сен унинг соясида қолиб қетасан каби.

Агар нарсага аталган ҳолда ишлатилса, эга ва қаратувчи, шунингдек тусловчи ва нисбатловчи фақат III шахсда бўлади: Октовда ўт усиб чиқса, бу гапларнинг бари унинг соясида қолиб кетади деб ишонган эди (С. Абдуқаҳҳор. Ҳаётнинг бошланиши).

4. Баъзан эга ва қаратувчининг аталганлиги бошқа=бошқа бўлади: пешана(си)га битмоқ II (нима кимнинг, ким ниманинг). Бундай фразема нима кимнинг сўроқларига жавоб бўлувчи сўзшакллар билан боғланса, эга ва тусловчи фақат III шахсда бўлади; қаратувчи ва нисбатловчи уч шахс=сонда келади: Пешанангизга битта от билан битта оғир битган бўлоа, бу ҳам Совет ҳукумати соясида бўлди (И. Турсун. Ўқитувчи).

Агар бундай фразема ким ниманинг сўроқларига жавоб бўлувчи сўзшакллар билан боғланса, эга ва тусловчи уч шахс=сонда келади, қаратувчи ва нисбатловчи фақат III шахсда бўлади: Узингизни курганим куп яхши бўлди=да. Ниҳоят Зор қишлоқнинг пешанасига муаллим битди (С. Аҳмад. Ҳукм).

5. Шу уринда қаратувчининг кимнинг ёки [ўзининг] сўроғига жавоб бўладиган сўзшакл билан ифодаланишини изоҳлаб ўтиш лозим: мушкул(и)ни осон қилмоқ (ким кимнинг ёки [ўзининг]), дум(и)ни қисмоқ (ким кимнинг ёки [ўзининг]), кўнгл(и)га қарамоқ (ким кимнинг ёки [ўзининг]). Бу ерда қаратувчининг боғлашуви ё кишига, ё нарсага аталган бўлади, фақат аталганлик икки йўналишли: 1) ким кимнинг, сўроқларига жавоб бўладиган эга ва қаратувчи билан боғланса, бу булақлар (тусловчи ва нисбатловчи ҳам) бошқа=бошқа шахс=сонни билдиради: Мен сенинг кўнглингга қарадим. Сен унинг кўнглига қарадинг каби; 2) ким [ўзининг] сўроқларига жавоб бўладиган эга ва қаратувчи билан боғланса, бундай фразема уч шахс=сонда тусланади ва нисбатланади, тусловчи ва нисбатловчи узаро мутаносиб қўшилади: Мен ўзимнинг кўнглимга қарадим. Сен ўзингнинг кўнглингга қарадинг каби.

6. Мана бу фраземага яна ҳам узгачароқ боғлашувлар мансуб: қон(и)ни бузмоқ (ким кимнинг ёки [ўзининг], нима кимнинг). Бу фра-

земанинг бир боғлашув чизиғида эга ҳам, қаратувчи ҳам кишига аталган бўлиб, қаратувчининг аталганлиги икки йуналишли бўлади: кимнинг ёки узининг буроғига жавоб бўладиган сузшакллар билан боғланади: а) Тоҳир учун кун қайгуриб, Сен бузмагин қоним менинг (С. Абдулла. Тоҳир ва Зухра); б) "Ҳамро ука, рози бўлма-санг, майли, - деди, - лекин қонингни бузмасдан жойингга утир ва менинг гапларинга жавоб бер!" (С. Айний. Судхўрнинг улими).

Бу фраземага хос иккинчи боғлашув чизиғида эга нарсага аталган, қаратувчи кишига аталган бўлади, шунга кўра нисбатланиш воқе бўлади-ю, лекин фақат шунга шартли равишда қатнашади: Жуманинг назарида, доимий ёлғизлик Ҳомааси бу кишининг қонини бузиб, ҳеч кимга эл бўлмайди деган қилиб қўйган бўлиши керак эди (А. Мухтор. Тугилиш).

II боб. Эга ва тўлдирувчи билан боғлашувли феъл фраземалар

Юқорида феъл фраземаларнинг фақат эга билан, фақат тўлдирувчи билан боғлашувини тасвирладик. Шунга таъкидлаш лозимки, фақат эга билан боғлашувли феъл фраземалар жуда кўп, шу туфайли эга билан боғлашувнинг турлари шу ҳодисанинг тасвирга бағишланган бобда деярли тулиқ акс этган. Фақат тўлдирувчи билан боғлашувли феъл фраземалар оз бўлиб, уларда тўлдирувчи билан боғлашувнинг турлари қисмангина акс этган. Ҳам эга билан, ҳам тўлдирувчи билан боғлашув имконияти бор фраземалар анча салмоқли бўлиб, бундай фраземаларда тўлдирувчиларнинг барча тур ва кўринишлари ўз аксини топган.

Эга ва тўлдирувчи билан боғлашувни биргалликда тасвирлаш фразема табиатида бу синтактик бўлакларнинг ўзаро боғлиқлиги туфайли эмас, балки бундай фраземаларнинг икки боғлашувли экани туфайли.

Эга ва қаратувчи билан боғлашувли фраземаларда бу икки синтактик бўлак орасидаги ўзаро боғлиқлик нозага қалқиб турмайди, феъл фраземаларнинг вариантланишида очик кўринади (Бу ҳодисани алоҳида тасвирлаймиз).

Эга ва тўлдирувчи билан боғлашувли феъл фраземаларни аввало бир тўлдирувчи билан ёки икки тўлдирувчи билан боғлашувига қараб гурҳлаймиз.

Бир тўлдирувчи билан боғлашувли феъл фраземалар

Тўлдирувчининг турига қараб булар ҳам иккига гуруҳланади: воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувли фраземалар ва воситали тўлдирувчи билан боғлашувли фраземалар.

Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувли
фраземалар

Аввало шуни таъкидлаш керакки, эга вазифасила, тўлдирувчи вазифасида келадиган сўзшаклларнинг бирликда ёки кўпликда келиши ўзаро боғлиқ эмас: одатда ҳар икки сон шаклида кела олади, лекин кўпичча бирлик шаклида учрайди. Шу билан бирга, айрим фраземаларда эга ёки тўлдирувчи фақат кўпликда келади, фраземанинг маъноси шуни тақозо қилади. Масалан, уртага олмоқ (кимлар кимни) фраземасида унга боғлашадиган эга кўпликда бўлади; қиличдан ўтказмоқ (ким кимларни) фраземасида эса воситасиз тўлдирувчи кўпликда бўлади.

Шу ерда яна бир ҳодисага эътиборни тортиш лозим. Эга (ким) ва воситасиз тўлдирувчи (кимни) одатда бошқа-бошқа шахсни (кишини) англатади. Фақат бир фраземада эга (ким), воситасиз тўлдирувчи (кимни - ўзини) айни бир шахсни (кишини) англатиб келади: томдан ташламоқ (ким [ўзини]).

Эга билан ва тўлдирувчи билан боғлашувли
келига аталган фраземалар

Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувли бундай фраземаларга:

I. Фейл авзо ўтими фейл билан ифодаланади:

I) Бундай фейл авзо воситасиз ва воситали тўлдирувчини бошқаради-ю, шулардан воситали тўлдирувчи фраземанинг таркибиде намоён бўлади, воситасиз тўлдирувчи билан эса фразема бутунда боғланади:

а) Воситали тўлдирувчи кўпичча жўналиш келишида шаклланади: исканжага олмоқ (ким кимни), найзага олмоқ (ким кимни), шатакка олмоқ (ким кимни), таажубга солмоқ (ким кимни), талғасига солмоқ (ким кимни), гапга солмоқ (ким кимни), эрга солмоқ (ким кимни), хижолатга қўймоқ (ким кимни), балога қўймоқ (ким кимни), эрга бермоқ (ким кимни), мотга тутмоқ (ким кимни), терга шашмоқ (ким кимни), қўшга қўшибдими?! (ким кимни), моховга ошна қилмоқ (ким кимни).

Шу турга мансуб бир чақага олмаслик (ким кимни) фраземасида тўлдирувчи сифатловчилик бирикма билан, одам қаторига қўшмоқ (ким кимни) фраземасида эса қаратувчилик бирикма билан ифодаланган.

б) Воситали тўлдирувчи чикиш келишида шаклланади: теглин

қўймаслик (ким кимни), йўлдан қўймоқ (ким кимни), йўлдан урмоқ (ким кимни).

в) Воситали тўлдирувчи урин келишигида шаклланади: одам қаторида кўрмаслик (ким кимни). Бу фраземада тўлдирувчи қаратувчи-ли бирикма билан ифодаланган.

2) Фейл аъзога фразема таркибида ҳол булак бирикади, воситасиз тўлдирувчи билан фразема нутқда боғлашади:

а) равиш ҳоли қатнашади: омон қўймаслик (ким кимни); соғиб ичмоқ (ким кимни). Биринчи фраземада ҳол сифат билан, иккинчи фраземада эса равишдош шаклидаги феъл билан ифодаланган;

б) урин ҳоли қатнашади ва жуналиш келишигида шаклланган бўлади: уртага қўймоқ I (ким кимни), орага қўймоқ (ким кимни);

в) ҳам урин ҳоли, ҳам равиш ҳоли қатнашади: ўлганнинг устига чиқиб тепмоқ (ким кимни). Бу фразема дастлаб ўлганнинг устига чиқиб ва тепмоқ қисмларига ажралади, биринчи қисмнинг ўзи ўлганнинг устига (урин ҳоли) ва чиқиб қисмларига ажралади.

3) Феъл аъзога воситали тўлдирувчи ва равиш ҳоли бирикади: тириклай ўтга ташламоқ (ким кимни).

4) Мана бу фразема таркибида мақсад ҳоли ва воситасиз тўлдирувчи қатнашади: утқизгани жой тополмаслик (ким кимни), Шунга қарамай, бу фразема нутқда воситасиз тўлдирувчи билан боғлашади. Бу воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувчи мақсад ҳоли вазифасида келган феъл аъзо таъминлайди.

5) Предикатив синтагмага қилмоқ ёрдамчисини қўшиб ҳосил килинган сафар қочди қилмоқ (ким кимни) фраземаси ҳам мавжуд,

6) Юқорида содда тузилишли фраземалар тасвирланди. Булардан ташқари, икки қисмли фраземалар ҳам мавжуд. Масалан, итдан олиб, итга содмоқ (ким кимни) фраземасининг биринчи қисмида чиқиш келишигида шаклланган, иккинчи қисмида эса жуналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади. Мураккаб қурилишли утирса(...) – упоқ, турса(...) – супоқ цемоқ (ким кимни) фраземаси бир бутун ҳолда бирикмага тенг, лекин ички қурилишида шарт эргашган кўринишли қисмлар қатнашади.

2. Феъл аъзо утиллилашган феъл билан ифодаланади:

I) Бундай феъл аъзо асли воситали тўлдирувчини бошқарадиган утилсиз феъл бўлади, орттирма исовчисини олиб утиллилашгач воситасиз тўлдирувчини ҳам бошқаради: йўлдан чиқармоқ (ким кимни), ҳисобдан чикармоқ (ким кимни), тирдан ўтказмоқ (ким кимни). Воситали тўлдирувчи устига сузшакли билан ифодаланган уз(и)га қаратмоқ фраземаси ҳам ш; тўтга жинсуб: бу фраземанинг таркибида

нисбатловчи қатнашса ҳам, бу нисбатловчи уз асосига қўшилгани сабабли нутқда қаратувчи билан боғлашув содир бўлмайди.

2). "берди"сини айтгунча уриб ўлдирмоқ (ким [кимни]) фраземаси ҳам шу турга мансуб: бу фразема таркибида "берди"сини айтгунча пайт ҳоли, уриб равиш ҳоли қатнашади; пайт ҳоли воситасиз тўлдирувчи билан бирикма билан ифодаланadi.

Эга билан боғлашуви кишига, тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган фраземалар

Бу ерда ҳам эга ва тўлдирувчининг кўпликда келишини талаб қилган фраземаларни кўрсатиб утави: бир(имиз) олиб, бир(имиз) кўйдик фраземаси асли ушиқ бўлиб, биринчи қисми равишдош шаклдаги феъл билан ифодаланган. Бу фразема таркибидagi бир(имиз) қисми эга эмас, балки таъкидловчи. Бу таъкидловчи таркибда қатнашадиган нисбатловчи нутқда боғлашадиган эгага қараб қўшилади. Бундай эга кўпликда бўлиши керак, фраземанинг маъноси шунга тақозо қилади, шу сабабли нисбатловчиларнинг ҳам кўплик шакли қўшилади. Фразема охирида эса тусловчиларнинг кўплик шакли келади ва бу тусловчи нисбатловчи билан мутаносиб танлаб қўшилади: Бирингиз олиб, бирингиз кўйдингиз каби.

Мана бу фраземанинг маъноси воситасиз тўлдирувчининг кўпликда келишини тақозо этади: кўндан ўтказмоқ (ким нималарни). Бу фразема таркибда ўғимлалашган феъл аъзо қатнашади.

Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашуви бошқа фраземаларда:

I. Феъл аъзо ўғимли феъл билан ифодаланadi. Бу феъл аъзонинг воситали тўлдирувчини бошқаруви фразема таркибида намоён бўлади, воситасиз тўлдирувчи билан эса нутқда боғлашади:

I) Воситали тўлдирувчи асосан жўналиш келишигида шаклланади: галга солмоқ (ким нимани), кага солмоқ (ким нимани), междисга солмоқ (ким нимани), пайсалга солмоқ (ким нимани), режага солмоқ (ким нимани); инobatга олмоқ (ким нимани), норага олиб кўймоқ (ким нимани); кўкка совормоқ I (ким нимани), шамолга совормоқ (ким нимани); тўтга тўтмоқ (ким нимани), пулга чақмоқ (ким нимани), йўлга кўймоқ (ким нимани), минг мақомга солмоқ (ким нимани). Охириги фраземада воситали тўлдирувчи сифатловчи билан бирикма билан ифодаланган.

Мана бу фразема ҳам шу турга мансуб, фақат унинг таркибида воситали тўлдирувчининг жўналиш келишиги белгисиз ишлатилади: ёд олмоқ (ким нимани).

2) Воситали тўлдирувчи ўз(и)га сўзшакли билан ифодаланган фразема ҳам бор: ўз(и)га олмоқ I (ким нимани). Бу фраземага нутқда қаратувчи боғланмайди; таркибидаги нисбатловчи эса тусловчи билан мутаносиб қўпилади.

2. Фейл аъзо ўтимлилашган феъл билан ифодаланади:

1) Бундай феъл аъзо асли воситали тўлдирувчини бошқарадиган ўтимсиз феъл бўлиб, орттирма ясовчиси қўшилгач ўтимлилашади, во-ситасиз тўлдирувчини ҳам бошқаради: одатга киргизмоқ (ким нимани), сувга оқизмоқ (ким нимани), чиғиридан ўтказмоқ (ким нимани). ўз(и)га юқтирмаслик (ким нимани) фраземаси ҳам шу турга мансуб (Изоҳи юқорида).

2) Бундай феъл аъзо аслида ҳам ўтимли бўлиб, орттирма ясов-чисини олгач нимага сўроғига жавоб бўладиган воситали тўлдирув-чини бошқариш имконияти юзага келади: совуққа олдирмоқ (ким ни-мани).

3. Феъл аъзо ўтимли феъл билан ифодаланади, фраземанинг тар-кибида эса ҳол қатнашади:

1) равиш ҳоли қатнашади:

а) равиш ҳоли равишдош шаклидаги феъл билан ифодаланади: тўғлаб тугмоқ (ким нимани), яхламай ютмоқ (ким нимани), пишириб е[нг] ёки пишириб есин (ким нимани), сув қилиб ичмоқ (ким ни-мани), узиб уламоқ ([ким нимани]);

б) равиш ҳоли сифат билан ифодаланади: маъқул кўрмоқ (ким нимани);

в) равиш ҳоли от билан ифодаланади: эп билмаслик (ким нима қилишни), эс=эс билмоқ (ким [нимани]). Қуринадики, биринчи фраземада унга боғланадиган воситасиз тўлдирувчи ҳаракат номи шаклидаги феъл билан ифодаланади;

2) ухшатиш ҳоли қатнашади: сувдай ичмоқ (ким нимани);

3) урин ҳоли қатнашади: уртага тўкмоқ (ким нимани), уртага қўймоқ II (ким нимани), орқага силтамоқ (ким нимани), орқага сур-моқ (ким нимани).

4. Феъл аъзо асли ўтимли бўлади, =штир аффикси қўшилиб, яна ўтимлилигича қолади: бир ёққа йиғштириб қўймоқ (ким нимани). Бу фразема таркибида урин ҳоли сифатловчилик бирикма билан ифодаланган.

5. Бир фразема таркибида предикатив бирлик тусида шакланган кучирича киём қатнашади: "Курдим", - демаслик (ким нимани). Шун-га қарамай, бу фраземани кўрдим демаслик шаклида ўзини оқини бў-

либ кетган: Ана шу Аҳмаджон - меҳнатда чиниққан, унча-мунча оғир меҳнатни кўрдим демайдиган шу йигит ҳам толиқар, баъзан отга ухшаб тикка турган жойида пинакка кетар эди (А.Қаҳҳор. Олтин кўлдуз).

Эга билан боғлашуви нарсага, тўлдирувчи билан боғлашуви кишига аталган фраземалар

Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувли бундай фраземалар жуда оз бўлиб, феъл аъзоси ўтимли феъл билан ифодаланади, фразема таркибида жуналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади: саросимага солмоқ (нима кимни), куйга солмоқ (нима кимни), ваҳимага сол[иб куй]моқ (нима кимни): Қамбаралчилик одамни не куйга солмайди! (М.Исмоилий. Фарғона тонт отгунча).

Эга ва тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган фраземалар

Материалимизда бундай фразема бир донга учради: ларзага солмоқ (нига нимани). Бу фраземага боғланадиган воситасиз тўлдирувчи одада мавҳум от лексема билан ифодаланади: Ўрмонжон .. вуҳудини ларзага солаётган титроқни босгандан кейин, мумкин қадар мулоҳим товуш билан: "Фақат шуми?" - део суради (А.Қаҳҳор. Қўшчинор чироклари).

Эга билан боғлашуви кишига аталган, тўлдирувчи билан боғлашуви умумий фраземалар

Бундай фраземаларда феъл аъзо асосан ўтгимли феъл билан, баъзан ўтгимлилашган феъл билан ифодаланади:

I. Феъл аъзоси ўтимли феъл билан ифодаланган фраземаларда :

1) воситали тўлдирувчи қатнашиб:

а) жуналиш келишигида шаклланади: хатга солмоқ (ким кимни ёки нимани), эътиборга олмақ (ким кимни ёки нимани), кўз тагига олмақ (ким кимни ёки нимани) ;

б) чиқиш келишигида шаклланади: кулдан бермоқ (ким кимни ёки нимани) ;

2) ҳол қатнашиб:

а) жуналиш келишигида шаклланади: кўкка кўтармоқ (ким кимни ёки нимани), ер-кўкка ишонмаслик (ким кимни ёки нимани) ;

б) сифат билан ифодаланади: хўш кўрмоқ (ким кимни ёки нимани : а) ким кимни : .. бутун гавдаси қизлик латофати билан яшнаган чорда сойвачча уни кўз тагига олиб куйган эди (Ойбек. Қутлуғ қон) ; б) ким нимани: Лейтенант Гебров мўлжал қилиб, кўз ос-

мани: Унинг тажриба учун олиб бораётган бу иши Хураининг "пиёз", "жуза"ларини йўлда қолдириб кетди (Н.Назаров, Замон).

Воситали тўлдирувчи билан боғлашувчи фраземалар

Эга ва тўлдирувчи билан боғлашувчи кишига аталган фраземалар

Бундай фраземаларда эга ва воситали тўлдирувчи бирликда ва купликда кела олади, лекин нутқда асосан бирликда ишлатилади. Шундай фраземалар ҳам борки, уларнинг маъноси тўлдирувчининг купликда келишини тақозо этади: гап бермоқ II (ким кимларга), бир кўз билан қарамоқ (ким кимларга): Ўзингни тут, Саодат, кишиларни шубҳага солма, сен уларнинг ҳаммасига бир кўз билан қарайдиган кишисан (И.Раҳим, Ихлос).

Ғаъзан воситали тўлдирувчи бўлиб ўзига сўзшакли келади: оро бермоқ (ким ўзига). Бунда нисбатловчи тусловчига мутаносиб қўшилади, чунки эга ва тўлдирувчи айна бир шахс=сонни билдиради: Мен ўзимга оро бердим каби. Умуман, эга ва воситали тўлдирувчи бу тур фраземаларда бошқа=бошқа шахс=сонни билдиради. Бундай фраземаларнинг қурилишлари қуйидагича:

I. Ғеъл аъзо бўлиб утимли ғеъл келади:

I) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жуналиш келишигида шаклланади:

а) Фразема таркибида воситасиз тўлдирувчи қатнашади: гап бермоқ I (ким кимга), даққи бермоқ (ким кимга), дашном бермоқ (ким кимга), ижозат бермоқ (ким кимга), қўн бермаслик (ким кимга), панд бермоқ I (ким кимга), панд бермоқ II (ким кимга), пўк бериб қўймоқ (ким кимга), саво бермоқ (ким кимга), сир бермоқ (ким кимга), туз бермоқ (ким кимга), қўл бермоқ I (ким кимга), қўл бермоқ II (ким кимга); пичинг отмоқ (ким кимга), тош отмоқ (ким кимга), кўнгил боғламоқ (ким кимга), кўшик сочмоқ (ким кимга), кўз сузмоқ (ким кимга), от билан туя сўймаслик (ким кимга), дўқ урмоқ (ким [кимга]), чиртак чалмоқ (ким [кимга]), таҳсин ўқимоқ (ким кимга), энгак қоқмоқ (ким [кимга]), муҳаббат қўймоқ (ким кимга), байт=у разаллар айтмоқ (ким кимнинг шаънига). Охириги фраземада воситали тўлдирувчи қаратувчи билан ифодаланади.

Қуринадикки, бу тур фраземалар таркибидаги воситасиз тўлдирувчининг келишиги одатда белгисиз бўлади. Фақат бир фраземада воси-

тасиз тўлдирувчининг келишиги белгиланган учради: гапни тўқиб соламоқ (ким кимга).

б) Фразема таркибида воситасиз тўлдирувчи ва чиқин келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади: киловни қўлдан бермоқ (ким кимга).

2) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи чиқин келишигида шаклланади:

а) Фразема таркибида воситасиз тўлдирувчи қатнашади: ибрат олмоқ (ким кимдан), сабоқ олмоқ (ким кимдан), сўз олмоқ II (ким кимдан), хавотир олмоқ (ким кимдан), ҳисоб олмоқ (ким кимдан), озор емоқ (ким кимдан), панд емоқ (ким кимдан), гап эшитмоқ (ким кимдан);

б) Фразема таркибида, воситасиз тўлдирувчидан ташқари, равиш ҳоли ҳам қатнашади: бир-икки яқтакни ортиқроқ йиртмоқ (ким кимдан). Бу фразема таркибида воситасиз тўлдирувчи сифатловчи билан ифодаланган.

3) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчини билан кўмакчи шакллантиради, фразема таркибида воситасиз тўлдирувчи қатнашади: орани узмоқ (ким [ким билан]), гап емоқ (ким [ким билан]), вақти чоғлик қилмоқ (ким [ким билан]), кайфи чоғлик қилмоқ (ким [ким билан]). Охириги икки фраземада воситасиз тўлдирувчи вазифасида предикатив синтагма келган, шу вазифада келиш талаби билан -лик аффиксини олиб, отланган.

Биргалик ясовчисини олган феъл аъзоли мана бу фраземалар ҳам шу турга мансуб: дон олишмоқ (ким ким билан), гап талашмоқ (ким ким билан), тил топишмоқ (ким ким билан), ориз-бурун ўпишмоқ (ким ким билан).

4) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчининг кўмакчи от шакллантиради: ип эша олмаслик (ким кимнинг олдида). Мана бу фраземани ҳам шу турга киритиш мумкин: кек сақламоқ (ким [кимга қарши]).

2. Феъл аъзо бўлиб ўғимлилашган феъл келади:

1) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади, фразема таркибида эса воситасиз тўлдирувчи қатнашади: важ кўрсатмоқ (ким кимга), таъсир кўрсатмоқ (ким кимга), йўл-йўриқ кўрсатмоқ (ким кимга), озор етказмоқ (ким кимга), тугун қайтармоқ (ким [кимга]).

Мана бу фраземалар ҳам шу турга мансуб, лекин феъл аъзо таркибидаги ортирма ясовчиси эркин эмас: ташлаб булмайдми, алмаштириш мумкин: ўргатмоқ - ўрганмоқ: ақл ўргатмоқ (ким кимга), гап

урнатмоқ (ким кимга).

2) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчини билан кўмакчиси шакллантиради, фразема таркибида воситасиз тўлдирувчи қатнашади: тил бириктирмоқ (ким ким билан), кўз уриштирмоқ (ким ким билан). Кейинги фраземада ўзгачароқ боғлашувлар ҳам намоён бўлади: кимлар ўзаро, ким ким билан. Кўринадикки, бундай боғлашувда ушбу фразема бошқа турга мансуб бўлиб қолади.

Мана бу фраземада воситасиз тўлдирувчининг келишиги белгили: гапни пишиқиб қўймоқ (ким ким билан).

3) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчини кўмакчи от шакллантиради: иш қўзгатмоқ (ким кимнинг устидан).

3. Феъл аъво бўлиб ўғимсиз феъл келади:

1) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш келгшигида шаклланади:

а) фраземанинг таркибида ҳам худди шундай шаклланган тўлдирувчи қатнашади: эрга тегмоқ (ким кимга), гурдушта чиқмоқ (ким [кимга]), эрга чиқмоқ (ким [кимга]);

б) фраземанинг таркибида равиш ҳоли қатнашади: тег келмоқ (ким кимга).

2) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи чиқиб келгшигида шаклланади, фраземанинг таркибида равиш ҳоли қатнашади: зир титрамоқ (ким [кимдан]), паст келмоқ (ким кимдан).

3) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчини билан кўмакчиси шакллантиради:

а) фразема таркибида жўналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади: ади=бадига бормоқ (ким [ким билан]), нари=берига бормоқ (ким ким билан), "сан=ман"га бормоқ (ким ким билан);

б) фразема таркибида равиш ҳоли қатнашади: қўша қармоқ (ким ким билан);

в) юз кўрмас бўлмоқ (ким ким билан) фраземаси ўзгача изоҳланиши керак: юз кўрмас қисми тўлдирувчилли бирикманинг сифатдош шаклига тенг бўлиб, унга бўлмоқ ёрдамчисини қўшиб феъл фразема ҳосил қилинган.

4) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи ўрин келишигидаги қаратувчилли бирикма билан ифодаланади: бир зувала ха-мир(...), истаса(...), кулча, истаса(...), патир қилмоқ (ким кимнинг қўлида). Кўринадикки, бу фраземанинг синтактик қурилиши ўта мураккаб бўлиб, боғлашуви фраземанинг бош қисмига кўра белгиланади: У бу кунгача "Сандий менинг қўлимда бир зувала ха-

мир, тиласам, кулча қилман, тиласам, бугирсоқ" деб уйлар эди
(А.Қаҳҳор. Сароб).

Эта билан боғлашуви кишига, тулдирувчи билан
боғлашуви нарсага аталган фраземалар

Бу тур фраземаларнинг кўринишлари:

1. Феъл аъзо бўлиб утимли феъл келади, фразема таркибида воситасиз тулдирувчи қатнашади:

1) Фраземага боғланадиган воситали тулдирувчи жўналиш келиши-
гида шаклланади: аҳамият бермоқ (ким нимага), дам бермоқ I
(ким нимага), тоб беролмаслик (ким нимага), эътибор бермоқ (ким
нимага), қулоқ бермоқ (ким нимага), ут кўймоқ (ким нимага), хирс
кўймоқ (ким нимага), раҳна содмоқ (ким нимага), имзо чекмоқ (ким
нимага), нушаймон емоқ (ким нимага ёки нима қилганига). Қурина-
дики, охириги фраземада воситали тулдирувчи сифатдош шаклидаги
феъл билан ҳам ифодаланиши мумкин.

2) Фраземага боғланадиган воситали тулдирувчи чиқиш келиши-
гида шаклланади: изза тортмоқ (ким нимадан), хижолат тортмоқ
(ким нимадан), хабар топмоқ (ким нимадан), барака топмаслик (ким
нимадан), фойда кўрмоқ (ким нимадан), андоза олмоқ (ким нимадан),
озор чекмоқ (ким нимадан), кўз юммоқ I (ким нимадан), бош торт-
моқ (ким нима қилишдан). Қуринадики, охириги фраземада воситали
тулдирувчи ҳаракат номи шаклидаги феъл билан ифодаланади: Анвар
тўсатдан уйинга қатнашишдан қатъий бош тортди (О.Ёқубов. Дастлаб-
ки қадам).

2. Феъл аъзо бўлиб утимлилашган феъл келади, фразема таркиби-
да воситасиз тулдирувчи қатнашади:

1) Фраземага боғланадиган воситали тулдирувчи жўналиш келиши-
гида шаклланади: ақл югуртирмоқ (ким нимага), қўл югуртирмоқ
(ким нимага), шак келтирмоқ (ким нимага), тоб келтиролмаслик
(ким нимага), доғ теккизмаслик (ким нимага), тун кийгизмоқ (ким
нимага).

2) Фраземага боғланадиган воситали тулдирувчини кўмакчи шакл-
лантиради: сўз юритмоқ (ким нима ҳақда), фикр юритмоқ (ким нима
тўғрисида).

3. Феъл аъзо бўлиб утимсиз феъл келади:

1) Фраземага боғланадиган воситали тулдирувчи жўналиш келиши-
гида шаклланади:

а) фразема таркибида воситали тулдирувчи қатнашиб, уни билан
кўмакчиси шакллантиради: угай кўз билан қарамоқ (ким кимга). Бу

фразема таркибидаги тўлдирувчи сифатловчилик бирикма билан ифодаланган ;

б) фразема таркибида Урин ҳоли қатнашиб, чиқиш келишигида шаклланади: панжа орасидан қарамоқ (ким нимага). Бу фразема таркибидаги урин ҳоли қаратувчилик бирикма билан ифодаланган;

в) фразема таркибида равиш ҳоли қатнашади: лаққа тушмоқ (ким нимага), чув тушмоқ (ким нимага), рубару келмоқ (ким нимага).

2) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади:

а) фразема таркибида равиш ҳоли қатнашади: курук қолмоқ (ким нимадан) ;

б) фразема таркибида Урин ҳоли қатнашади: четда турмоқ (ким нимадан), четга чиқмоқ (ким нимадан), нарига ўтмаслик (ким нимадан ёки нима қилишдан). Қуриндики, охириги фраземада унга боғланадиган воситали тўлдирувчи ҳаракат номи шаклидаги феъл билан ҳам ифодаланиши мумкин.

в) Мана бу фразема алоҳида изоҳ талаб қилади: ўлар бўлсам ўлиб бўлдим (ким - мен нимадан). Асли шарт эргаш гапни қўшма гап қурилиши бу фраземага фақат I шахсни аниқлаётганига эга боғланади, шу туфайли шарт майди шаклидаги феълга ҳам, охириги аъзога ҳам I шахс тусловчиси ўзаро мутаносиб қўшилади.

3) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи Урин келишигида шаклланади: қаттиқ турмоқ (ким [нимада]). Бу фразема таркибида равиш ҳоли қатнашади.

4) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчини кўмакчи шакллантиради: а) билан кўмакчиси: сувдан қуруқ чиқмоқ (ким [нима билан]). Бу фразема таркибида чиқиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи ва равиш ҳоли қатнашади ; б) тўғрисида кўмакчиси: шубҳага тушмоқ (ким [нимадан ёки нима тўғрисида]). Қуриндики, бу фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланиши ҳам мумкин.

Эга билан боғлашуви нарсага, тўлдирувчи билан боғлашуви кишига аталган фраземалар

Бундай фраземаларга боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади:

1) феъл аъзо ўтими феъл билан ифодаланиб, фразема таркибида воситасиз тўлдирувчи қатнашади: сабоқ бермоқ (нима кимга), туткич бермаслик (нима кимга) ;

2) феъл аъзо утимлилашган феъл билан ифодаланиб, фразема таркибида воситасиз тўлдирувчи қатнашади: зарар келтирмоқ (нима кимга), фойда келтирмоқ (нима кимга) ;

3) феъл аъзо утимсиз феъл билан ифодаланади:

а) фразема таркибида сифат билан ифодаланган равиш ҳоли қатнашади: хуш келмоқ (нима кимга), маъқул тушмоқ (нима кимга), маълум келмоқ (нима кимга) ;

б) мана бу фразема таркибидаги от аъзони ҳол деб қарадик: қўл келмоқ (нима кимга).

Эга ва тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган фраземалар

Бу тур фраземаларнинг кўринишлари:

I. Феъл аъзо бўлиб утимли феъл келади, фраземанинг таркибида воситасиз тўлдирувчи қатнашади:

1) фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади: озиқ бермоқ (нима нимага), имкон бермоқ (нима нима қилишга) Қуринадики, кейинги фраземада воситали тўлдирувчи ҳаракат номи шаклидаги феъл билан ифодаланган:

2) фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади: озор топмоқ (нима нимадан), ором олмақ (нима нимадан).

2. Феъл аъзо бўлиб утимсиз феъл келади, фраземанинг таркибида равиш ҳоли қатнашади, фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади: мос келмоқ (нима нимага): Залнинг оловли гўзаллиги Гавҳарнинг ҳозирги туйғуларига жуда мос келар эди (П. Қодиров. Уч илди).

Эга билан боғлашуви умумий, тўлдирувчи билан боғлашуви кишига ёки нарсага аталган фраземалар

Бундай фраземалар оз бўлиб, феъл аъзоси утимли феъл билан ифодаланади, фраземанинг таркибида воситасиз тўлдирувчи қатнашади:

1) воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланиб:

а) кишига аталган бўлади: бўйин бермаслик (ким ёки нима кимга), бўй бермаслик (ким ёки нима кимга) ;

б) нарсага аталган бўлади: бардош бермоқ (ким ёки нима нимага) ;

2) воситали тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланиб, нарсага аталган бўлади: бўйин товламоқ (ким, баъзан нима нима қилишдан)

Куринадики, бу фраземанинг эга билан боғланиши асосан кишига аталган; воситали тўлдирувчи бўлиб ҳаракат номи шаклидаги феъл келади. Мисол: а) ким нима қилишдан: Ионер Азиз Москвадан келган мактубга жавоб ёзишдан буйин товлянти дейман, холос (Ҳ.Назир. Мактуб); б) нима нима қилишдан: ..мадамни ҳар қанча авайлаб қўйса ҳам, кавшлар юришдан буйин товлар эди (Ойбек. Қутлуғ қон).

Эга билан боғлашуви кишига аталган, тўлдирувчи билан боғлашуви умумий фраземалар

Бундай фраземаларнинг курунишлари:

1: Феъл аъсоси утимли феъл билан ифодаланади, фразема таркибда воситасиз тўлдирувчи қатнашади:

1) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади: дам бермоқ (ким кимга ёки нимага), овоз бермоқ (ким кимга ёки нимага), тан бермоқ (ким нимага ёки кимга), ихлос қўймоқ (ким кимга ёки нимага), меҳр қўймоқ (ким кимга ёки нимага), зеҳн солмоқ (ким нимага ёки кимга), кўз ташламоқ (ким нимага ёки кимга).

Мана бу фразема ҳам шу турга мансуб, лекин кишига аталган воситали тўлдирувчи бўлиб узига сўзшакли келади, шу туфайли эга ва тўлдирувчи айти бир шахсни билдиради: зеб бермоқ (ким [узига] ёки нимага).

2) Фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади: жабр кўрмоқ (ким кимдан ёки нимадан), баҳра олмоқ (ким кимдан ёки нимадан), шифо топтоқ (ким кимдан ёки нимадан), тап тортмаслик (ким [кимдан] ёки нимадан).

2. Феъл аъсоси утимсиз феъл билан ифодаланади, фразема таркибда ҳол қатнашади, фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади: дуч келмоқ (ким кимга ёки нимага), эга чиқмоқ (ким кимга ёки нимага).

Эга билан боғлашуви нарсага аталган, тўлдирувчи билан боғлашуви умумий фраземалар

Булар жуда оз. Қуйидаги фраземанинг феъл аъсоси утимли феъл билан ифодаланган, фразема таркибда воситасиз тўлдирувчи қатнашади, аталганлиги умумий воситали тўлдирувчи эса жўналиш келишигида шаклланади: ором бермоқ (нима кимга ёки нимага).

Мана бу фраземанинг феъл аъсоси утимсиз феъл билан ифодаланган, фразема таркибда равиш ҳоли қатнашади, фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади: хуш ёқ-

моқ (нима кимга, баъзан нимага).

Эга ва тўлдирувчи билан боғлашуви умумий
фраземалар

Бундай фраземалар жуда оз, уларнинг феъл аъзоси утидли феъл билан ифодаланади, таркибида воситасиз тўлдирувчи қатнашади :

1) фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади: озор бермоқ (ким ёки нима кимга ёки нимага);

2) фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади: зарар кўрмоқ (ким ёки нима нимадан ёки кимдан).

Мисол: а) ким кимга : Бери кел, қизим, сенга озор бердим, кўнглингни ранжитдим, гуноҳқорман, мени афъ эт (С.Аҳмад. Қадрдон далалар) ; б) ким нимага: У ҳам бировнинг дилига озор берган бола эмас (Ш.Ришо. Қор ёрди, излар босилди); в) нима кимга :

Кучалаккетайтган автомобил бировни босса ёки туртибми, йиқитисми, унга озор берса, нима бўлади? (А.Қаҳгор. Синчалак) ; г) нима нимага: Боя, келинойиси гапнинг учини чиқарган пайтда, фақат бемаъни бир нарса бўлиб туйилган бу янгилик Рузвон холанинг нола-сидан кейин бошқа бир маъно кашф этиб, дилига озор бера бошлади (О.Ёқубов. Тилла узук).

Эга ва тўлдирувчи билан боғлашуви умумий, лекин
аталганлиги жиҳатидан мутаносиб бирлаша-
диган фраземалар

Бу тур фраземага изоҳ жқорида берилди. Бу ердаги фраземанинг ўзига хос хусусияти шуки, эга билан воситали тўлдирувчи аталганлиги жиҳатидан мутаносиб бирлашади: устун келмоқ (ким кимдан ёки нима нимадан), ғолиб келмоқ (ким кимдан ёки нима нимадан).

Мана бу фразема ҳам шу турга мансуб: ён бермоқ (ким кимга ёки нимага; нима нимага). Бу фраземада ўзига хос мураккаблик биринчи чизиқ боғлашувда кўринади: жўналиш келишигидаги тўлдирувчида аталганлик жиҳатидан умумийлик сақланади (ким кимга ёки нимага).

Ўта мураккаб боғлашувли яна бир фраземани ҳам шу ўринда тасвир лаймиз: ўз(и)ни кўрсатмоқ (ким нимада ёки нима билан; ким ёки нима кимга). Кўринадики, бу фраземанинг бир боғлашув чизиғида эга билан боғлашув кишига аталган бўлади ; воситали тўлдирувчи билан боғлашув нарсага аталган бўлиб, бу тўлдирувчи ўрин келишигида ёки кўмакчи воситасида шаклланади (ким нимада ёки нима билан). Иккинчи боғлашув чизиғида эса эга билан боғлашув умумий бўлади, воситали тўлдирувчи билан боғлашув кишига аталган бўлиб, жўналиш келишигида шаклланади.

Мисол: а) ким нимада: Одамнинг одами юрт ишида, халқ ишида узини кўрсатади (Ойбек. Олтин водийдан шабадалар) ; б) ким нима билан : ..мехрибон кишилар олдида узини бирор иш билан кўрсаткичи келарди (Ш.Тошматов. Эрк қуши) ; в) ким кимга: Нариқода жимгина чўнқайиб утириб унинг ишини томоша қилаётган Ойсулуьга узини кўрсатиш учунми, ҳайтовур, Сувонжон кўлидан ўт чакнади (С.Анорбоев. Оқсой); г) нима кимга: Биринчи кундан-оқ кизимиз сизга узини кўрсатибди-да! (С.Абдуқаҳҳор. Ҳаётнинг бошланиши).

Икки тўлдирувчи билан боғлашувли фраземалар

Бундай фраземалар, агадан ташқари, икки тўлдирувчи билан боғлашади, гуё уч боғлашувли бўлади. Лекин ҳар икки тўлдирувчи асли синтактик бўлакнинг бир турига мансублигиңи ҳисобга олиб, бундай тур фраземаларни икки боғлашувлилар қаторига киритдик. Бундай тур фраземаларда феъл аъзо ўтимли ёки ўтимлашган феъл билан ифодаланади; фақат бир фраземада феъл аъзонинг ўтимсиз феъл билан ифодалангани учради: бас келмоқ (нима ёки ким нимага ёки кимга нимада). Бошқа фраземаларнинг белги-хусусиятлари қуйидагича.

Эга билан боғлашуви кишига аталган фраземалар

I. Воситасиз ҳамда воситали тўлдирувчи билан боғланади:

1) Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашуви кишига аталган бўлади:

а) воситали тўлдирувчи билан боғлашуви кишига аталган бўлиб, бу тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади; фразема таркибида равиш ҳоли қатнашади: қарши қўймоқ (ким кимни кимга), тенг кўрмоқ (ким кимни кимга) ;

б) воситали тўлдирувчи билан боғлашуви кишига аталган бўлиб, уни билан кўмақчиси шакллантиради; фразема таркибида ўрин ҳоли қатнашади: бир қаторга қўймоқ (ким кимни ким билан) ;

в) воситали тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган бўлиб, бу тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади; фразема таркибида ўрин ҳоли қатнашади: четга қоқмоқ (ким кимни нимадан) ;

г) воситали тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган бўлиб, бу тўлдирувчи ўрин келишигида шаклланади; фразема таркибида натижа ҳоли қатнашади: бир чўқишда қочирмоқ (ким кимни [нимада]).

2) Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган бўлади:

а) воситали тўлдирувчи билан боғлашуви кишига аталган бўлиб, жўналиш келишигида шаклланади ; фразема таркибидаги ҳар икки

қисмида рағиш ҳоли қатнашади: емай едирмоқ, киймай кийдирмоқ (ким [нимани] кимга), енгил тутмоқ (ким [нимани] кимга) ;

б) воситали тўлдирувчи билан боғлашуви кишига аталган бўлиб, бу тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади; фразема таркибида ҳол қатнашади: дариг тутмоқ (ким нимани кимдан), сир тутмоқ (ким нимани кимдан) ;

в) юқоридаги ҳолатнинг ўзи, фақат воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади: эп кўрмаслик (ким нимани кимга) ;

г) "а" пунктидаги ҳолатнинг ўзи, фақат воситали тўлдирувчини билан кўмакчиси шакллантиради: Баҳам кўрмоқ (ким нимани ким билан) ;

д) мана бу фразема таркибида жўналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади, фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи эса чиқиш келишигида шаклланади; яна би ҳусусияти шуки, бу фраземага боғланадиган воситасиз тўлдирувчи одатда қаратувчили бирикма билан ифодаланади, шунинг кўрсаткичи сифатида бу синтактик булакнинг суроғи (нимасини) таркибида нисбатловчи келтирдик: четга тортмоқ (ким нимасини нимадан).

3) Воситасиз тўлдирувчининг аталганлиги умумий бўлади, фразема таркибида жўналиш келишигидаги тўлдирувчи қатнашади, фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи нарсага аталган бўлиб, чиқиш келишигида шаклланади: ўққа тутмоқ (ким нимани ёки кимни [нимадан]) ;

2. Иккя воситали тўлдирувчи билан боғлашади.*

1) Воситали тўлдирувчилардан бири кишига аталган бўлади:

а) жўналиш келишигида шаклланади; воситали тўлдирувчининг иккинчиси нарсага аталган бўлади, кўмакчи билан, баъзан эса урин келишигида шаклланади: маслаҳат солмоқ (ким кимга нима қилиш тўғрисида ёки нимада). Қуринадики, бундай тўлдирувчи кўмакчи билан шаклланганида ҳаракат номи шаклидаги феъл билан ифодаланади ;

б) чиқиш келишигида шаклланади ; воситали тўлдирувчининг иккинчиси нарсага аталган бўлади; кўмакчи билан шаклланади: маслаҳат олмоқ (ким кимдан нима тўғрисида) ;

в) мана бу фраземанинг иккинчи тўлдирувчи билан боғлашуви ранг-баранг: маслаҳат бермоқ (ким кимга нима қилишни ёки нима қилишга ёки нима қилиш тўғрисида ёки нима деб). Қуринадики, бу фраземага боғланадиган иккинчи тўлдирувчи уч хил шаклда намоён бўлади, ҳатто воситасиз тўлдирувчи ҳам келиши мумкин.

Мисол: а) ким кимга нима қилишни: Аббосхон эса Саидийга насиҳат қилиб, факультетни ташламасликни маслаҳат берди (А.Қаҳор. Сароб) ; б) ким кимга нима қилишга: Кимдир унга чизғич ва

қалам узатди, сатрларнинг ўрнини чизиб олишга маслаҳат берди (П. Қодиров. Уч илдиэ) ; в) ким кимга нима қилиш тўғрисида: Улар .. кимларга мурожаат қилиш тўғрисида маслаҳат бердилар (П. Турсун. Уқитувчи) ; г) ким кимга нима деб : Ахир мен сизга шулар билан уришинг деб маслаҳат берганимдими? (П. Қодиров. Уч илдиэ).

Эга билан боғлашуви нарсага аталган фразема

Бундай фразема фақат бир донга учради: далолат бермоқ (нима кимга нимадан, баъзан нимага). Бу фраземага боғланадиган биринчи воситали тўлдирувчи кишига аталган бўлиб, жўналиш келишигида шаклланади; иккинчи воситали тўлдирувчи эса нарсага аталган бўлиб, чиқиш келишигида шаклланади, баъзан урин келишигида келади: а) нима кимга нимадан: Бу галги иш ҳаммамизни баб-баробар кўраётганидан далолат берарди (И. Раҳим. Ҳялола); б) нима кимга нимага: .. муқовали катта дафтар бу кишининг шубҳасиз Қамишқапанинг обрўларидан эканига далолат бериб туради (П. Турсун. Уқитувчи).

Эга билан боғлашуви умумий фраземалар

Бундай фраземаларнинг турлари:

1) воситали тўлдирувчининг бири кишига аталган бўлиб, жўналиш келишигида шаклланади: иш бермоқ (нима ёки ким кимга нимада);

2) воситали тўлдирувчилардан бири кишига аталган бўлиб, жўналиш келишигида шаклланади; иккинчи тўлдирувчи нарсага аталган бўлиб, чиқиш келишигида шаклланади: дарак бермоқ (нима [кимга] нимадан; ким кимга [нимадан]);

3) воситали тўлдирувчиларнинг бирида аталганлик умумий бўлиб, жўналиш келишигида шаклланади, иккинчиси нарсага аталган бўлиб, урин келишигида шаклланади: бас келмоқ (нима ёки ким нимага ёки кимга нимада).

Мисол: а) нима нимага: Кўнглим ун йил мобайнида бошқа орау-хавасларга бас келиб, ўз муддаоси йўлида катъият билан бардош берди (Х. Нуъмон. Ёшлиқда берган кўнгли); б) ким нимага: Бундай вақтда олти юз-етти юз қўйга икки-уч чўпон бас келолмайди (С. Абдуқаҳҳор. Ҳаётнинг бошланиши); в) ким кимга: Унинг назарида, бригадада энди унга бас келадиган киши қолмади (И. Раҳим. Чин муҳаббат); г) ким кимга нимада: Ребров-ажойиб жангчи, айниқса найзабозликда ҳеч ким унга бас келолмайди (М. Муҳамедов. Қаҳрамон изидан).

III боб. Қаратувчи ва тўлдирувчи билан боғлашувли феъл фраземалар

Бундай боғлашувли фраземалар қурилишига кўра гапга тенг бўлади. Бу фраземаларни аввало қаратувчи билан боғлашувининг аталганлиги асосида гуруҳлаймиз.

Қаратувчи билан боғлашуви кишига аталган фраземалар

Бу тур фраземалар нисбатан кўп бўлиб, қисман воситасиз тўлдирувчи билан, асосан воситали тўлдирувчи билан боғлашади.

Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувли фраземалар

Бундай фраземаларнинг феъл аъзоси утими феъл билан ифодаланади:

1) воситасиз тўлдирувчи кишига аталган бўлади: увол(и) тутад (кимнинг кимни), таъб(и) тортди ([кимнинг кимни]);

2) воситасиз тўлдирувчининг аталганлиги умумий бўлади: жин(и) суймайди (кимнинг кимни ёки нимани), кўнгл(и) тортди ([кимнинг] нимани ёки кимни), елка(си)нинг чуқури кўрсин! ([кимнинг] нимани ёки кимни), Охири фраземада эга қаратувчили бирикма билан ифодаланган.

Воситали тўлдирувчи билан боғлашувли фраземалар

Бу тур фраземаларда воситали тўлдирувчининг аталганлиги турлича бўлади.

Воситали тўлдирувчи билан боғлашуви кишига аталган фраземалар

Бунинг кўринишлари:

1. Воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади, феъл аъзо утимсиз феъл билан ифодаланади: иш(и) тушди (кимнинг кимга), меҳр(и) тушди (кимнинг кимга), оғирлиг(и) тушди (кимнинг кимга), рашк(и) келди (кимнинг кимга), суи(и) келди (кимнинг кимга), суи(и) кирди (кимнинг кимга), куз(и) учиб турибдими?! (кимнинг кимга) .

2. Воситали тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади, феъл аъзо утимсизлашган феъл билан ифодаланади: кўнгл(и) олинди (кимнинг кимдан).

Воситали тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган фраземалар

Бундай фраземалар нисбатан кўп бўлиб, куйидаги кўринишларга эга:

1. Воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади:

1) феъл аъзо одатда ўтимсиз феъл билан ифодаланади: бел(и) оғрийди (кимнинг нимага), кўз(и) етди (кимнинг нимага), кўз(и) утмайди (кимнинг нимага), оғз(и) тегди (кимнинг нимага), тоб(и) келмади (кимнинг нимага), хуш(и) кетди (кимнинг [нимага]).

Мана бу фраземалар ҳам шу турга мансуб, фақат воситали тўлдирувчи ҳаракат номи шаклидаги феъл билан ифодаланади: қўл(и) бормади (кимнинг нима қилишга), оғз(и) бормади (кимнинг нима қилишга), куч(и) етади (кимнинг нима қилишга), курб(и) етади (кимнинг нима қилишга), қўл(и) келади (кимнинг нима қилишга), тил(и) келмади (кимнинг нима қилишга), нч(и) оғрийди (кимнинг нима қилишга), юз(и) чидамади (кимнинг нима қилишга), ҳадд(и) сир(а)ди (кимнинг нима қилишга).

Мана бу фраземанинг воситали тўлдирувчи билан боғлашуви юқоридаги икки ҳолатни бирлаштиради: кўнгл(и) суст кетди (кимнинг нимага, нима қилишга). Бу фразема таркибида ҳол ҳам қатнашади.

2) Феъл аъзо ўтимли феъл билан ифодаланади, бунда воситасиз тўлдирувчи фраземанинг таркибида қатнашади: юраг(и) дов бермади (кимнинг нима қилишга).

2. Воситали тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади:

1) феъл аъзо ўтимсиз феъл билан ифодаланади: аччиг(и) қистади (кимнинг нимадан), кўнгл(и) бушади (кимнинг [нимадан]), нафс(и) оғриди (кимнинг [нимадан]), қадд(и) дол бўлди (кимнинг нимадан). Мана бу фразема ҳам шу турга мансуб бўлиб, воситасиз тўлдирувчи ҳаракат номи шаклидаги феъл билан ифодаланади: оғз(и) бўшамади (кимнинг нима қилишдан) ;

2) феъл аъзо ўтимсизлашган феъл билан ифодаланади: нафс(и) олинди (кимнинг нимадан), таъб(и) олинди (кимнинг нимадан) ;

3) феъл аъзо ўтимли феъл билан ифодаланади, бунда воситасиз тўлдирувчи фраземанинг таркибида қатнашади: юраг(и) чапак чалиб юборди (кимнинг нимадан).

3. Воситали тўлдирувчи ўрин келишигида шаклланади, феъл аъзо ўтимсиз феъл билан ифодаланади: соқол(и) оқарди (кимнинг нимада), суяг(и) қотди (кимнинг нимада), тиш(и) чиққан (кимнинг нимада).

Воситали тўлдирувчи билан боғлашуви умумий фраземалар

Бундай фраземалар оз бўлиб, феъл аъзоси ўтимсиз феъл билан ифодаланади, фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш

келишигида шаклланади: ишқ(и) тушди (кимнинг кимга ёки нимага), кўз(и) тушди (кимнинг кимга ёки нимага), қовурға(си) қайишди (кимнинг кимга ёки нимага), эс(и) оғиб кетди (кимнинг кимга ёки нимага), хаёл(и) кетди (кимнинг нимага ёки кимга).

Мана бу фразема ҳам шу турга мансуб бўлиб, нарсага аталган воситали тўлдирувчи ҳаракат номи шаклидаги феъл билан ифодаланиши мумкин: кўнгл(и) чопмади (кимнинг кимга ёки нимага, нима қилишга).

Каратувчи билан боғлашуви нарсага аталган фраземалар

Бу тур фраземалар оз бўлиб, феъл аъзоси ўтимсиз феъл билан ифодаланади, фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи кишига аталган бўлиб, жўналиш келишигида шаклланади: касри тегди (ниманинг кимга), нуқси урди (ниманинг кимга).

Каратувчи билан боғлашувининг аталганлиги умумий фраземалар

Бундай фраземалар ҳам оз бўлиб:

1) феъл аъзоси ўтимли феъл билан ифодаланади, шу туфайли воситасиз тўлдирувчи билан боғланади ва бу тўлдирувчининг аталганлиги умумий бўлади: кўз(и) кўрди (кимнинг ёки ниманинг кимни ёки нимани);

2) феъл аъзоси ўтимсиз феъл билан ифодаланади, фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади ва унинг аталганлиги умумий бўлади: зарар(и) тегди (кимнинг ёки ниманинг кимга ёки нимага).

Ҳам воситасиз, ҳам воситали тўлдирувчи билан боғлашувли фразема

Қуйидаги фраземанинг феъл аъзоси ўтимсиз феъл билан ифодаланган; фраземага воситасиз тўлдирувчи боғланиб, аталганлиги умумий; бундан ташқари, ҳаракат номи шаклидаги феъл билан ифодаланадиган воситали тўлдирувчи ҳам боғланади, бу тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади, нарсага аталган бўлади: кўнгл(и) бормади (кимнинг кимни ёки нимани нима қилишга): а) кимнинг кимни нима қилишга: .. янги меҳмонларни оғир ишга, янги ер очишга қўйишга кўнглимиз бормаяпти-да (Р.Ғайзий. Чўлга баҳор келди); б) кимнинг нимани нима қилишга: Кенг даштда эркин ўйноқлаб юрган бу жониворларни отишга кўнгли бормаяпти (С.Томшатов. Эрк куши).

IV боб. Эга ва ҳол билан боғлашувли фраземалар

Ҳола бўлак одатда актант ҳисобланмайди: феъл фраземанинг табиатидан қатъи назар, нутқда ҳол бўлак билан боғлашув воқе бўлаверади. Маълум б^р фраземаларда ҳол бўлак билан боғлашувни бундай фраземанинг маъноси белгилаб туради. Ана шундай ҳол бўлакни актант ҳисоблаб, фраземанинг боғлашуви сифатида акс эттирдик:

Бундай фраземалар таркибида утимсиз феъл аъзо қатнашади, фраземанинг эга билан боғлашуви кишига аталган бўлади. Эга бирликда ҳам, купликда ҳам келаверади. Фақат бир фразема унга боғлашадиган эганинг купликда келишини талаб қилади: уя қурмоқ (кимлар қаерга): "Уша пайтда бизнинг қолхозга ҳаромхўрлар уя қурган экан, мен кейин билдим", — деди Аброр. (П. Қодиров. Қалбадиги куёш).

Бу тур фраземаларга ҳолнинг қуйидаги турлари актант сифатида боғланади:

1. Асосан Урин ҳоли боғланади:

1) жуналиш келишигида шаклланади: чўкка тўшмоқ (ким қаерга), мармартош кўймоқ (ким [қаерга]); ой бориб, омон келмоқ (ким қаерга);

2) чиқиш келишигида шаклланади: уқ емоқ (ким қаеридан). Бу фраземага боғланадиган воситали тўлдирувчи таркибида нисбатловчи қатнашади, шунини таъкидлаш учун сўроқнинг таркибида нисбатловчи келтирдик;

3) урин келишигида шаклланади: моғор босиб ётмоқ (ким қаерда).

2. Бир фраземага равиш ҳоли боғланиб келади: аламдан чиқмоқ (ким нима қилиб).

3. Баъзи фраземалар асли воситали тўлдирувчи билан боғлашдию, шу билан бир қаторда урин ҳоли билан ҳам боғлаша олади: сиз қолмоқ (ким кимга, қаерга). Мана бу фразема ҳам асли шу турга мансуб, лекин унинг эга билан боғлашуви умумий, воситали тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган: ёз тутмоқ (нима, баъзан ким нимага, қаерга).

V боб. Қаратувчи ва ҳол билан боғлашувли фраземалар

Бундай фраземаларда ҳол бўлакни таъкидлаш сабаби кўридагича. Бу тур фраземаларда феъл утимсиз феъл билан, баъзан утимсизлашган феъл билан ифодаланади, қаратувчи билан боғлашуви кишига атал-

гай бўлади, ҳолининг куйидаги турлари боғланиб келади:

1) ўрин ҳоли боғланади:

а) кўнадани келишига шаклланади: йўл(и) тўши (кимнинг қаерга), кадам(и) етди (кимнинг қаерга), кадам(и) тегди (кимнинг қаерга);

б) чикии келишига шаклланади: насиба(си) узилди (кимнинг қаердан);

2) сабаб ҳоли боғланади: ич(и) кўйди (кимнинг нима сабабдан);

3) мақсад ҳоли боғланади: ўпма(си) кўрилади (кимнинг нимага деб);

4) натижа ҳоли боғланади: қулоғ(и) пиш(и)ди (кимнинг нима қилиб ёки нима қилиш билан).

Мисол: У=У=У! Шербок Кучкорич, биз бечораларнинг хизматгоҳимизга қадамингиз етadиган кун келар экан=а (С.Анорбоев. Оксой). Наҳот Зор қишлоқдан ҳам насибам увилган бўлса (С.Аҳмад. Хукм). Биз шу чўлда қаридик, Раҳмонкулнинг сув, дарахт, боғ=роғ деб ўпкаси кўриноса, мен пахта дейман (Х.Нуъмон. Ёшлиқда берган кўнгиш).

Учинчи қисм. Уч боғлашувли фраземалар

Эга, қаратувчи ва тўлдирувчи билан боғлашувли фраземалар

Бундай фраземаларнинг эга билан боғлашувли одатда кишига аталган бўлади, фақат бир фраземада нарсага аталган бўлиб чиқди: комига тортмоқ (нима [ўзининг] кимни).

Бу тур фраземаларнинг қаратувчи билан боғлашувли ҳам кишига аталган бўлади. Фақат бир фраземада қаратувчи билан боғлашув нарсага аталган бўлиб чиқди: учини чиқармоқ (ким ниманинг кимга). Қўринадик, бу фразема таркибда жуналиш келишигадаги воситали тўлдирувчи қатнашди, феъл аъзо ўтимиллашган феъл билан ифодаланади.

Бошқа фраземаларнинг қаратувчи билан боғлашувли кишига аталган бўлади. Бунинг ўзи икки хил: қаратувчи бўлиб ўзининг сўзшакли келиши мумкин ёки кимнинг сўзшакли бўладиган от ёки отлаган сўзшакли келиши мумкин.

Қаратувчи бўлиб ўзининг сўзшакли келиши мумкин бўлган фраземалар

Бундай қаратувчи нутқда кўпинча намоён бўлмайди; алоҳида таъкид талаб қилинса, шундагина қатнашади. Асли эга ва ўзининг қаратувчиси айни бир шахсни билдиради. Бу тур фраземаларнинг куришишлари қуйидагича:

1. Фразема воситасиз тўлдирувчи билан боғлашади:

1) Воситасиз тўлдирувчи кишига аталган бўлади:

а) Феъл аъзо одатда утимли феъл билан ифодаланади: бағр(и)-га олмоқ (ким [ўзининг] кимни), паноҳ(и)га олмоқ (ким [ўзининг] кимни), пинж(и)га олмоқ (ким [ўзининг] кимни), қўлтиг(и)га олмоқ (ким [ўзининг] кимни), бош(и)га кўтармоқ II (ким [ўзининг] кимни), кўнгл(и)га яқин олмоқ (ким [ўзининг] кимни), бош(и)га бошвоқ қилармиди(...)? (ким [ўзининг] кимни), жон(и)дан азиз кўрмоқ (ким [ўзининг] кимни), қанот(и) остида сақламоқ (ким [ўзининг] кимни), дийда(си) устида сақламоқ (ким [ўзининг] кимни). Куринадики, бундай фразема таркибида ҳол, баъзан тўлдирувчи қатнашиб, кўпинча жўналиш келишигида, баъзан ўрин, чиқиш келишигида шаклланган бўлади.

б) Феъл аъзо баъзан утимлилашган феъл билан ифодаланади: оғз(и)га қаратмоқ (ким [ўзининг] кимни).

2) Воситасиз тўлдирувчи нарсага аталган бўлади:

а) Феъл аъзо утимли феъл билан ифодаланади: нўч(и)га ютмоқ (ким [ўзининг] нимани), кўнгл(и)га оғир олмоқ (ким [ўзининг] нимани), дил(и)га жо қилиб олмоқ (ким [ўзининг] нимани); буйн(и)дан соқит қилмоқ (ким [ўзининг] нимани), пашана(си)дан кўрмоқ (ким [ўзининг] нимани), туш(и)да кўрмоқ (ким [ўзининг] нимани);

б) феъл аъзо утимлилашган феъл билан ифодаланади: бош(и)дан чиқармоқ (ким [ўзининг] нимани), сирт(и)га юқтирмаслик (ким [ўзининг] нимани).

Юқоридаги фраземаларда ўзининг қаратувчиси эгара тааллуқли бўлса (бу - асосий ҳолат), мана бу фраземаларда воситасиз тўлдирувчига тааллуқли (лекин нутқда намоён бўлмайди): меъёрига етказмоқ (ким нимани [ўзининг]), тобига етказмоқ (ким нимани [ўзининг]), қиймига етказмоқ (ким нимани [ўзининг]), ўрнига келтирмоқ (ким нимани [ўзининг]): Кукламца районда биринчи бўлиб .. муддатига чигит экиб олди. Кейин гўзи парвардихани ҳам қиймига етказди азамат (А.Муҳиддин. Ганишер). У гўшталикни жуда ўрнига келтирди (А.А.Ухтор. Опа=сингиллар).

3) Воситасиз тўлдирувчининг аталганлиги умумий бўлади: оғз(и)дан қўймаслик (ким [ўзининг] кимни ёки нимани), юраг(и)дан сиқдириб ташламоқ (ким [ўзининг] кимни ёки нимани), бош(и)га ўрмоқ

(ким [үзининг] кимни ёки нимани), етти ухлаб, туш(и)да кўрмаслик (ким [үзининг] нимани ёки кимни).

2. Фраземага воситали тўлдирувчи боғланиб, жўналиш келишигида шаклланади:

1) Воситали тўлдирувчи кишига аталган бўлади:

а) Фейл аъзо одатда утимли бўлади: бош(и)ни бермоқ (ким [үзининг] кимга), заҳр(и)ни сочмоқ (ким [үзининг] кимга), улиг(и)ни ортмоқ (ким [үзининг] кимга), бўйн(и)ни хам қилмоқ (ким [үзининг] кимга), бармоғ(и)ни бигиз қилмоқ (ким [үзининг] кимга), кўнгл(и)ни яқин тутмоқ (ким [үзининг] кимга), дард(и)ни ёрмоқ (ким [үзининг] кимга), туш(и)ни айталап(ти)ми?! (ким [үзининг] кимга), танингизни бағишладингизми? (ким [үзининг] кимга) ;

б) Фейл аъзо баъзан утимлилашган феъл билан ифодаланади: хунар(и)ни кўрсатмоқ (ким [үзининг] кимга).

Мана бу фраземада үзининг қаратувчиси эгага эмас, воситали тўлдирувчига тааллуқли: ота(си)нинг молини кўрсатиб қўймоқ (ким кимга [үзининг]) : .."Сенга бир отанингни молини кўрсатиб қўй", деди-да, бир-икки кучанган эди, Кўзибоев хам бун келмай, оз бўлмаса кўнчилиг уртасида Потчаевнинг белини синдириб қўй деди (Ийрмуҳсин. Бир мунофиқ ҳақида).

2) Воситали тўлдирувчи нарсага аталган бўлади:

а) Фейл аъзо утимли феъл билан ифодаланади: човли(си)ни солмоқ (ким [үзининг] нимага), умр(и)ни тикмоқ (ким [үзининг] нимага) ;

б) феъл аъзо утимсиз феъл билан ифодаланади: мукка(си)дан кетмоқ (ким [үзининг] нимага), бош(и) билан шўнғимоқ (ким [үзининг] нимага).

2. Фраземага боғланидиган воситали тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади, кишига аталган бўлади: алам(и)ни олмоқ (ким [үзининг] кимдан).

3. Фраземага боғланидиган воситали тўлдирувчи урин келишигида шаклланади, нарсага аталган бўлади: қади(и)ни камон этмоқ (ким [үзининг] нимада).

Қаратувчи бўлиб кимнинг сўроғига жавоб бўлувчи сўзшакл келадиган фраземалар

Бундай фраземалар кўп эмас:

1) Феъл аъзоси утимли феъл билан ифодаланади, фразема таркибида жўналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади, фраземага воситасиз тўлдирувчи боғланиб, нарсага аталган бўлади:

мия(си)га қўймоқ (ким кимнинг нимани), гардан(и)га юкламоқ (ким кимнинг нимани).

2) Феъл аъзоси утимли феъл билан ифодаланади, фразема таркибида ҳам воситасиз, ҳам воситали тўлдирувчи қатнашади, фраземага кўмакчи билан шаклланган воситали тўлдирувчи боғланади ва нарсага аталган бўлади: кукраг(и)га ўт солмоқ (ким кимнинг нима билан).

3) Мана бу фраземада феъл аъзо ўтимсиз феъл билан ифодаланган, фразема таркибида жуналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи қатнашади. Бу фраземанинг эга билан боғлашуви умумий. Эга билан боғлашуви кишига аталган бўлса, фраземага кўмакчи билан шаклланган воситали тўлдирувчи боғланиб келади; эга билан боғлашуви нарсага аталган бўлса, фраземага тўлдирувчи боғланмайди: бош(и)га етмоқ (ким кимнинг [нима билан]; нима кимнинг).

Эга, қаратувчи ва ҳол билан боғлашуви
фраземалар

Бундай фраземалар жуда оз. Мана бу фраземаларнинг феъл аъзоси утимли феъл билан ифодаланган. Фразема таркибида воситасиз тўлдирувчи қатнашади. Фраземага боғлашадиган эга ва қаратувчи кишига аталган. Булардан ташқари, бу фраземанинг маъноси чиқиш келишигида шаклланган ҳол билан боғланишни ҳам тақозо этади: оёғ(и)ни торқмоқ (ким [ўзининг] қаердан). Мана бу фраземанинг маъноси эса мақсад ҳоли билан боғланишни тақозо этади: томоғ(и)ни кирмоқ (ким [ўзининг] нима мақсадда).

Қуйидаги фразема қаратувчи билан эмас, воситали тўлдирувчи билан боғлашади ва у кишига аталган бўлади. Бундан ташқари, равиш ҳоли билан ҳам боғлашади: тош қўймоқ (ким [кимга] нимага қараб).

Тўртинчи қисм. Боғлашувсиз феъл фраземалар

Қоридаги бобларда феъл фраземаларнинг боғлашувга молик бўлиш сабаблари баён қилинди. Бу ерда, аксинча, феъл фраземаларнинг боғлашувга молик бўлмаслик сабаблари изоҳланади.

Боғлашувсиз фраземаларнинг асосий қисми феълдан бошқа турқум фраземаларига тўғри келади. Боғлашувсиз феъл фраземалар материалимизда 40та бўлиб, гапга тенг қурилишли, шу тўғайли уларга эга билан боғлашув ўз-ўзидан мавжуд эмас.

Тўлдирувчи билан боғлашувнинг воқе бўлмаслиги турлича:

I. Асосий сабаб шуки, бундай фраземаларнинг феъл аъзоси ўтимсиз феъл билан, баъзан ўтимсизлашган феъл билан ифодаланади:

I. Утимсиз феъл аъзоли фраземаларда:

1) бундай феъл аъзо воситали тўлдирувчини бошқармайди, фразема эга ва кесимдангина ташкил топади: иш битмайди, кун ботди, ёв кунцими?! , кеч кирди, кун кетанти, тонг отди, кун огди, тун огди, зор учмайди, кун чиқди, кун қорайди, кўз қорайди, қош қорайди.

Мана бу фраземалар ҳам шу турга мансуб, фақат эга аъзо сифатловчили бирикма билан ифодаланган: кўп сувлар оқди, бир иш икки бўлди. Қуйидаги фраземалар ҳам эга ва кесим аъзодан ташкил топган, лекин буларда предикатив синтагма уюшқ: тонг отади, кун ботади ; сиз ҳам куймасин, кабоб ҳам ;

2) бундай феъл аъзога фразема таркибида ҳол боғланиб келади: каёқдан кун чиқди?! ; ортоб найза бўйига келди ; осмон узилди , ерга тушибдими?! ;

3) бундай феъл аъзонинг воситали тўлдирувчи билан боғлашув имконияти фраземанинг таркибида намоён бўлади, бу воситали тўлдирувчи:

а) жўналиш келишигида шаклланади: ошга пашша тушди, соқолга ош тушди, чап кўзинг унг кўзингга дуст бўлмайди ;

б) чиқиш келишигида шаклланади: ота=бободан иш қолганими?!

2. Утимсизлашган феъл аъзоли фраземалар оз бўлиб, одатда эга ва кесимдан ташкил топади: кун ёйилди, ҳаво очилди.

II. Бундай фраземаларнинг феъл аъзоси утимли феъл билан ҳам ифодаланади:

1. Феъл аъзонинг воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув фраземанинг таркибида намоён бўлади, шу сабабли ташқи боғлашув рўй бермайди: позани ким боқади?! ; туя кўрдингми - йўқ .

2. Баъзи утимли феъл аъзонинг тўлдирувчини бошқаруви фраземанинг таркибида намоён бўлмайди, айна вақтда ташқи боғлашувга ҳам эҳтиёж сезилмайди: худо ёрланади, худо урдинми?! ,худо урди=кетди

Боғлашувсиз фраземанинг феъл бўлмаган аъзоси таркибида ташқи боғлашувга хизмат қиладиган нисбатловчи қатнашмайди, шу тўғриси қаратувчи билан боғлашув бўлмайди (мисоллари юқорида).

Айрим фраземаларнинг аъзоси таркибида гўё ташқи боғлашувга мансуб нисбатловчи қатнашади=и , лекин фраземага қаратувчи боғланиб келмайди, чунки бундай нисбатловчи асли ички боғлашувга мансуб бўлади:

I) Мана бу фраземада нисбатловчи асли ундалма вазифасидаги сузашаюлга мутаносиб ҳолда қўшилади, демак, узгармайди, доим

II) шахсда бўлади: ўзинг учун ўл, етим .

2) Икки қисмли мана бу фраземаларда иккинчи қисм аъзоси таркибида қатнашадиган нисбатловчи биринчи қисмдаги от аъзога мутаносиб ҳолда қўшилади, демак, ўзгармайди, доим III шахсда бўлади: булар иш бўлди, бўёри синди; тақа бўлсин, сўти бўлсин.

3) Мана бу фраземада ҳам нисбатловчи унинг таркибидаги от аъзога мутаносиб ҳолда қўшилади, демак, ички бўлади, ўзгармайди, доим III шахсда бўлади: ёпиқли қозон ёпиқлиғича қолди.

Баъзи фраземаларнинг от аъзосига том маънода ташқи боғлашувга мансуб нисбатловчи қўшилиб келади, лекин бу фраземаларда қаратувчи билан боғлашувга эҳтиёж бўлмайди: хонаси келиб қолди, ўрни келиб қолди. Қуринадики, бу фраземалар таркибида доим III шахс нисбатловчиси қатнашади.

Материализмизда биргина бирикмага тенг қурилишли фразема боғлашувсиз бўлиб чиқди: эл орзига алак тугти бўлмайди. Бу фразема воситали тулдирувчи, воситасиз тулдирувчи ва феъл аъзодан ташкил топган бирикмага тенг (эл орзига X алак X тугмоқ), бўлади (бўлмайди) ёрдамчиси бу ерда шахсизлик шаклини ҳосил қилади, натижада фраземанинг ага билан боғлашуви йўқолади. Феъл аъзонинг тулдирувчини бошқаруви эса фраземанинг ўз таркибида намоён бўлган.

Бешинчи қисм. Феъл фраземаларда вариантланишнинг боғлашувга таъсири

Феъл фраземаларда вариантланиш ҳар хил усул ва воситалар билан амалга ошади. Фразема қурилишида воқе бўладиган бундай ўзгаришлар фраземанинг боғлашувига турли даражада таъсир қилади. Бундай ўзгаришларни бирма-бир кўриб чиқамиз.

Фразема таркибида нисбатловчининг қатнашиши билан боғлиқ ўзгаришларнинг боғлашувга таъсири

Бундай вариантланиш икки қурилишга ага: фраземанинг таянч вариантда қатнашадиган нисбатловчи нотаянч вариантда қатнашмайди ёки, ақсикча, таянч вариантда қатнашмай, нотаянч вариантда қатнашади (Таянч вариант бу ерда вариантларнинг нутқда оз-қўп ишлатилишига қараб белгиланади). Биринчи ҳолатни нисбатловчини ташлаш деб, иккинчи ҳолатни нисбатловчини қўшиш деб бритамиз.

Нисбатловчини ташлаш билан боғлиқ ўзгаришлар

Бу ерда икки ҳолатни фарқлаш лозим: фраземага боғланмайдиган қаратувчи ўзгариш сўзбекли билан ифодалангани мумкин ёки қим-

нинг (баъзан ниманинг) суроғига жавоб буладиган от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланади.

Қаратувчи ўзининг сўзшакли билан ифодаланиши мумкин бўлган фраземалар

Аввал ҳам таъкидлаганимиздек, ўзининг сўзшакли билан ифодаланадиган қаратувчи нутқда асосан намоён бўлмайди, чунки бундай қаратувчи янги ахборот билдирмайди, фақат таъкидлашга хизмат қилади. Шунга қарамай, ўзининг қаратувчиси билан боғлашув имконияти адбятта ҳисобга олиниши лозим, чунки бирикмага тенг қурилишли феъл фраземаларда тусловчи ва нисбатловчининг қандай ишлатилиши қаратувчининг ифода материалига боғлиқ:

1) агар ўзининг сўзшакли билан ифодаланса, тусловчи билан нисбатловчи мутаносиб қўшилади, бу морфемалар, шунингдек фразема қуршовида келадиган эга билан қаратувчи ҳам айна бир шахс=сонни билдиради ;

2) агар кимнинг ёки ниманинг суроғига жавоб буладиган от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланса, тусловчи ва нисбатловчи, демак, эга ва қаратувчи бошқа-бошқа шахс=сонни билдиради, бу морфемалар ўзича мустақил қўшилади.

ўзининг қаратувчиси билан боғлиқ нисбатловчини ташлаш одатда бирикмага тенг қурилишли фраземаларда воқе бўлади. Ҳодисанинг моҳиятини тушунтиришда бундай фраземаларнинг ички синтактик қурилиши аҳамиятсиз, шу сабабли мисол турларини маҳусус изоҳсиз келтирaverдик, рақамлар билан шу тур фраземаларнинг миқдорини курсатиб бордик : кўнгл(и)ни кенг қилмоқ (ким [ўзининг]) - кўнглини кенг қилмоқ (ким) , этаг(и)ни қоқмоқ (ким [ўзининг] нимадан) - этақ қоқмоқ (ким нимадан) , оғз(и)даги ош(и)ни олдирмоқ (ким [ўзининг] кимга) - оғиздаги ошни олдирмоқ (ким кимга) - I7 ; кўкраг(и)га урмоқ (ким [ўзининг]) - кўкракка урмоқ (ким) , қул(и)га олмоқ (ким [ўзининг] нимани) - қўдоққа олмоқ (ким нимани) - 6 ; фир(и)дан утказмоқ (ким [ўзининг] нимани) - фирдан утказмоқ (ким нимани) , ўнгидан келмоқ (нима [ўзининг]) - ўнгдан келмоқ (нима) - 6 ; эс(и)да тутмоқ (ким [ўзининг] нимани) - эсда тутмоқ (ким нимани) ; мукка(си) билан тушиб кетмоқ (ким [ўзининг] нимага) - мукка кетмоқ (ким нимага) ; кўрпа(си)га қараб оёқ узатмоқ (ким [ўзининг]) - кўрпага қараб оёқ узатмоқ (ким) ; тиш(и)ни тиш(и)га қўймоқ (ким [ўзининг]) - тишни тишга қўймоқ (ким) - 8 ; қўл(и)ни ювиб, қўлтиг(и)га урмоқ (ким [ўзининг]) - қўлни қўлгаққа урмоқ (ким).

Қаратувчи кимнинг (бийзан ниманинг) суроғига
жавоб булувчи от (отлашган) сузшакл билан
ифодаланган фраземалар

Бу тур фраземаларда икки ҳолат фарқланади: нисбатловчини ташлаш натижасида қаратувчи билан боғлашув йўқолади ёки қаратувчи бошқа булакка алмашади.

Нисбатловчини ташлаш натижасида қаратувчи
билан боғлашувнинг йўқолиши

Бундай фраземаларда қаратувчи билан боғлашув одатда кишига аталган бўлади. Фақат бир фраземада қаратувчининг нарсасига аталган бўлиши учради: йулини тутмоқ (ким ниманинг) - йул тутмоқ (ким).

Бошқа фраземаларда қаратувчи кишига аталган бўлиб, бирлик ва кўпликда-ишлатила олади; санокли фраземалардагина қаратувчининг кўпликда келиши талаб қилинади: ора(лари)га совуқчилик солмоқ (ким кимларнинг) - орага совуқчилик солмоқ (ким), гап(и)га суқилмоқ (ким кимларнинг) - гапга суқилмоқ (ким); ора(лари)да гап қочди (кимларнинг) - орада гап қочди (—), ора(лари)да гап ўтди (кимларнинг) - орада гап ўтди (—).

Қуринадики, агар фразема фақат қаратувчи билан боғлашувли бўлса, нисбатловчи ташлангач умуман боғлашувсиз фраземага айланади. Бундай ҳолат гапга тенг қурилишли фраземаларда содир бўлади. Мана бу фраземалар ҳам шу турга мансуб: уйқу(си) келди (кимнинг) - уйқу келди (—), юраг(и) жаз этди (кимнинг) - юрак жаз этди (—); қаёққа қўл узатса(...), қўл(и) етади (кимнинг) - қаёққа қўл чўзса(...); етади (—).

Кўз(и) кўз(и)га тушди (кимнинг кимникига) - кўз кўзга тушди (—) фраземаси ҳам шу турга мансуб: нисбатловчилар бошқа-бошқа қаратувчи билан боғлашувни кўрсатади, буларни ташлаш натижасида ҳар икки қаратувчи билан боғлашув йўқолади.

Кўпчилик фраземалар қаратувчи билан боғлашувини йўқотади=ю, бошқа боғлашувлари сақланади: кўнгл(и)ни овламоқ (ким кимнинг) - кўнгл овламоқ (ким), яраг(и)ни тирнамоқ (нима кимнинг) - юракни тирнамоқ (нима), қулоқ=мия(си)ни емоқ (ким ёки нима кимнинг) - қулоқ=мияни емоқ (ким ёки нима) - 9; мия(си)ни қоқиб, қўл(и)га бермоқ (ким кимнинг) - мияни қоқиб, қўлга бермоқ (ким), гап(и)га кирмоқ (ким кимнинг) - гапга кирмоқ (ким), кўнгл(и)га урмоқ (нима кимнинг) - кўнглига урмоқ (нима), юз(и)га солмоқ (ким кимнинг нимани) - юзга солмоқ (ким нимани) - 15; назар-

(и)дан қолмоқ (ким кимнинг) - назардан қолмоқ (ким), нозик жой(и)дан тутмоқ (ким кимнинг) - нозик жойдан тутмоқ (ким) - 7 ;
эс(и)да турмоқ (ким ёки нима кимнинг) - эсда турмоқ (ким ёки нима) ;
салобат(и) босди (кимнинг кимни) - салобат босди (кимни),
ақл(и) бовар қилмайди (кимнинг нимага) - ақл бовар қилмайди (нимага),
юрак(и) бетламади (кимнинг нима қилишга) - юрак бетламади (нима қилишга),
кўнгли(и) бўлмади (кимнинг кимни ёки нима нима қилишга) - кўнгли бўлмади (кимни нима қилишга) - 10.

Нисбатловчини ташлаш натижасида қаратувчининг ошиққа бўлакка алмашинуви

Бундай ҳодиса кўрида тасвирланган ҳодисага нисбатан анча оз. Бу ерда қаратувчи кишига аталган бўлади, нисбатловчи ташланиши билан қаратувчи қўйидаги бўлакка алмашади:

1) жуналиш келишигидаги воситали тулдирувчига алмашади: жаво(си)ни бермоқ (ким кимнинг) - жаво бермоқ (ким кимга), таъзир(и)ни бермоқ (ким кимнинг) - таъзир бермоқ (ким кимга) ;
омад(и) келди (кимнинг) - омад келди (кимга) ;

2) чиқиш келишигидаги воситали тулдирувчига алмашади: ваъда(си)ни олмоқ (ким кимнинг) - ваъда олиб қолмоқ (ким кимдан) ;

3) эгага алмашади; бунда фразема гапга тенг ҳолатдан бирикмага тенг ҳолатга ўтади: куз(и) ёриди (кимнинг) - кўз ёрмоқ (ким).

Мана бу фраземалар ҳам шу турга мансуб, лекин буларда фақат нисбатловчи эмас, балки нисбатловчи олган эга аъзонинг ўзи ташланади: кўнгли(и) бир хил бўлиб кетди (кимнинг) - бир хил бўлиб кетмоқ (ким) ;
юрак(и) тارس ёрилиб кета ёзди (кимнинг) - тارس ёрилиб кетгудай бўлмоқ (ким). Куринадики, бу ерда ҳам фразема гапга тенг ҳолатдан бирикмага тенг ҳолатга ўтади.

Нисбатловчи қўшиш билан боғлиқ ўзгаришлар

Бунда фраземанинг таянч варианты таркибида нисбатловчи қатнашмайди, қаратувчи билан боғлашув бўлмайди; нотаянч вариантда нисбатловчи қатнашади, демак, қаратувчи билан боғлашув пайдо бўлади.

Қаратувчи ўзининг сузшакли билан ифодаланиши мумкин бўлган фраземалар

Бунда фразема аъзосига нисбатловчи қўшилади ва қаратувчи билан боғлашув пайдо бўлади. Бундай ўзгариш асосан бирикмага тенг қўрилишли фраземаларда юз беради. Биргина мисолда шундай ўзгариш

гапга тенг қурилишли фразепада учради: ғишт қолипдан кўчди (—) — ғишт қолипдан кўчди ([узининг]). Қуринадики, бундай ўзгариш натижасида боғлашувсиз фразема қаратувчи билан боғлашувли фраземага айланади.

Қаратувчи билан боғлашув фраземанинг бирор аъзоси таркибига нисбатловчи қўшиш билан юзага келади: жуфтани ростламоқ (ким) — жуфтаг(и)ни ростламоқ (ким [узининг]), "Таҳ" деса(...), қўлга қўнадиган қилиб олмоқ (ким кимни) — "Таҳ" деса(...), қўл(и)га қўнадиган қилиб олмоқ (ким [узининг] кимни), кўзга суртмоқ (ким нимани) — кўз(и)га суртмоқ (ким [узининг] нимани), кўз югуртирмоқ (ким нимага ёки кимга) — кўз(и)ни югуртирмоқ (ким [узининг] нимага ёки кимга), изга тушмоқ (нима) — изига тушмоқ ([нима. [узининг]) — Ё6 .

Мана бу фраземалар ҳам шу турга мансуб, лекин уларнинг лексик аъзоларида ҳам маълум ўзгаришлар юз беради: ёстикдан бош кўтармоқ (ким) — бош(и)ни кўтармоқ (ким [узининг]), оёқ босмаслик (ким қаерга) — қадам(и)ни босмаслик (ким [узининг] қаерга), оёқ учи билан кўрсатмоқ (ким кимни) — оёғ(и) билан кўрсатмоқ (ким [узининг] кимни), тўнни тескари киймоқ (ким) — тўн(и)ни ўзгартирмоқ (ким [узининг]).

Қаратувчи кимнинг суроғига жавоб бўлувчи сўзшакл билан ифодаланадиган фраземалар

Бу тур фраземаларда ҳам икки ҳолат фарқланади: нисбатловчи қўшиш натижасида қаратувчи билан боғлашув пайдо бўлади ёки воқитали тўлдирувчи билан боғлашув қаратувчи билан боғлашувга алмашади.

Нисбатловчи қўшиш натижасида қаратувчи билан боғлашувнинг пайдо бўлиши

Айриқ фраземаларда қаратувчи билан боғлашув пайдо бўлиши натижасида боғлашувсиз фразема бир боғлашувли фраземага айланади: дўппи тор келди (—) — дўппи(си) тор келди (кимнинг), пичоқ суякка етди (—) — пичоқ бориб суяг(и)га етди (кимнинг). Бундай ҳодиса гапга тенг қурилишли фраземаларда юз беради. Баъзан бундай қурилишли фраземалар қаратувчи билан боғлашувгача ҳам бирор бўлак билан боғлашади, шу сабабли боғлашувли ортади: кўз тегди (кимга ёки нимага) — кўз(и) тегди (кимнинг кимга ёки нимага).

Боғлашувнинг ортиши бирикмага тенг қурилишли фраземаларнинг барчасида воқе бўлади:

1) эга билан боғлашуви кишига аталган фраземаларда:

а) кишига аталган қаратувчи пайдо булади: гапни илиб кетмоқ (ким) - гап(и)ни илиб кетмоқ (ким кимнинг), уч олмақ (ким кимдан) - ўч(и)ни олмақ (ким кимнинг кимдан) - 7. Мана бу фраземалар ҳам асли шу турга мансуб, лекин уларнинг бир лексик аъзоси ташланади: ҳўкишнинг қулоғига танбур чертмоқ (ким) - қулоғ(и)га танбур чертмоқ (ким кимнинг), тирноқ орасидан кир изламоқ (ким) - тирноғ(и)дан кир изламоқ (ким кимнинг). Мана бу фраземада эса янги лексик аъзо қўшилади ва нисбатловчи ана шу аъзо таркибиде қатнашади: алиқ олмақ (ким) - салом(и)га алиқ олмақ (ким кимнинг);

б) нарсага аталган қаратувчи пайдо булади: нон емоқ (ким) - ноний емоқ (ким ниманинг), оқ-қорани ажратмоқ (ким) - оқ-у қорасини ажратмоқ (ким ниманинг) - 6.

2) Эга билан боғлашуви нарсага аталган фраземаларда кишига аталган қаратувчи пайдо булади: кўзга чалинмоқ (нима) - кўз(и)га чалинмоқ (нима кимнинг), дард устига чипқон бўлмоқ (нима) - дард(и) устига чипқон бўлмоқ (нима кимнинг).

Нисбатловчи қўиш натижасида воситали тўлдирувчи билан боғлашувнинг қаратувчи билан боғлашувга алмашиви

Бундай ҳолиса жуда оз. Қўишдаги фраземаларнинг эга ва воситали тўлдирувчи билан боғлашуви кишига аталган; фраземанинг воситасиз тўлдирувчиси таркибига нисбатловчи қўишлиши натижасида чипқон келишигидаги воситали тўлдирувчи билан боғлашув қаратувчи билан боғлашувга алмашади: дакки емоқ (ким кимдан) - дакки(си)ни емоқ (ким кимнинг), туртки емоқ (ким кимдан) - туртки(си)ни емоқ (ким кимнинг).

Мана бу фраземаларда жўналиш келишигидаги воситали тўлдирувчи билан боғлашув қаратувчи билан боғлашувга алмашади, лекин бундай ўзгариш фразема таркибига янги бир аъзони - жўналиш келишигида шаклландган воситали тўлдирувчини - киритиш натижасида содир бўлади. Бу янги аъзо ва унинг таркибиде қатнашадиган нисбатловчи тўққали қаратувчи билан боғлашув юзага келади: кўз тутмоқ (ким кимга) - кўз(и)га кўз тутмоқ (ким кимнинг), оғир ботмоқ (нима кимга) - кўндр(и)га оғир ботмоқ (нима кимнинг). Қўринадик, бу фраземаларнинг эга билан боғлашувида аталганлик ҳар хил.

Фразема таркибиде қаратма ясаилиши билан боғлиқ ўзгаришнинг боғлашувга таъсири

Ғеъл фразема таркибида шу жиҳатдан икки ҳодиса фарқланади: қаратма ясовчиси қўшилади ёки бир қаратма ясовчиси бошқа қаратма ясовчисига алмашади.

Қаратма ясовчиси қўшилишининг фраземанинг
боғлашувига таъсири

Қаратма ясалиши билан боғлашувнинг ўзгариши асосан қаратма ясовчисини қўшиш натижасида воқе бўлади. Бунинг ўзи икки хил: орттирма ясовчиси ёки маъхул қаратма ясовчиси қўшилади.

Орттирма ясовчиси қўшилишининг фразема
боғлашувига таъсири

Бу ерда ҳодисаларни иккига тўдалаб кузатамиз: орттирма ясовчиси фраземанинг бирикмага тенг қурилишини ўзгартирмайди ёки фраземани гапга тенг ҳолатдан бирикмага тенг ҳолатга айлантиради.

Биргина мисолда бошқача ҳодиса учради: саълат(и)дан от хўрқиди (кимнинг) - саълат(и) от хўрқитади (кимнинг). Қўринадиги, гапга тенг қурилади сақланади, фраземанинг таркибида эга аъзо воситасиз тўлдирувчига, воситали тўлдирувчи эса эгага айланади; булардан қатъи назар, фраземанинг боғлашувига ўзгармайди, чунки қаратувчи билан боғлашувининг кўрсаткичи (нисбатловчи) ҳар икки вариантда сақланади. Демак, бу фраземанинг грамматик қурилишида маълум ўзгариш содир бўлишидан қатъи назар, ҳар икки вариантда "эга X тўлдирувчи X кески" модели ўзгармайди.

Орттирма ясовчиси фраземанинг бирикмага тенг
қурилишини ўзгартирмайдиган фраземалар

Одатда орттирма ясовчисидан олдин бирор қаратма ясовчиси қўшилмаган бўлади. Саълат бир фраземадагина орттирма ясовчиси ўзлик қаратма ясовчисидан кейин қўшилган: тузоққа илинмоқ (ким) - тузоққа илинганмоқ (ким кимни). Фраземанинг боғлашувига воқе бўладиган бундай ўзгариш қўйда изоҳланган.

Тасвирланаётган фраземаларнинг ҳар икки варианты бирикмага тенг қурилиши бўлади, шунга кўра уларга эга билан боғлашув хос. Лекин бу эгалар вариантларга кўра моҳият жиҳатдан фарқ қилади. Орттирма ясовчиси қўшилмаган вариантда эга фразема аниқланган ҳаракат-ҳолатнинг баъарувчиси бўлади. Орттирма ясовчиси қўшилиши билан ташқаридан эга келди ва у баъарувчи эгани тўлдирувчига суради. Ташқаридан келган эга асли баъарувчи эмас, балки баъартирувчи эга бўлади. Орттирма ясовчиси қўшилиши билан, баъартирувчи эга пайдо бўлишидан ва баъарувчи эга тўлдирувчига сурили-

шидан ташқари, баъзи бошқа ўзгаришлар ҳам содир бўлади, буларни ўз ўрнида таъкидлаймиз.

Бу ерда фраземаларни аввало орттирма ясовчиси қушилмаган (бирламчи) вариантнинг эга билан боғлашуви буйича учга гуруҳлаймиз: эга билан боғлашуви кишига, нарсага аталган ёки аталганлиги умумий бўлган вариантлар.

Бирламчи вариантида эга билан боғлашуви
кишига аталган фраземалар

Бундай вариантли фраземаларда қуйидагича ўзгаришлар воқе бўлади:

1. Бажартирувчи эга кишига аталган бўлади; орттирма ясовчиси қушилиши билан:

1) бажарувчи эга воситасиз тўлдирувчига ўтади: тилдан қолмоқ (ким) – тилдан қолдирмоқ (ким кимни), сояда қолмоқ (ким) – сояда қолдирмоқ (ким кимни), четга чиқиб қолмоқ (ким) – четга чиқариб қўймоқ (ким кимни), қон қора қақшамоқ (ким) – қон қора қақшатмоқ (ким кимни), ер тишламоқ (ким) – ер тишлатмоқ (ким кимни) – 14. Мана бу фраземаларда ҳам шундай ўзгариш юз беради, фарқи шуки, эгадан бошқа булак билан боғлашуви ҳам мавжуд бўлиб, бу боғлашув сақланади, лекин айрим ўзгаришлар юз бериши мумкин: ховур(и)дан тушмоқ (ким [ўзининг]) – ховур(и)дан туширмоқ (ким кимни [ўзининг]), мурод(и)га етмоқ (ким [ўзининг]) – мурод(и)га етказмоқ (ким кимни [ўзининг]); хижолатда қолмоқ (ким нима билан) – хижолатда қолдирмоқ (ким кимни нима билан), орқада қолмоқ (ким кимдан нимада) – орқада қолдирмоқ (ким кимни нимада), воз кечмоқ (ким нимадан ёки кимдан) – воз кечтирмоқ (ким кимни нимадан);

2) бажарувчи эга воситасиз тўлдирувчига ўтади, аynи вақтда яна бир булак билан боғлашув ҳам ўзгаради:

а) кимнинг суроғига жавоб бўладиган от (отлашган) сўзшакли билан ифодаланган қаратувчи ўзининг сўзшакли билан ифодаланган қаратувчига айланади: ноғора(си)га ўйнамоқ (ким кимнинг) – ноғора(си)га ўйнатмоқ (ким [ўзининг] кимни);

б) бажарувчи эга воситасиз тўлдирувчига ўтади, жўналиш келишидаги воситали тўлдирувчи билан боғлашув йўқолади: оғиз очмоқ (ким кимга нима ҳақда ёки ким ҳақда) – оғиз очирмаслик (ким кимни нима ҳақда ёки ким ҳақда);

3) бажарувчи эга қаратувчига ўтади, ўзининг сўзшакли билан ифодаланмайдиган қаратувчи билан боғлашув йўқолади: қун(и)ни қур-

моқ II (ким {узининг}) - кун(и)ни курсатмоқ (ким кимнинг), улка-(си)ни қўлтиқламоқ (ким {узининг}) - улка(си)ни қўлтиқлатмоқ (ким кимнинг), қўл(и)ни совуқ сувга урмаслик (ким {узининг}) - қўл(и)ни совуқ сувга урдирмаслик (ким кимнинг) ;

4) Бажарувчи эга жуналиш келишигидаги воситали тўлдирувчига ўтади: қасам ичмоқ (ким) - қасам ичирмоқ (ким кимга), ҳақ(и)ни танимоқ (ким {узининг}) - ҳақ(и)ни танитмоқ (ким кимга {узининг}), пуштаг(и)ни қокмоқ (ким кимнинг) - пуштаг(и)ни қоктирмоқ (ким кимнинг кимга) ;

5) Бажарувчи эга жуналиш келишигидаги воситали тўлдирувчига ўтади, аynи вақтда кимнинг сўроғига жавоб бўладиган қаратувчи ўзининг сўзшакли билан ифодаланадиган қаратувчига айланади : ҳақ(и)ни емоқ (ким кимнинг) - ҳақ(и)ни едирмоқ (ким {узининг} кимга). Мана бу фразема ҳам асли шу турга мансуб, лекин бажарувчи эга ўрнига келадиган воситали тўлдирувчи одатда намоён бўлмайди: юраг(и)ни олиб қўймоқ (ким кимнинг) - юраг(и)ни олдириб қўймоқ (ким {узининг}) ;

6) Бажарувчи эга жуналиш келишигидаги воситали тўлдирувчига ўтади, аynи вақтда кимга сўроғига жавоб бўладиган воситали тўлдирувчи ўзига сўзшакли билан ифодаланадиган воситали тўлдирувчига ўтади: дам солмоқ (ким кимга) - дам солдирмоқ (ким кимга ўзига).

2. Бажартирувчи эга нарсага аталган бўлади:

I) Бажарувчи эга воситасиз тўлдирувчига ўтади: сафдан чиқмоқ (ким) - сафдан чиқармоқ (нима кимни), ҳайратда қолмоқ (ким) - ҳайратда қолдирмоқ (нима кимни), зил кетмоқ (ким) - зил кетказмоқ (нима кимни), ёқа(си)ни ушламоқ (ким {узининг}) - ёқа(си)ни ушлатмоқ (нима кимни {узининг}) ;

2) Бажарувчи эга воситасиз тўлдирувчига ўтади, аynи вақтда нимага сўроғига жавоб бўладиган воситали тўлдирувчи эгага айланади: ҳайрон қолмоқ (ким нимага) - ҳайрон қолдирмоқ (нима кимни).

3. Бажартирувчи эганинг аталганлиги умумий бўлади:

I) Бажарувчи эга воситали тўлдирувчига ўтади: ерга қарамоқ (ким) - ерга қаратмоқ (ким ёки нима кимни), боши берк кўчага кириб қолмоқ (ким) - боши берк кўчага киритиб қўймоқ (нима ёки ким кимни ёки нимани). Охириги фраземада воситасиз тўлдирувчининг ҳам аталганлиги умумийга айланади.

Бирламчи вариантда эга билан боғлашуви
нарсага аталган фраземалар

Бундай вариантли фраземаларда орттирма ясовчиси қўшилиши билан:

1) Бажарувчи эга воситасиз тулдирувчига утади:

а) Бажартирувчи эга кишига аталган бўлади: бунёдга келмоқ (нима) - бунёдга келтирмоқ (ким нимани), қўлдан чиқмоқ II (нима) - қўлдан чиқармоқ II (ким нимани), ерда қолмоқ (нима) - ерда қолдирмоқ (ким нимани), зоё кетмоқ (нима) - зоё кетказмоқ (ким нимани), қулоғ(и)га етмоқ (нима кимнинг) - қулоғ(и)га етказмоқ (ким кимнинг нимани), қўлдан чиқмоқ I (нима) - қўлдан чиқармоқ I (ким нимани ёки кимни). Охириги мисолда воситасиз тулдирувчининг аталганлиги умумийга айланади;

б) Бажартирувчи эга нарсага аталган бўлади: авзга минмоқ (нима) - авзга миндирмоқ (нима нимани), қўлдан кетмоқ (нима) - қўлдан кеткизмақ (нима нимани), барқ урмоқ (нима) - барқ урдирмоқ (нима нимани);

в) Бажартирувчи эганинг аталганлиги умумий бўлади: аланга олмақ (нима) - аланга оддирмоқ (нима ёки ким нимани), йўққа чиқмоқ (нима) - йўққа чиқармоқ (ким ёки нима нимани), пучга чиқмоқ (нима) - пучга чиқармоқ (нима ёки ким нимани), чиппакка чиқмоқ (нима) - чиппакка чиқармоқ (ким ёки нима нимани).

2) Бажартирувчи эга воситасиз тулдирувчига утади, айна вақтда кимнинг сўроғига жавоб бўлувчи от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланган қаратувчи ўзининг сўзшакли билан ифодаланган қаратувчига айланади: хаёл(и)дан ўтмоқ (нима кимнинг) - хаёл(и)дан ўтказмоқ (ким [ўзининг] нимани), қўнгл(и)дан ўтмоқ (нима кимнинг) - қўнгл(и)дан ўтказмоқ (ким [ўзининг] нимани), эс(и)дан чиқмоқ (нима кимнинг) - эс(и)дан чиқармоқ (ким [ўзининг] нимани ёки кимни), парвой(и)га келмаслик (нима кимнинг) - парвой(и)га келтирмаслик (ким [ўзининг] нимани), қун(и)га ярамоқ (нима кимнинг) - қун(и)га яратмоқ (ким [ўзининг] нимани). Асли қун(и)га ярамоқ вариантынинг яна бир боғлашув чизиги бор (ким кимнинг ёки ниманинг), лекин бу боғлашув чизиги орттирма ясалиши билан воқе бўладиган узғаришларга дахлсиз қолади.

Бирламчи вариантда эга билан боғлашуви умумий бўлган фраземалар

Бундай вариантли фраземаларда орттирма ясовчиси қўшилиши билан қуйидаги узғаришлар воқе бўлади:

I. Бажартирувчи эга кишига аталган бўлади:

I) Бажарувчи эга воситасиз тулдирувчига утади: издан чиқмоқ

(нима ёки ким) – издан чиқармоқ (ким нимани ёки кимни), ора йулда қолмоқ (ким ёки нима) – ора йулда қолдирмоқ (ким нимани). Кейинги вариантда бажарувчи эга нарсага аталган ҳолатда намоён бўлади ;

2) бажарувчи эга воситали тўлдирувчига ўтади, аynи вақтда кимнинг сўроғига жавоб бўлувчи от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланган қаратувчи ўзининг сўзшакли билан ифодаланган қаратувчига айланади: кўз олд(и)га келмоқ (нима ёки ким кимнинг) – кўз олд(и)га келтирмоқ (ким [ўзининг] нимани ёки кимни).

2. Бажартирувчи эганинг аталганлиги умумий бўлади, бунда:

1) бажарувчи эга кишига аталган ҳолатда намоён бўлади: шахт(и)дан қайтмоқ (ким ёки нима {ўзининг}) – шахт(и)дан қайтармоқ (ким ёки нима кимни [ўзининг]) ;

2) бажарувчи эга нарсага аталган ҳолатда намоён бўлади: ишдан чиқмоқ (нима ёки ким) – ишдан чиқармоқ (ким ёки нима нимани).

3. Шу уринда мураккаб боғлашувли вариантларга эга фраземаларни ҳам изоҳлаб ўтамиз:

1) эс(и)га тушмоқ (нима ёки ким кимнинг) – эс(и)га туширмоқ (нима ёки ким кимнинг нимани; ким [ўзининг] нимани). Бу фраземанинг вариантларига хос биринчи боғлашув чизигида (нима ёки ким кимнинг – нима ёки ким нимани кимнинг): а) қаратувчи билан боғлашув ўзгармайди, б) бажарувчи эга воситасиз тўлдирувчига ўтади ва фақат нарсага аталган ҳолатда намоён бўлади; иккинчи боғлашув чизигида эса (нима ёки ким кимнинг – ким нимани [ўзининг]): а) бажартирувчи эга фақат кишига аталган бўлади, б) бажарувчи эганинг воситасиз тўлдирувчига ўтиши иқоридагича, в) кимнинг сўроғига жавоб бўлувчи қаратувчи ўзининг сўзшакли билан ифодаланганидан қаратувчига айланади ;

2) вояга етмоқ (ким ёки нима) – вояга етказмоқ (ким кимни ёки нимани ; нима кимни). Бу фраземанинг вариантларига хос биринчи боғлашув чизигида (ким ёки нима – ким кимни ёки нимани): а) бажартирувчи эга кишига аталган бўлади, б) бажарувчи эганинг аталганлиги умумий ҳолатда воситасиз тўлдирувчига ўтади; иккинчи боғлашув чизигида эса (ким ёки нима – нима кимни) : а) бажартирувчи эга нарсага аталган бўлади, б) бажарувчи эга воситасиз тўлдирувчига ўтади, лекин аталганлиги умумий ҳолатдан кишига аталган ҳолатга тораяди.

Орттирма ясовчиси гапга тенг қурилишли вариантни
бирикмага тенг қурилишли вариантга айланти-
радиган фраземалар

Бундай фраземаларда орттирма ясовчиси қўшилиши билан гапга тенг қурилишли вариант бирикмага тенг қурилишли вариантга айланади. Гапга тенг вариантда эга билан боғлашув бўлмайди, чунки эга бўлак бундай вариантнинг ўз таркибда қатнашади. Орттирма ясовчиси қўшилиши билан янги эга пайдо бўлади, бу эга туфайли гапга тенг қурилишли вариант таркибдаги эга воситасиз тулдирувчига ўтади. Куринадики, эганинг тулдирувчига ўтиши биринчи вариант таркибдаги аъзоларда юз беради, фраземанинг боғлашувига акс этмайди.

Гапга тенг қурилишли вариант одатда бирор бўлак билан боғлашувли бўлади. Фақат бир фраземада боғлашувсиз вариант учради: орага совуқчилик тушди (—) - орага совуқчилик туширмоқ (ким). Бошқа фраземаларнинг биринчи вариантда бирор боғлашув мавжуд бўлади. Орттирма ясалиши бундай боғлашувга таъсир ўтказиши ёки ўтказмаслиги мумкин.

Орттирма ясалиши бирламчи вариантнинг боғлашувига таъсир ўтказмайдиган фраземалар

Одатда орттирма ясовчисидан олдин бирор қаратма ясовчиси қўшилмаган бўлади. Биргина мисолда орттирма ясовчиси мажҳул қаратма ясовчисидан кейин қўшилган: ўпка(си) оғз(и)га тиқилди (кимнинг) - ўпка(си)ни оғз(и)га тиқилтирмоқ (ким кимнинг).

Биринчи вариантнинг феъл аъзоси ўтимсиз бўлади, орттирма ясовчиси қўшилиб, ўтимлилашади:

I. Гапга тенг қурилишли вариант қаратувчи билан боғлашади ва у кимнинг суроғига жавоб бўлувчи от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланади. Бундай қаратувчи бирликда ҳам, купликда ҳам ишлатила олади. Биргина мисолда фраземанинг маъноси бундай қаратувчининг купликда келишини тақово этади: бош(лари) бир жойга қовушди (кимларнинг) - бош(лари)ни бир жойга қовуштирмоқ (ким кимларнинг).

Орттирма ясалиши натижасида пайдо бўладиган эганинг аталганлиги уч хил:

I) кишига аталган бўлади: юраг(и) чиқиб кетди (кимнинг) - юраг(и)ни чиқариб юбормоқ (ким кимнинг), еган=ичган(и) ич(и)-га тушмади (кимнинг) - еган=ичган(и)ни ич(и)га туширмаслик (ким кимнинг), эт(и) ўлди (кимнинг) - эт(и)ни ўлдирмоқ (ким кимнинг), кўнгл(и) сиқди (кимнинг) - кўнгл(и)ни сиқдирмоқ (ким кимнинг), попуғ(и) пасайди (кимнинг) - попуғ(и)ни пасайтирмоқ (ким кимнинг) - 25 ;

2) нарсага аталган бўлади: аъзойи бадан(и)дан совуқ тер чиқиб кетди (кимнинг) - аъзойи бадан(и)дан совуқ тер чиқариб юбормоқ (нима кимнинг), фигон(и) фалакка чикди (кимнинг) - фигон(и)ни фалакка чикармоқ (нима кимнинг), ич(и) оғрийдимиз?! (кимнинг) - ич(и)ни оғритадимиз?! (нима кимнинг) - IO;

3) аталганлиги умумий бўлади: сабр коса(си) тулди (кимнинг) - сабр коса(си)ни тулдирмоқ (нима ёки ким кимнинг), бош(и) кукка етди (кимнинг) - бош(и)ни кукка етказмоқ (нима ёки ким кимнинг), қон(и) қайнади (кимнинг) - қон(и)ни қайнатмоқ (ким ёки нима кимнинг), тинка(си) қуриди (кимнинг) - тинка(си)ни қуритмоқ (ким ёки нима кимнинг) - 6.

2. Гапга тенг қурилиши вариант жуналиш келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи билан боғлашади, бу боғлашув бирикмага тенг қурилиши вариантда сақланади; эга билан боғлашув кишига аталган бўлади; воситали тўлдирувчи билан боғлашув:

1) кишига аталган бўлади: гап тегди II (кимга) - гап тегизмоқ (ким кимга);

2) нарсага аталган бўлади: доғ тушди (нимага) - доғ туширмоқ (ким нимага), урин қолмади (нимага, нима қилишга) - урин қолдирмаслик (ким нимага).

Орттирма ясалиши бирламчи вариантнинг боғлашувига таъсир утказадиган фраземалар

Бу тур фраземалардан иккитасида ортторма ясовчиси мажхул қаратма ясовчисидан кейин қўшилган: қовоқ=тумшўғ(и) осилди (кимнинг) - қовоқ=тумшўғ(и)ни осилтирмоқ (ким [узининг]), лаб=лунж(и) осилди (кимнинг) - лаб=лунж(и)ни осилтирмоқ (ким [узининг]). Бу фраземаларда бирламчи вариантнинг феъл аъзоси асли утимли бўлиб, мажхул қаратма ясовчисини олиб, утимсизлашган.

Бошқа фраземаларда бундай феъл аъзо утимсиз бўлиб, ортторма ясовчиси қўшилиб, утимлилашади.

Орттирма ясовчиси қўшилиши билан пайдо буладиган вариантда бирламчи вариантнинг боғлашуви ўзича сақланади=ю, аталганлиги ўзгаради ёки бирор бўлак боғлашуви йўқолади ёки бошқа бўлак билан боғлашувга ўтади.

Боғлашуви ўзича сақланиб, аталганлиги, аталганликнинг йўналиши ўзгарадиган вариантли фраземалар

Бунда аталганлик тораяди ёки кенгаяди.

I. Аталганликнинг ўзгариши қаратувчи билан боғлашувда ёки тўл-

дирувчи билан боғлашувда содир бўлади:

1) Қаратувчи билан боғлашув бирламчи вариантда умумий, иккиламчи вариантда кишига аталган бўлади; Бунда орттирма ясалиши билан пайдо бўладиган эгада аталганлик икки хил:

а) кишига аталган бўлади: баҳо(си) ошиб кетди (кимнинг ёки ниманинг) - баҳо(си)ни ошириб юбормоқ (ким кимнинг), пахта(си) чиқди (кимнинг ёки ниманинг) - пахта(си)ни чиқармоқ (ким кимнинг);

б) аталганлиги умумий бўлади: жон(и) кирди (кимнинг ёки ниманинг) - жон(и)ни киргизмоқ (ким ёки нима кимнинг).

2) Қаратувчи билан боғлашув айнан сақланади, воситали тўлдирувчи билан боғлашувнинг аталганлиги тораёиб, кишига аталган бўлиб қолади: кўнгл(и) совида (кимнинг кимдан ёки нимадан) - кўнгл(и)ни совитмоқ (ким кимнинг кимдан), ихлос(и) қайтди (кимнинг кимдан ёки нимадан) - ихлос(и)ни қайтармоқ (ким кимнинг [ўзидан]).

2. Аталганликнинг кенгайиши тўлдирувчи билан боғлашувда учради: ҳалал етди (нимага) - ҳалал етказмоқ (нима нимага ёки кимга), зарба етди (нимага) - зарба етказмоқ (нима кимга ёки нимага; ким кимга). Кейинги вариантда боғлашув чизиғи иккита; биринчи вариант билан иккинчи вариантдаги биринчи боғлашув чизиғи бирлашади, иккинчи боғлашув чизиғи эса ўзича алоҳида намоён бўлади.

II. Аталганликнинг йуналишида содир бўладиган ўзгариш анчагина учрайди. Бунинг кўринишлари:

1. Қаратувчи билан боғлашув сақланади=ю, кимнинг суроғига жавоб бўлувчи от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланадиган қаратувчи ўзининг сўзшакли билан ифодаланадиган қаратувчига ўтади: дам(и) чиқмади (кимнинг) - дам(и)ни чиқармаслик (ким [ўзининг]), қўлог(и) тиккайди (кимнинг) - қўлог(и)ни тиккайтирмоқ (ким [ўзининг]), қуз[лар](и)нинг пахтаси чиқди (кимнинг) - қуз[лар](и)нинг пахтасини чиқармоқ (ким [ўзининг]) - II.

2. Тўлдирувчи билан боғлашув сақланади=ю, кимга суроғига жавоб бўлувчи от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланадиган тўлдирувчи ўзига сўзшакли билан ифодаланадиган тўлдирувчига ўтади: нам ўтмайди (кимга) - нам ўтказмаслик (ким [ўзига]).

Бирор булак билан боғлашуви йўқоладиган ёки
бoshqa булак билан боғлашувга ўтадиган
фраземалар

I. Бирор булак билан боғлашувнинг йўқолиши жуда оз учрайди. Масалан, ном(и) чиқди (кимнинг) - ном чиқармоқ (ким), хўнар(и) чиқди (кимнинг) - хўнар чиқармоқ (ким) фраземаларида бирламчи

вариантдаги нисбатловчи ташланади, натижада қаратувчи билан боғлашув йўқолади, лекин ортирма ясалиши туфайли эга билан боғлашув пайдо бўлади. Мана бу фразема вариантларида ҳам шундай ўзгариш юз беради, бундан ташқари, воситали тўлдирувчининг аталганлигида кенгайиш содир бўлади: жон(и) куйди (кимнинг нимага) – жон куйдирмоқ (ким нимага ёки кимга).

II. Бирор булак билан боғлашувнинг бошқа булак билан боғлашувга ўтиши ҳам учрайди:

I. Кўпинча сабаб ҳоли билан боғлашув воситали тўлдирувчи билан боғлашувга ўтади:

I) қаратувчи билан боғлашув айнан сақланади:

а) эга кишига аталган бўлади: диққат(и) ошди (кимнинг [нимадан]) – диққат(и)ни оширмоқ (ким кимнинг [нима билан]), кўнгл(и) оғриди (кимнинг [нимадан]) – кўнгл(и)ни оғритмоқ (ким кимнинг [нима билан]);

б) эганинг аталганлиги умумий бўлади, лекин сабаб ҳолининг воситали тўлдирувчига ўтиши эганинг кишига аталганлиги асосида воқе бўлади: аччиғ(и) келди (кимнинг нимага [ёки нимадан]) – аччиғ(и)ни келтирмоқ (ким ёки нима кимнинг [нима билан]), энса(си) қотди (кимнинг нимадан) – энса(си)ни қотирмоқ (нима ёки ким кимнинг [нима билан]), жон(и) чиқди II (кимнинг [нимага ёки нимадан]) – жон(и)ни чиқармоқ (ким ёки нима кимнинг [нима билан]).

2. Баъзан бирламчи вариантдаги сабаб ҳоли иккиламчи вариантда эгага ўтади: кўнгл(и) ўсди (кимнинг нимадан) – кўнгл(и)ни ўстирмоқ (нима кимнинг), димор(и) шишди (кимнинг [нимадан]) – димор(и)ни шиширмоқ (нима кимнинг), ғаш(и) келди (кимнинг нимага ёки нимадан) – ғаш(и)ни келтирмоқ (нима кимнинг).

Маъхул қаратма ясовчиси қўшилишининг фразема боғлашувига таъсири

Маъхул қаратма ясовчисининг қўшилиши билан одатда икки ҳодиса воқе бўлади: фраземанинг вариантларида бирикмага тенг қурилиш ўзгармайди ёки бирикмага тенг вариант гапга тенг вариантга айланади.

Юқоридаги икки ҳодисадан фарқли ҳолат ҳам учради: қовоғ(и)дан қор ёғади (кимнинг) – қовоғ(и)дан қор ёғилади (кимнинг), кун(и) туғди (кимнинг) – кун(и) туғилди (кимнинг). Бу фраземаларнинг феъл аъзоси ўтимсиз феъл билан ифодаланган, бирламчи вариант гапга тенг қурилишди, маъхул қаратма ясовчиси қўшилиши билан гапга тенг ҳолат ўзгармайди, қаратма ясовчиси шахсизлик маъносининг ифодаланишига хизмат қилади.

Мажхул қаратма ясовчиси бирикмага тенг қурилади
ни ўзгартирмайдиган фраземалар

Бундай фраземаларнинг феъл аъзоси утимли феъл билан ифодалан-
ди, бу феъл аъзонинг воситасиз тўлдирувчини бошқаруви фразема
таркибида намоён бўлмайди, шу сабабли воситасиз тўлдирувчи бил-
лан боғлашувга эга бўлади. Мажхул қаратма ясовчиси қўшилиши билан
бирламчи вариантдаги эга иккиламчи вариантда йўқолади, бирламчи
вариантдаги воситасиз тўлдирувчи иккиламчи вариантда эгага ўтади.
Бунинг кўринишлари куйидагича:

1. Бирламчи вариантнинг эгаси кишига аталган бўлади, восита-
сиз тўлдирувчи билан боғлашув:

1) кишига аталган бўлади: гапта тутмоқ (ким кимни) – гапта
тутилмоқ (ким), ипсиз боғламоқ (ким кимни кимга) – ипсиз боғлан-
моқ (ким кимга) ;

2) нарсага аталган бўлади: маъкул топмоқ (ким нимани) – маъ-
кул топилмақ (нима), бет(и)га айтмоқ (ким кимнинг нимани) – бет-
(и)га айтилмоқ (нима кимнинг), пешана(си)га битмоқ I (ким – худо
кимнинг нимани) – пешана(си)га битилмоқ (нима кимнинг), орқага
ташламоқ (ким нимани) – орқага ташланмоқ (нима), амалга ошир-
моқ (ким нимани) – амалга оширилмоқ (нима). Охириги мисолда мажхул
қаратма ясовчиси ортқирма ясовчисидан кейин қўшилган (аввал утим-
сиз феъл утимлилашган, сўнг мажхуллашган) ;

3) аталганлиги умумий бўлади; иккиламчи вариантда:

а) кишига аталганлиги сақланади: қарши олмақ (ким кимни ёки
нимани) – қарши олинмоқ (ким) ;

б) нарсага аталганлиги сақланади: ўртадан кўтармоқ (ким кимни
ёки нимани) – ўртадан кўтарилмоқ (нима), кўздан кечирмоқ (ким ни-
мани ёки кимни) – кўздан кечирилмоқ (нима), таъ олмоқ (ким нима-
ни ёки кимни) – таъ олинмоқ (нима), эсга олмоқ (ким нимани ёки
кимни) – эсга олинмоқ (нима) ;

4) бирламчи вариантда кишига аталган бўлиб, иккиламчи вари-
антда умумийга айланади, қаратувчи билан боғлашув, аксинча, бир-
ламчи вариантда икки йўналишли бўлиб, иккиламчи вариантда бир йў-
налишли ҳолатга айланади: ёд(и)дан кўтармоқ (ким [ўзининг! ёки
кимнинг нимани) – ёд(и)дан кўтарилмоқ (нима ёки ким кимнинг).

2. Бирламчи вариантда эганинг аталганлиги умумий бўлади; во-
ситасиз тўлдирувчи билан боғлашув ҳам умумий бўлиб, иккиламчи
вариантда кишига аталган ҳолат сақланади: ерга урмоқ (ким ёки
нима кимни ёки нимани) – ерга урилмоқ (ким).

Маъхул қаратма ясовчиси бирикмага тенг қурилиши
гапга тенг қурилишга айлантирайдиган
фраземалар

Бундай фраземаларда маъхул қаратма ясовчиси қўшилиши билан бирикмага тенг қурилиши вариант гапга тенг қурилиши вариантга айланади. Бунда бирламчи вариантдаги эга билан боғлашув йўқолади.

Бирламчи вариантнинг феъл аъзоси утимли ёки утимлилашган феъл билан ифодаланади. Фақат бир мисолда феъл аъзонинг утимсиз феъл билан ифодалангани учради: қарорга келмоқ (ким) - қарорга келинди (—). Бу фраземанинг бирламчи варианты таркибида воситали тўлдирувчи қатнашади ва у иккиламчи вариантда ҳам айнан сақланади; иккиламчи вариантга —ин ясовчиси қўшилиши натижасида эга билан боғлашув йўқолади, шахссизлик маъноси ифодаланади.

Бошқа фраземаларда маъхуллик маъноси ифодаланади. Барча мисолларда бирламчи вариантнинг эга билан боғлашуви йўқолади, иккиламчи вариант таркибидаги воситасиз тўлдирувчи эгага ўтади. Бу билан қатъи назар, қуйидагича ўзгаришлар амалга ошади:

I. Бирламчи вариант фақат эга билан боғлашувли бўлса, иккиламчи вариант боғлашувсиз ҳолатга ўтади: қозон осмоқ (ким) - қозон осилди (—), гап кўзғамоқ (ким) - гап кўзгалди (—), қон тўкмоқ (ким) - қон тўқилмасин (—), ғалғирни сувдан кўтармоқ (ким) - ғалғир сувдан кўтарилди (—), тер тўкмоқ (ким) - тер(и) тўқилди (кимнинг). Охириги мисолда қаратувчи билан боғлашув бу вариант таркибида nisbatlovchi қатнашиши билан изоҳланади.

II. Бирламчи вариант, эга билан бир қаторда, қаратувчи билан боғлашувли бўлади:

I. Бирламчи вариантнинг эга билан боғлашуви кишига аталган бўлади:

I) Қаратувчи билан боғлашув иккиламчи вариантда узича сақланади: ора(лари)ни бузмақ (ким кимларнинг) - ора(лари) бузилди (кимларнинг), утақа(си)ни ёрмоқ (ким кимнинг) - утақа(си) ёрилди (кимнинг), бош(и)да ёнғоқ чақмоқ (ким кимнинг) - бош(и)да ёнғоқ чақилди (кимнинг), етти номус(и)ни ерга буқмоқ (ким кимнинг) - ет номус(и) буқилди (кимнинг), икки оёғ(и)ни бир этикка тикмоқ (ким кимнинг) - икки оёғ(и) бир этикка тикилди (кимнинг) - 18. Мана бу фразема ҳам шу турга мансуб, лекин, қаратувчидан ташқари, урин ҳоли билан ҳам боғлашади: қадам(и)ни қирқмоқ (ким кимнинг қаердан) - қадам(и) қирқилди (кимнинг қаердан).

Ўқоридаги мисолларда қаратувчи билан боғлашув кишига аталган.

Бундай боғлашуви нарсага аталган фраземалар ҳам-мавжуд: Йулинг топмоқ (ким ниманинг) - Йули топилди (ниманинг), олдини олмоқ (ким ниманинг) - олди олинди (ниманинг), кулини кукка совурмоқ (ким ниманинг) - кули кукка совурилди (ниманинг).

Мана бу фраземаларда қаратувчи билан боғлашув бирламчи вариантда икки йўналишли, иккиламчи вариантда кимнинг суроғига жавоб бўлувчи от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланадиган кўриниши сақланади: кўз(и)ни очмоқ (ким кимнинг ёки [узининг]) - кўз(и) очди (кимнинг), тил(и)ни қисмоқ (ким кимнинг ёки [узининг]) - тил(и) қисилди (кимнинг).

2) Қаратувчи билан боғлашув иккиламчи вариантда маълум узгариш билан сақланади: бирламчи вариантда узининг сўзшакли билан ифодаланса, иккиламчи вариантда кимнинг суроғига жавоб бўлувчи от (отлашган) сўзшакл билан ифодланади: бурн(и)ни кўтармоқ (ким [узининг]) - бурн(и) кўтарилди (кимнинг), кўнгл(и)ни ёзмоқ (ким [узининг]) - кўнгл(и) ёзилди (кимнинг), қовоғ(и)ни очмоқ (ким [узининг]) - қовоғ(и) очилди (кимнинг) - 9.

Қуйидаги фразема ҳам шу турга мансуб, лекин унга ўрин ҳоли билан боғлашув ҳам хос: оёғ(и)ни узмаслик (ким [узининг] қаердан) - оёғ(и) узилди (кимнинг қаердан). Мана бу фраземада воситали тулдирувчи билан боғлашув мавжуд: юрағ(и)ни очмоқ (ким [узининг] кимга) - юрағ(и) очилди (кимнинг [кимга]). Қуйидаги фразема ҳам воситали тулдирувчи билан боғлашувли бўлиб, бу боғлашувнинг аталганлиги иккиламчи вариантда тораёди (нарсага аталганлик сақланади): умид(и)ни узмоқ (ким [узининг] нимадан ёки кимдан) - умид(и) узилди (кимнинг нимадан).

2. Бирламчи вариантнинг эга билан боғлашуви нарсага аталган бўлади; бу вариант қаратувчи билан ҳам боғлашувли бўлиб, иккиламчи вариантда бу боғлашув сақланади: кўнгл(и)ни тоғдай кўтармоқ (нима кимнинг) - кўнгл(и) тоғдай кўтарилди (кимнинг), жағ(и)ни очмоқ (нима кимнинг) - жағ(и) очилди (кимнинг); дамини кесмоқ II (нима ниманинг) - дами кесилди II (ниманинг).

Мана бу фразема ҳам асли шу турга мансуб, лекин бирламчи вариантда боғлашув икки чизиқли: чехра(си)ни очмоқ I (ким [узининг]; нима-кимнинг) - чехра(си) очилди (кимнинг). Биринчи чизиқ боғлашув иккиламчи вариантнинг пайдо бўлишида қатнашмайди.

3. Бирламчи вариантнинг эга билан боғлашуви умумий бўлади; бу вариант қаратувчи билан ҳам боғланишли бўлиб, иккиламчи вариантда сақланади: қўл(и)ни боғламоқ (ким ёки нима кимнинг) - қўл(и) боғланди (кимнинг), кўз(и)ни мошдек очмоқ (ким ёки нима кимнинг)

- күз(и) мошдек очилди (кимнинг), яраг(и)ни ёрмоқ I (ким ёки нима кимнинг) - яраг(и) ёрилди (кимнинг) ; кўнгл(и)ни очмоқ I (нима ёки ким кимнинг) - кўнгл(и) очилди (кимнинг), яраг(и)-ни эзмоқ (нима ёки ким кимнинг) - яраг(и) эзилди (кимнинг).

III. Бирламчи вариант, эга билан бир қаторда, воситали тўлдирувчи билан ҳам боғлашувчи бўлади:

I. Бундай тўлдирувчи билан боғлашув иккиламчи вариантда ўзича сақланади:

1) асосан жўналиш келишигида шаклланади: сўз бермоқ I (ким кимга) - сўз берилди (кимга), ёрдам қўлини чўзмоқ (ким кимга) - ёрдам қўли узатилди (кимга) ; йўл қўймоқ (ким нимага) - йўл қўйилди (нимага), чек қўймоқ (ким нимага) - чек қўйилди (нимага); тил тегизмоқ (ким кимга ёки нимага) - тил тегизилди (кимга ёки нимага). Мана бу фраземалар ҳам шу турга мансуб, лекин иккиламчи вариантда воситали тўлдирувчининг аталганлиги тораяди (нарсага аталганлик сақланади): разм солмоқ (ким нимага ёки кимга) - разм солинди (нимага), баҳо бермоқ (ким кимга ёки нимага) - баҳо берилди (нимага) ;

2) баъзан чиқиш келишигида шаклланади: гап очмоқ (ким нимадан ёки кимдан) - гап очилди (нимадан ёки кимдан).

2. Воситали тўлдирувчи билан боғлашувчи иккиламчи вариантда сақланади, лекин аталганлиги тораяди (нарсага аталган ҳолатга ўтади): халақит бермоқ (нима ёки ким нимага ёки кимга) - халақит берилди (нимага).

Мана бу фразема ҳам асли шу турга мансуб, лекин бирламчи вариантда боғлашув уч чизиқли: йўл очмоқ (нима ёки ким нимага; ким кимга; ким ёки нима нима қилиш учун, нима бўлиши учун) - йўл очилди (нимага ёки кимга; нима қилиш учун, нима бўлиши учун). Иккиламчи вариантнинг юзага келишида ким кимга боғлашув чизиғи қатнашмайди; қолган икки боғлашув чизиғи қатнашуб, сабаб ҳоли билан боғлашув айнан сақланади, воситали тўлдирувчи билан боғлашувда аталганлик умумийга айланади.

IV. Баъзан эга билан боғлашув йўқолади, қаратувчи билан боғлашув сақланади:

1) ҳол билан боғлашувнинг тури ўзгаради (равш ҳоли сабаб ҳолига алмашади): қақд(и)ни букмоқ (ким кимнинг нима қилиб) - қақд(и) букилди (кимнинг нимадан) ;

2) воситали тўлдирувчи билан боғлашув сабаб ҳоли билан боғлашувга алмашади: кўнгл(и)ни гашламоқ (ким кимнинг нима билан) - кўнгл(и) гашланди (кимнинг нимадан).

V. Баъзан эга йўқолади, узининг сўзшакли билан ифодаланадиган қаратувчи кимнинг сўроғига жавоб бўлувчи от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланадиган қаратувчига айланади, айнаи вақтда воситали тўлдирувчи сабаб ҳолига ўтади: хаёл(и)ни бўлмоқ (ким [узининг] нимага) - хаёл(и) бўлинди (кимнинг нимадан).

VI. Бирламчи вариантда боғлашув чизиги иккита бўлади, вариантланишда шулардан бири қатнашади:

1) кўнгл(и)ни кўтармоқ (ким кимнинг нима билан; нима кимнинг) - кўнгл(и) кўтарилди (кимнинг нимадан). Бу фраземанинг бирламчи варианты боғламадиган эга йўқолади, қаратувчи билан боғлашув сақланади, воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув сабаб ҳоли боғлашувга ўтади: ким кимнинг нима билан → кимнинг нимадан. Иккинчи боғлашув чизиги (нима кимнинг) вариантланишда қатнашмайди.

2) кўнгл(и)ни бузмоқ (нима ёки ким кимнинг [нима билан]; ким [узининг]) - кўнгл(и) бузилди (кимнинг [нимадан]). Бу ерда: нима ёки ким кимнинг → кимнинг [нимада]; яъни аталганлиги умумий бўлган эга билан боғлашув йўқолади, қаратувчи билан боғлашув айнан сақланади, бирламчи вариантдаги воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув сабаб ҳоли билан боғлашувга ўтади; иккинчи боғлашув чизиги (ким [узининг]) вариантланишда қатнашмайди.

VII. Биринчи вариантнинг нарсага аталган эга билан боғлашув иккиламчи вариантда сабаб ҳолига ўтади, қаратувчи билан боғлашув айнан сақланади: иштаҳа(си)ни бўғмоқ (нима кимнинг) - иштаҳа(си) бўғилди (кимнинг нимадан), таъб(и)ни очиб юбормоқ (нима кимнинг) - таъб(и) очилди (кимнинг нимадан).

Қаратма ясовчиси алмашинувининг фраземанинг боғлашувига таъсири

Бундай ҳодиса жуда оз учрайди. Аввало, англашилмовчиликнинг олдини олиш учун. =ш оморфемаси ҳақида изоҳ бериб ўтиш даркор. Тилимизда, =ш биргалик қаратма ясовчисидан ташқари, яна бир неча =ш морфемаси бор, шулардан бири - "ҳаракат=ҳолат"нинг меъёрига етмаган"лигини ифодаловчи =ш морфемаси: оқармоқ - оқаришмоқ каби. Бундай маъно ифодаловчи =ш аффикси биргалик қаратма ясовчиси эмас, албатта. Қуйидаги фраземаларнинг вариантларида ана шу =ш аффикси ташланиб, ортирма ясовчиси қўйилади: кўнгл(и) ёришди (кимнинг) - кўнгл(и)ни ёртмоқ (нима кимнинг), чеҳра(си) ёришди (кимнинг) - чеҳра(си)ни ёримоқ (нима кимнинг). Бу ерда асли утисиз феъл аъзо (=ш аффик-

си ўтимсизликка таъсир қилмайди) орттирма ясовчисини олиб, утимлилашади, натижада эга билан боғлашув юзага келади, қаратувчи билан боғлашув айнан сақланади.

Шу уринда яна бир ҳолатни изоҳлаш учун зарурият туғилди: сараги саракка, пучаги пучакка ажралди (кимнинг ёки ниманинг) – сарагини саракка, пучагини пучакка ажратмоқ (ким ниманинг ёки кимнинг). Асли ажратмоқ феъли =л аффикси қўшиш билан ажратмоқ феълидан ҳосил қилинади, лекин бу аффикс ушбу феълнинг семантикасига деярли ҳеч нарса қўшмайди. Шу сабабли юқоридаги бирламчи вариант таркибида феъл аъзони ажради шаклида бемалол ишлатавериш мумкин. Орттирма ясовчиси қўшилиши натижасида феъл аъзо (фразема ҳам) ўтимлилашади, эга билан боғлашув юзага келади.

Том маънода қаратма ясовчиларининг алмашинуви мана бу фраземанинг вариантларида содир бўлади: ранг(и)ни олдирмоқ (ким [узининг]) – ранг(и) олинди (кимнинг). Бирламчи вариантнинг феъл аъзоси асли ҳам ўтимли бўлиб, орттирма ясовчиси қўшилгач яна қайта ўтимлилашади, эгара боғланади ва узининг сўзшакли билан ифодаланадиган қаратувчини узига боғлайди. Орттирма ясовчисини маххул қаратма ясовчисига алмаштириш натижасида иккиламчи вариантда эга билан боғлашув қаратувчи билан боғлашувга ўтади, узининг сўзшакли билан боғлашув эса йўқолади.

Ташқи кўринишда мана бу фраземанинг вариантларида ҳам қаратма ясовчиси алмашади: кўздан йўқолмоқ (ким ёки нима) – кўздан йўқотмоқ (ким кимни ёки нимани). Бу ерда гўё =л ясовчиси =т ясовчисига алмашгандек кўринади. Аслида бу ҳодиса бошқача изоҳланади: йўқ бул → йўқ ўл → йўқол, йўқ эт → йўқот. Шу изоҳга рози бўлсак, бу ерда қаратма ясовчилари эмас, балки асли ёрдамчи феъллар алмашган бўлиб чиқади (бундай ҳодиса қуйида тасвирланган).

Фразема вариантларида: бўлмоқ, қилмоқ, ёрдамчилари алмашинувининг боғлашувга таъсири

Фразема таркибида бўлмоқ, қилмоқ ёрдамчиларининг алмашинуви икки хил натижага олиб келади: фразема вариантларининг боғлашувда ўзгариш содир бўлади ёки содир бўлмайди.

Ёрдамчининг алмашинуви боғлашувга таъсир қилмайдиган фраземалар

Бундай фраземалар кўп эмас. Қайси ёрдамчи катнашувидан қатъи назар, вариантларнинг боғлашуви ўзгармайди. Бундай фраземаларда вариантлар синтагманинг бир турига мансуб бўлади:

1. Ҳар икки вариант бирикмага тенг қурилишли бўлади:

1) Ҳар икки вариант фақат эга билан боғланади (кишига аталган бўлади), қилмоқ ёрдамчиси қатнашадиган вариантда бу ёрдамчи қўшилидиган қисм элик субстантив шакл ясовчисини олади: катиқ қўл бўлмоқ (ким) - каттиқ қўллик қилмоқ (ким), катта оғиз бўлмоқ (ким) - катта оғизлик қилмоқ (ким), бетга чопар бўлмоқ (ким) - бетга чопарлик қилмоқ (ким). Чўқурроқ ёндашсак, бу вариантларда сифат фраземадан феъл фразема ясалиши воқе бўлганини кўрамай.

2) Ҳар икки вариант эга ва қаратувчи билан боғлашувли бўлади (ҳар иккиси кишига аталган бўлади), лекин вариантнинг ёрдамчидан олдин келадиган қисми ҳар хил келишида шаклланади: дуойи жон(и)да бўлмоқ (ким кимнинг) - дуойи жон(и)ни қилмоқ (ким кимнинг). Қуринадики, қилмоқ утимли ёрдамчиси узидан олдин келадиган қисмнинг тушум келишигида шаклланишини талаб қилган, шу сабабли урин келишиги тушум келишигига алмашган.

3) Мана бу фраземанинг бирламчи вариантга хос боғлашув икки чизиқли бўлиб, иккиламчи вариантга шулардан бири дахлдор: ора очиқ бўлмоқ (кимлар узаро; ким ким билан) - орани очиқ қилмоқ (ким ким билан). Қуринадики, ким ким билан боғлашувчи ҳар икки вариантда айнан; кимлар узаро боғлашувчи вариантларида қатнашмайди.

2. Ҳар икки вариант гапга тенг қурилишли бўлади: осмон йироқ ер каттиқ бўлди (кимга) - осмон узоқ, ер каттиқлик қилди (кимга). Бу фраземанинг иккиламчи вариантыда қилмоқ ёрдамчисидан олдинги қисм элик субстантив шакл ясовчисини олади. Асли бу ерда ҳолат фраземасидан (предикатив фраземадан) феъл фразема ясалиши воқе бўлган.

Ёрдамчи алмашинуви боғлашувга таъсир қиладиган фраземалар

Таркибида ёрдамчи қатнашадиган фраземаларнинг асосий қисмини шулар ташкил қилади. Ёрдамчиларнинг алмашинуви билан вариантларнинг бирикмага тенг қурилиши ўзгармайди ёки бирикмага тенг қурилиш гапга тенг қурилишга айланади.

Бирикмага тенг қурилиш сақланадиган вариантли фраземалар

Бундай фраземаларнинг иккиламчи вариантыда бажартирувчи эга билан боғлашув пайдо бўлади, натижада бажарувчи эга воситасиз

тўлдирувчига Утади:

1. Бажартирувчи эга кишига аталган бўлади:

1) Бирламчи вариантдаги эга билан боғлашув воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувга Утади:

а) Фақат шу боғлашувнинг узи мавжуд бўлади: тирик етим бўлмоқ (ким) - тирик етим қилмоқ (ким кимни), бахти қора бўлмоқ (ким) - бахти қора қилмоқ (ким кимни), расвойи жаҳон бўлмоқ (ким) - расвойи жаҳон қилмоқ (ким кимни) ;

б) эга билан боғлашувдан ташқари, ўзининг сузшакли билан боғлашув ҳам мавжуд бўлади: жон(и)дан безор бўлмоқ (ким [ўзининг]) - жон(и)дан безор қилмоқ (ким кимни [ўзининг]).

Кўридаги мисолларда эга (воситасиз тўлдирувчи ҳам) кишига аталган. Мана бу мисолда эса эга (воситасиз тўлдирувчи) нарсага аталган: бир пул бўлмоқ (нима) - бир пул қилмоқ (ким нимани);

в) мана бу фраземанинг вариантларида боғлашувнинг ўзгариши бошқачароқ: бош(и)га битган бало бўлмоқ (ким ёки нима кимнинг) - бош(и)га бало қилмоқ (ким [ўзининг] кимни ёки нимани). Кўринадикки, вариантланиш натижасида қаратувчи билан боғлашувнинг йўналиши ўзгаради: кимнинг → ўзининг.

2. Бажартирувчи эга нарсага аталган бўлади: қон(и)га ташна бўлмоқ (ким [ўзининг]) - қон(и)га ташна қилмоқ (нима кимни [ўзининг]).

3. Бажартирувчи эганинг аталганлиги умумий бўлади: ер билан яқсон бўлмоқ (нима) - ер билан яқсон қилмоқ (ким кимни ёки нимани).

Гапга тенг қурилиш бирикмага тенг қурилишга айланадиган вариантли фраземалар

Бу ерда ҳам иккиламчи вариантда бажартирувчи эга билан боғлашув пайдо бўлади:

1. Бирор бўлак билан боғлашув айнан сақланади:

1) Қаратувчи билан боғлашув айнан сақланади, бажартирувчи эга:

а) кишига аталган бўлади: қўнгл(и) вайрон бўлди (кимнинг) - қўнгл(и)ни вайрон қилмоқ (ким кимнинг), тоқат(и) тоқ бўлди (кимнинг) - тоқат(и)ни тоқ қилмоқ (ким кимнинг), оғир(и) енгил бўлди (кимнинг) - оғир(и)ни енгил қилмоқ (ким кимнинг), бир сўз(и) икки[та] бўлмади (кимнинг) - бир сўз(и)ни икки[та] қилмаслик (ким кимнинг) - 10 ;

б) нарсага аталган бўлади: қўл(и) калта бўлди (кимнинг) - қўл(и)ни калта қилмоқ (нима кимнинг), тепа соч(и) тик бўлиб кет-

ди (кимнинг) - тепа соч(и)ни тик қилиб юбормоқ (нима кимнинг) - в) аталганлиги умумий бўлади: тил(и) қисқ бўлди (кимнинг) - тил(и)ни қисқ қилмоқ (ким ёки нима кимнинг), таъб(и) хира бўлди (кимнинг) - таъб(и)ни хира қилмоқ (ким ёки нима кимнинг), нон(и) бутун бўлди (кимнинг) - нон(и)ни бутун қилмоқ (ким ёки нима кимнинг), юз(и) ёруғ бўлди (кимнинг [ким олдида]) - юз(и)ни ёруғ қилмоқ (ким ёки нима кимнинг [ким олдида]). Охириги мисолда воситали тўлдирувчи билан боғлашув ҳам айнан сақланади.

2) Воситали тўлдирувчи билан боғлашув айнан сақланади; бажартирувчи эга билан боғлашув кишига аталган бўлади; воситали тўлдирувчи билан боғлашув:

а) кишига аталган бўлади: сичқоннинг ини минг танга бўлди (кимга) - сичқоннинг инини минг танга қилиб юбормоқ (ким кимга); б) нарсага аталган бўлади: иштаҳа карнай бўлди (нимага) - иштаҳани карнай қилмоқ (ким нимага).

2. Бирор бўлак боғлашуви ўзгаради:

1) Қаратувчи билан боғлашув икки йўналишли бўлади:

а) бажартирувчи эга кишига аталган тури: бош(и) икки[та] бўлди (кимнинг) - бош(и)ни икки[та] қилмоқ (ким кимнинг ёки [ўзининг]);

б) бажартирувчи эганинг аталганлиги умумий бўлади: тил(и) узун бўлди (кимнинг) - тил(и)ни узун қилмоқ (нима кимнинг; ким [ўзининг]). Кўринадики, иккиламчи вариантда боғлашув чизиғи иккита бўлиб, нима кимнинг ва ким [ўзининг] тусида намоён бўлади.

2) Қаратувчи билан боғлашувнинг йўналиши ўзгаради: қулоғ(и) динг бўлди (кимнинг) - қулоғ(и)ни динг қилмоқ (ким [ўзининг]), тил(и) бир қарич бўлди (кимнинг) - тил(и)ни бир қарич қилмоқ (ким [ўзининг]), кўз(и) кўр, қулоғ(и) қар бўлди (кимнинг) - кўз(и)ни кўр, қулоғ(и)ни қар қилмоқ (ким [ўзининг]) - 5.

3) Қаратувчи билан боғлашув айнан сақланади, сабаб ҳоли билан боғлашув воситали тўлдирувчи билан боғлашувга алмашади, бажартирувчи эганинг:

а) кишига аталган тури: юрағ(и) тақа=пука бўлди (кимнинг [нимадан]) - юрағ(и)ни тақа=пука қилмоқ (ким кимнинг нима билан);

б) нарсага аталган тури: кўнгл(и) хижил бўлди (кимнинг нимадан) - кўнгл(и)ни хижил қилмоқ (нима кимнинг [нима билан]), қадд(и) ёй] бўлди (кимнинг нимадан) - қадд(и)ни ёй] қилмоқ (нима кимнинг нима билан), кайғ(и) чоғ бўлди (кимнинг нимадан) - кайғ(и)ни чоғ қилмоқ (нима кимнинг нима билан);

в) аталганлиги умумий бўлади: кўнгл(и) хира бўлди (кимнинг

нимадан) - кўнгл(и)ни хира қилмоқ (нима ёки ким кимнинг [нима билан]), кўнгл(и) ғаш бўлди (кимнинг [нимадан]) - кўнгл(и)ни ғаш қилмоқ (нима, баъзан ким кимнинг [нима билан]).

4) Қаратувчи билан боғлашувнинг йўналиши ўзгаради, сабаб ҳоли билан боғлашув йўқолади: димоғ(и) чоғ бўлди (кимнинг [нимадан]) - димоғ(и)ни чоғ қилмоқ (ким [ўзининг]), кўнгл(и) тўқ бўлди (кимнинг нимадан ёки кимдан) - кўнгл(и)ни тўқ қилмоқ (ким [ўзининг]).

Фразема лексик аъзоларининг ўрин алмашиши билан вариантланишининг боғлашувга таъсири

Бундай ҳодиса кўп эмас. Лексик аъзоларнинг ўрин алмашиши феъл фраземага от тусини бериш, от бажарадиган вазифага тўғрилаш муносабати билан амалга оширилади. Лексик аъзонинг ўрин алмашиши кўпинча бирикмага тенг қурилишли фраземаларда воқе бўлади. Фақат бир мисолда лексик аъзоларнинг ўрин алмашиши гапга тенг қурилишли фраземада содир бўлгани учради: бош(и) чиқмади (кимнинг нимадан) - чиқмаган бош(и) (кимнинг нимадан). Кўринадигани, предикатив синтагма сифатловчи синтагмага айланади, вариантларча боғлашув фармайди.

Бирикмага тенг қурилишли фраземаларда воситасиз тўлдирувчи синтагма сифатловчи синтагмага айланади, натижада эга билан боғлашув йўқолади: кўнгил бермоқ (ким кимга) - берган кўнгил (—), далда бермоқ (ким кимга ёки ўзига) - берган далда (—).

Қуйидаги фразема ҳам шу турга мансуб; иккиламчи вариантнинг қаратувчи билан боғлашуви бу вариант таркибига нисбатловчи керирилиши туфайли пайдо бўлган: туш кўрмоқ (ким) - кўрган туш(и) (кимнинг).

Мана бу фраземаларнинг олдинги фраземалардан фарқи шуки, бирламчи вариантнинг воситали тўлдирувчи билан боғлашуви иккиламчи вариантда айнан сақланади: кўнгил қуймоқ (ким кимга) - қўйган кўнгл(и) (кимнинг кимга), савол бермоқ (ким кимга) - берган савол(и) (кимнинг кимга), сўз бермоқ II (ким кимга) - берган сўз(и) (кимнинг кимга).

Қуйидаги фраземаларда яна бир воситали тўлдирувчи билан боғлашув айнан сақланади: хабар бермоқ (ким кимга [нима ҳақида]) - берган хабар(и) (кимнинг кимга [нима ҳақида]), ваъда бермоқ (ким кимга нима қилишга) - берган ваъда(си) (кимнинг кимга нима қилишга).

Олтинчи қисм. Полисёмем феъл фраземаларда
боғлашув

Материалимизда 230дан ортиқ феъл фразема полисемем бўлиб, шулардан 130тасида боғлашув имконияти семемалар ора фаркли. Бир фраземанинг семемалари ора мавжуд бўладиган бундай фарқлар турли кўринишда намоён бўлади. Бу ҳодисани дастлаб икки семемали феъл фраземаларда тасвирлаймиз, сўнгра уч, тўрт, беш, олти семемали феъл фраземаларда ҳам кўзатамиз.

Икки семемали феъл фраземаларда боғлашув

Бундай феъл фраземалар юзга яқин. Булар семемалар бўйича боғлашувни кўзатиш учун жуда бой манба бўлиб хизмат қилади. Икки семемали фраземаларда бир таянч вариантли ва икки таянч вариантли ҳолат мавжуд. Бу ерда фақат бир таянч вариантли фраземалар асосида фикр юритамиз (икки таянч вариантли фраземалар юқоридаги бобда етарли тасвирланган). Ҳодисани аввал бирикмага тенг қурилишли, кейин гапга тенг қурилишли фраземаларда кўзатамиз.

Бирикмага тенг қурилишли феъл фраземалар семемаларида боғлашув

Икки семемали бундай феъл фраземалар бир, икки, уч боғлашувли бўлади.

Бир боғлашувли фраземалар

Бу тур фраземалар эга билан боғлашади:

1. Биринчи семеманинг эга билан боғлашуви кишига аталган бўлади; иккинчи семемада бундай аталганлик:

1) нарсага аталганлик билан алмашади: ишга тушмоқ: I. ким - 2. нима ;

2) умумий аталганликка айланади: нафас олмақ: I. ким - 2. ким ёки нима ; кўзга қуришмоқ: I. ким - 2. ким ёки нима.

2. Биринчи семеманинг эга билан боғлашуви нарсага аталган бўлади; иккинчи семемада бундай аталганлик кишига аталганлик билан алмашади: тоб ташламоқ: I. нима - 2. ким ; тутдай тўкилмоқ: I. нима - 2. ким ; юзга чиқмоқ: I. нима - 2. ким ; лат емоқ: I. нима - 2. ким ; қанот қоқмоқ: I. нима - 2. ким .

3. Биринчи семеманинг эга билан боғлашуви умумий бўлади; иккинчи семемада бундай аталганлик:

1) кишига аталганлик билан алмашади: жон бермоқ II: I. ким ёки нима - 2. ким ;

2) нарсага аталганлик билан алмашади: кўзга илтишмоқ: I. нима ёки ким - 2. нима .

Мисол: кўзга илинмоқ Ia (нима): Қарши томондаги текисликда дарахтлар қорайиб кўринар, ора=сира баъзи бир уйлarning томлари ҳам кўзга илинар эди (П.Турсун. Уқитувчи); кўзга илинмоқ Ib (ким): Ишда ҳам Назаров тез кўтарилди. Самдғози бўлса бир чек-када кўзга илинмай қолиб кетаверди (С.Анорбоев. Оксой); кўзга илинмоқ 2 (нима): Ёмғир бетиним ёғар, лекин унинг заррачалари чанг заррачаларидек кўзга илинмасди (П.Турсун. Уқитувчи).

Икки боғлашувли фраземалар

Кўпчилик фраземалар шу турга мансуб. Барча фраземалар эга билан боғланади ва айни вақтда яна бир бўлак билан ҳам боғлашувли бўлади. Фақат бир фраземанинг бир маъносида иккинчи боғлашув йўқ бўлиб чиқди: балоғатга етмоқ: 1. ким (—) – 2. ким нимада. Қолган фраземаларда, эга билан боғлашувдан ташқари, қаратувчи, тўлдирувчи, ҳол билан боғлашув мавжуд бўлади.

Эга ва қаратувчи билан боғлашувли фраземалар

Бир фраземанинг маъноси эга ва қаратувчининг кўпликда келиши-ни тақозо этади: бош(лари)ни қовуштирмоқ II: 1. кимлар ўзгалар-нинг – 2. кимлар [ўзларининг]. Қуринадики, фарқлиниш – қаратув-чининг йўналишида.

Ўзига хос фарқлиниш мана бу фраземада ҳам мавжуд: она(си)ни Учқўрғондан кўрсатмоқ: 1. ким (мен, у) кимга (сенга, унга) [кимнинг] – 2. ким (сен, у) кимга (менга, унга) [кимнинг]. Бу фраземанинг биринчи семемаси дўқ қилишни, кўрқитишни, иккинчи семемаси эса кўрқишни, ҳадиксирашни ифодалайди. Ҳар икки семемада нисбатловчи ва тусловчи бошқа=бошқа шахсни билдиради: =м ... =ман, =нг ... =сан каби ишлатилади (III шахсда =си ... =ди ка-би ишлатилади, чунки бу ерда тусловчи ва нисбатловчи бошқа=бошқа учинчи шахсни билдиради). Бундан ташқари, биринчи семеманинг нис-батланиши ва тусланишида II шахс тусловчиси ва I шахс нисбатловчи-си қатнашмайди: =нг ... =ман, =нг ... =ди, =си ... =ман каби қўшилади; иккинчи семеманинг нисбатланиши ва тусланишида I шахс тусловчиси ва II шахс нисбатловчиси қатнашмайди: =м ... =сан, =м ... =ди, =си ... =сан каби қўшилади.

Мисол: У номардга онасини Учқўрғондан кўрсатаман! (С.Анорбоев. Оксой). – Ҳа, бировга оғиз оча кўрмаларинг. Командир онамни Учқўрғондан кўрсатади=я! (Ойбек. Қуёш қораймас).

Бошқа фраземаларнинг семемаларида эга билан боғлашув бир хил бўлиб, қаратувчи билан боғлашув фарқли бўлади. Бунинг акси ҳам

учрайди:

I. Эга билан боғлашув бир хил, лекин қаратувчи билан боғлашув фарқли бўлади:

1) қаратувчининг аталганлиги ҳар хил бўлади: кет(и)га тушмоқ: I. ким кимнинг - 2. ким ниманинг; пай(и)га тушмоқ: I. ким кимнинг - 2. ким ниманинг; орқа(си)дан тушмоқ: I. ким кимнинг - 2. ким ниманинг;

2) қаратувчининг йуналганлиги ҳар хил бўлади: бош(и)ни оғритмоқ: I. ким [ўзининг] - 2. ким кимнинг;

3) мана бу фразепада юқоридаги икки ҳолат биргалликда намоён бўлади: ғам(и)ни ёмоқ: I. ким кимнинг - 2. ким [ўзининг] ёки ниманинг.

II. Қаратувчи билан боғлашув бир хил, лекин эга билан боғлашув фарқли бўлади:

I. Қаратувчи кимнинг суроғига жавоб бўладиган от (отлашган) сузшакли билан ифодаланadi:

1) эганинг аталганлиги фарқли бўлади:

а) биринчи семемада кишига аталган, кейинги семемада нарсага аталган бўлади: жон(и)га тегмоқ: I. ким кимнинг - 2. нима кимнинг;

б) биринчи семемада нарсага аталган, иккинчи семемада эса аталганлик умумий бўлади: жон(и)га ора кирмоқ: I. ким кимнинг - 2. ким ёки нима кимнинг;

в) биринчи семемада аталганлик умумий бўлади, иккинчи семемада кишига аталган бўлади: кўз(и)га иссиқ кўришмоқ: I. ким ёки нима кимнинг - 2. ким кимнинг.

2. Қаратувчи ўзининг сузшакли билан ифодаланadi, эганинг аталганлиги фарқ қилади:

1) Биринчи семемада кишига, иккинчи семемада нарсага ва аксинча аталган бўлади: а) қадд(и)дан ошмоқ: I. ким [ўзининг] - 2. нима [ўзининг]; қовоғ(и)ни уймоқ: I. ким [ўзининг] - 2. нима [ўзининг]. Бундай фразема биринчи семемасида уч шахс-сонда тусланади ва нисбатланади, иккинчи семемасида эса фақат III шахс туслувчиси ва нисбатловчиси билан келади;

б) тоб(и)га калмоқ: I. нима [ўзининг] - 2. ким [ўзининг], тафт(и)дан тушмоқ: I. нима [ўзининг] - 2. ким [ўзининг]. Бу фраземаларда тусланиш ва нисбатланиш аксинча.

2) Биринчи семемада кишига аталган бўлади, иккинчи семемада аталганлиги умумий бўлади: қадд(и)ни ростламоқ: I. ким [ўзининг] - 2. ким ёки нима [ўзининг]. Бу фраземанинг иккинчи се-

мемаси ким [узининг] боғлашув чизигида тусланади ва нисбатланади, нима [узининг] боғлашув чизигида эса фақат III шахс тусловчиси ва нисбатловчиси билан келади.

III. Эга билан боғлашув ҳам, қаратувчи билан боғлашув ҳам фарқли бўлади: тит=пит(и)ни чиқармоқ: I. ким ёки нима ниманинг - 2. ким кимнинг. Бу фразема иккинчи семемасида уч шахс=сонда тусланади ва нисбатланади; биринчи семема ким ниманинг боғлашув чизигида уч шахс=сонда тусланади, лекин III шахс нисбатловчиси билан келади; нима ниманинг боғлашув чизигида эса фақат III шахс тусловчиси ва нисбатловчиси билан келади.

Эга ва тўлдирувчи билан боғлашувли фраземалар

Бу тур фраземалар; эга билан боғлашувдан ташқари, воситасиз тўлдирувчи билан, воситали тўлдирувчи билан, баъзан ҳар икки тур тўлдирувчи билан боғлашади:

I. Эга ва воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувли фраземаларнинг семемаларида:

1) Эга билан боғлашув айнан, воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув бир хил бўлади, лекин биринчи семемада воситасиз тўлдирувчи кўпликда келади: ҳисобга олмоқ: I. ким нималарни, баъзан кимларни - 2. ким нимани, баъзан кимни.

2) Эга билан боғлашув айнан (кишига аталган бўлади) ; воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув:

а) биринчи семемада нарсага, иккинчи семемада кишига аталган бўлади: оёққа қўймоқ: I. ким нимани - 2. ким кимни ;

б) биринчи семемада нарсага аталган бўлади; иккинчи семемада кишига аталган бўлади=ю, лекин узини сўзшакли билан ифодаланади: бозорга солмоқ: I. ким нимани - 2. ким [узини] .

3) Семемаларга кура эга билан боғлашув ҳам, воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув ҳам фарқли бўлади, лекин ҳаф бир семеманинг ўзида бу бўлақлар билан боғлашувнинг аталганлиги бир хил бўлади: тахтага тортмоқ: I. ким кимни - 2. нима нимани.

II. Эга ва воситали тўлдирувчи билан боғлашувли фраземаларнинг семемалари, эга билан боғлашувдан ташқари, воситали тўлдирувчининг бир тури билан ёки ҳар икки тури билан боғлашувли бўлади:

A. Воситали тўлдирувчининг бир тури билан боғлашади:

I. Воситали тўлдирувчи жўналиш келишигида шаклланади:

1) Эга билан боғлашув кишига аталган бўлади:

а) Воситали тўлдирувчи билан боғлашув биринчи семемада киши иккинчи семемада нарсага аталган бўлади: оғиз содмоқ: 1. ким кимга - 2. ким нимага; қарши турмоқ: 1. ким кимга - 2. ким нимага; жон бермоқ I: 1. "ким" кимга - 2. ким нимага. Охириги мисолнинг биринчи семемасида эга худо сузшакли билан ифодаланди.

б) Мана бу фраземаларнинг юқоридаги фраземалардан фарқи шуки, иккинчи семемада воситали тўлдирувчи билан боғлашувнинг аталганлиги умумий: ён бермоқ: 1. ким кимга - 2. ким кимга ёки нимага; кўз олайтирмоқ: 1. ким кимга - 2. ким кимга ёки нимага.

в) Воситали тўлдирувчи билан боғлашув биринчи семемада нарсага аталган бўлади (бу тўлдирувчи ҳаракат номи шаклидаги феъл билан ифодаланган), иккинчи семеманинг аталганлиги умумий бўлади: умид боғламоқ: 1. ким нима қилишга - 2. ким нимага ёки кимга.

г) Иккинчи семемада эга билан боғлашув ҳам, воситали тўлдирувчилар билан боғлашув ҳам умумий бўлади: бўйин эгмоқ: 1. ким кимга - 2. ким ёки нима кимга ёки нимага.

д) Воситали тўлдирувчи билан боғлашув биринчи семемада нарсага, иккинчи семемада кишига аталган бўлади: қўл тегизмоқ: 1. ким нимага - 2. ким кимга.

е) Мана бу фраземанинг юқоридаги фраземадан фарқи шуки, биринчи семемада аталганлик умумий бўлади: чанг содмоқ: 1. ким нимага ёки кимга - 2. ким нимага.

ж) Воситали тўлдирувчи иккинчи семемада кишига аталган бўлади биринчи семемада эса тўлдирувчининг аталганлиги умумий бўлади: гап қайтармоқ: 1. ким нимага ёки кимга - 2. ким кимга.

з) Эга билан боғлашув биринчи семемада кишига аталган бўлади, иккинчи семемада эса умумий бўлади; воситали тўлдирувчи билан боғлашув ҳам умумий бўлади: йўл бермоқ: 1. ким кимга ёки нимага - 2. нима ёки ким нимага ёки кимга.

3) Эга билан боғлашув умумий бўлади:

а) Мана бу фраземанинг биринчи семемаси бир боғлашувли (фақат эга билан боғлашувли), иккинчи семемасида ҳол билан боғлашувни таъкидлаш зарурияти бор: қадам ташламоқ: 1. ким ёки нима - 2. ким ёки нима нимага томон.

б) Мана бу фраземада эга билан боғлашув биринчи семемада умумий, иккинчи семемада кишига аталган; воситали тўлдирувчи билан боғлашув биринчи семемада нарсага аталган, иккинчи семемада умумий: чап бермоқ: 1. ким, баъзан нима нимага - 2. ким нимага ёки кимга.

2. Воситали тўлдирувчи чиқиш келишигида шаклланади:

I) Эга билан боғлашуви кишига аталган бўлади; воситали тўлдирувчи билан боғлашуви:

а) биринчи семемада кишига, иккинчи семемада нарсага аталган бўлади: ўз(и)ни олиб қочмоқ : I. ким кимдан - 2. ким нимадан ;

б) биринчи семемада аталганлиги умумий, иккинчи семемада кишига аталган бўлади: юз угирмоқ II : I. ким кимдан, баъзан нимадан - 2. ким кимдан.

2) Эга билан боғлашуви биринчи семемада умумий, иккинчи семемада кишига аталган бўлади, воситали тўлдирувчи билан боғлашуви биринчи семемада нарсага, иккинчи семемада кишига аталган бўлади: баланд кельмоқ : I. ким ёки нима нимада ёки нимадан - 2. ким [кимдан].

Б. Воситали тўлдирувчининг ҳар хил тури билан боғланади. Эга билан боғлашуви:

I) кишига аталган бўлади; воситали тўлдирувчи билан боғлашуви нарсага аталган бўлади:

а) биринчи семемада чиқиш келишигидаги сўзшакл билан, иккинчи семемада эса жўналиш келишигидаги сўзшакл билан ифодаланади: қаноат ҳосил қилмоқ : I. ким нимадан - 2. ким нимага ;

б) биринчи семемада ҳақда кўмакчиси билан шаклланган сўзшакл билан, иккинчи семемада эса чиқиш келишигидаги сўзшакл билан ифодаланади: ташвиш тортмоқ : I. ким нима ҳақда - 2. ким нимадан ;

2) эга билан боғлашув биринчи семемада кишига аталган бўлади, иккинчи семемада умумий бўлади; воситали тўлдирувчи билан боғлашув нарсага аталган бўлиб, биринчи семемада жўналиш келишигидаги сўзшакл билан, иккинчи семемада ўрин келишигидаги сўзшакл билан ифодаланади: илдиз отмоқ : I. ким нимага - 2. ким ёки нима нимада.

III. Эга ва тўлдирувчи билан боғлашувли фраземаларнинг семемалари, эга билан боғлашувдан ташқари, воситасиз ва воситали тўлдирувчи билан боғлашувли бўлади. Мана бу фраземанинг семемаларида эга билан боғлашув кишига аталган; биринчи семемада воситасиз тўлдирувчи ўзини сўзшакли билан, воситали тўлдирувчи эса кимга суроғига жавоб бўладиган оў (отлашган) сўзшакл билан ифодаланади; иккинчи семемада, аксинча, воситасиз тўлдирувчи кимни суроғига жавоб бўладиган от (отлашган) сўзшакл билан, воситали тўлдирувчи эса ўзига сўзшакли билан ифодаланади: яқин олмоқ : I. ким ўзини кимга - 2. ким кимни ўзига.

IV. Баъзи фраземалар, эга билан боғлашувдан ташқари, бир семемасида воситали тўлдирувчи билан, иккинчи семемасида ҳол билан боғлашувли бўлади:

1) эга билан боғлашув кишига аталган бўлиб, биринчи семема чиқиш келишигидаги воситали тўлдирувчи билан, иккинчи семема миқдор ҳоли билан боғланади: утдай куймоқ: 1. ким кимдан - 2. ким қанчага ;

2) эга билан боғлашув биринчи семемада кишига, иккинчи семемада нарсага аталган бўлиб, биринчи семема устидан кўмакчи оти шакллантирган воситали тўлдирувчи билан, иккинчи семема урин келишигида шаклланган урин-ҳоли билан боғланади: хуқи сурмоқ : 1. ким [кимнинг устидан] - 2. нима (абстракт) [қаерга] .

V. Эга ва ҳол билан боғлашувли фраземалар ҳам бор. Бундай фраземанинг эгага боғлашуви кишига аталган бўлади, ҳар икки семемаси урин ҳоли билан боғланади:

1) биринчи семемада жўналиш келишигида шаклланган, иккинчи семемада чиқиш келишигида шаклланган бўлади: одам қўймоқ: 1. ким орага - 2. ким орқасидан ;

2) ҳар икки семемада чиқиш келишигида шаклланган бўлади, лекин ифода материали кескин фарқ қилади: жоғ олмоқ: 1. ким қаердан - 2. ким кимларнинг ёки нималарнинг каторидан.

Уч боғлашувли фраземалар

Бундай хусусиятли фраземалар:

1) эга, қаратувчи, тўлдирувчи билан боғлашувли бўлади:

а) эга ва воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув айнан (биринчи боғлашув кишига, иккинчи боғлашув нарсага аталган) бўлади, қаратувчи билан боғлашув эса фарқ қилади: биринчи семемада қаратувчи кимнинг сўроғига жавоб бўладиган от (отлашган) сўзшакл билан, иккинчи семемада ўзининг сўзшакли билан ифодаланади: қулоғ(и)га қуймоқ : 1. ким кимнинг нимани - 2. ким [ўзининг] нимани ;

б) эга ва қаратувчи билан боғлашув айнан (кишига аталган) бўлади, воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув фарқ қилади: биринчи семемада ўзини сўзшакли билан, иккинчи семемада кимни сўроғига жавоб бўладиган от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланади: оёғ(и)га ташламсқ: 1. ким ўзини кимнинг - 2. ким кимни кимнинг ;

в) мана бу фраземанинг семемаларида қаратувчи билан боғлашув айнан (кишига аталган), эга ва воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув фарқли; эга билан боғлашув биринчи семемада умумий, иккинчи

семемада кишига аталган; воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув биринчи семемада нарсага аталган, иккинчи семемада аталганлик умумий: эс(и)га болмоқ: 1. нима ёки ким кимнинг нимани - 2. ким кимнинг нимани ёки кимни ;

2) эга, қаратувчи ва ҳол билан боғлашувли бўлади:

а) эга, қаратувчи билан боғлашув айнан, ҳол билан боғлашув фарқли бўлади: мақсад ҳоли биринчи семемада нарсага, иккинчи семемада кишига аталган бўлади: жон(и)ни ҳам аямаслик: 1. ким [ўзининг] нима учун - 2. ким [ўзининг] ким учун ;

б) эга, қаратувчи билан боғлашув айнан бўлади, биринчи семема қаерга сўроғига жавоб бўладиган ўрин ҳоли билан, иккинчи семема эса жўналиш келишигидаги воситали тўлдирувчи билан боғлашади (кейинги боғлашув нарсага аталган бўлади): бури(и)ни суқмоқ: 1. ким [ўзининг] қаерга - 2. ким [ўзининг] нимага ;

в) эга билан боғлашув айнан бўлади; биринчи семема кимга ва нима тўғрисида сўроқларига жавоб бўладиган воситали тўлдирувчилар билан боғлашади, иккинчи семема кимнинг устидан сўроғига жавоб бўладиган воситали тўлдирувчи ва қаерга сўроғига жавоб бўладиган ўрин ҳоли билан боғлашади. маълумот бермоқ: 1. ким кимга нима тўғрисида - 2. ким қаерга кимнинг устидан.

Таъна тегли курилишли феъл фразема семемаларида боғлашув

Бундай фраземаларнинг семемалари қаратувчи билан боғлашувли бўлади:

I. Ҳар икки семема фақат қаратувчи билан боғлашади: қаратувчи биринчи семемада кишига, иккинчи семемада нарсага аталган бўлади: ийиғ(и) чиқди: 1. кимнинг - 2. шиманинг ; наза(си) қочди: 1. кимнинг - 2. шиманинг.

II. Ҳар икки семемада қаратувчи билан боғлашув кишига аталган бўлади; бундан қатъи назар:

I. Биринчи семемада бошқа боғлашув бўлмайди, иккинчи семемада:

1) сабаб ҳоли билан боғлашув мавжуд бўлади: бош(и) айлади: 1. кимнинг - 2. кимнинг нимадан ;

2) воситали тўлдирувчи билан боғлашув мавжуд бўлади; бундай тўлдирувчи нарсага аталган бўлиб:

а) жўналиш келишигидаги сўзшакл билан ифодаланади: оғз(и)нинг суви келди: 1. кимнинг - 2. кимнинг нимага ;

б) ўрин келишигидаги сўзшакл билан ифодаланади: соч(и)

оқарчи : 1. кимнинг - 2. кимнинг нимада .

2. Ҳар икки оемема воситали тўлдирувчи билан боғлашади:

1) бундай тўлдирувчи жўналиш келишигидаги сўзшакл билан ифодаланлади:

а) биринчи семемада кишига, иккинчи семемада нарсага аталган бўлади: ич(и) ачиди: 1. кимнинг кимга - 2. кимнинг нимага ;
кун(и) қолди: 1. кимнинг кимга - 2. кимнинг нимага ;

б) биринчи семемада кишига аталган бўлади; иккинчи семемада аталганлиги умумий бўлади: враг(и) ачиди: 1. кимнинг кимга - 2. кимнинг кимга ёки нимага ; жон(и) ачиди: 1. кимнинг кимга - 2. кимнинг нимага ёки кимга ;

2) бундай тўлдирувчи чиқиш келишигидаги сўзшакл билан ифодаланлади, биринчи семемада кишига, иккинчи семемада нарсага аталган бўлади: кўнгли(и) тўлди: 1. кимнинг кимдан - 2. кимнинг нимадан.

III. Қаратувчи билан боғлашувнинг аталганлиги биринчи семемада умумий бўлади, иккинчи семемада кишига аталган бўлади; воситали тўлдирувчи билан боғлашув айнан сақланади: хафсала(си) пир бўлди: 1. кимнинг, баъзан ниманинг (жонлининг) нимадан - 2. кимнинг нимадан.

Уч семемали феъл фраземаларда боғлашув

Бундай фраземалар уттизга яқин бўлиб, аввал бирикмага тенг қурилишли, кейин гапга тенг қурилишли фраземаларни изоҳлаймиз.

Бирикмага тенг қурилишли фраземаларнинг семемаларида боғлашув

Уч семемали бундай фраземалар бир ёки икки боғлашувли бўлади.

I. Бир боғлашувли фраземалар:

1. Фақат эга билан боғлашувли бўлади:

1) икки семемасида кишига, бир семемасида нарсага аталган бўлади: тилга кирмоқ: 1. ким (гўдак) - 2. ким (нутқча эга киши) - 3. нима ;

2) икки семемасида кишига аталган, бир семемасида аталганлиги умумий бўлади: жон сақламоқ: 1. ким - 2. ким - 3. ким ёки нима ; қадам босмоқ: 1. ким, баъзан нима - 2. ким - 3. ким.

II. Икки боғлашувли бўлади. Бунда фраземанинг семемалари эга билан ва яна бир бўлак билан боғлашувли бўлади:

A. Эга ва тўлдирувчи билан боғлашувли фраземаларда семемалар:

1) эга билан боғлашуви бир хил, қаратувчи билан боғлашуви фарқи булади:

а) эга билан боғлашув кишига аталган булади, қаратувчи билан боғлашув бир семемада кишига, икки семемада нарсага аталган булади: таноб(и)ни тортмоқ ; 1. ким ниманинг - 2. ким ниманинг - 3. ким кимнинг. Қўринадики, бу фразеада икки семеманинг боғлашуви айнан (фарқ семантик боғлашув босқичида - булақлар қандай лексемалар билан ифодаланишида намоён булади) ;

б) эга билан боғлашув нарсага аталган булади, қаратувчи билан боғлашув бир семемада кимнинг сўроғига жавоб буладиган сўзшакл билан, бир семемада ўзининг сўзшакли билан ифодаланади, яна бир семемада эса қаратувчининг аталганлиги икки йуналишли булади: кунгл(и)га қелмоқ: 1. нима [ўзининг] ёки кимнинг - 2. нима кимнинг - 3. нима [ўзининг] ;

2) қаратувчи билан боғлашуви айнан, эга билан боғлашуви икки семемада кишига, бир семемада нарсага аталган булади: жон(и)ни олмоқ: 1. "ким" (худо) кимнинг - 2. ким кимнинг - 3. нима кимнинг.

Б. Эга ва тўлдирувчи билан боғлашади:

1. Эга ва воситасиз тўлдирувчи билан боғлашади. Бундай фраземаларда:

1) эга билан боғлашув айнан (кишига аталган), воситали тўлдирувчи билан боғлашув фарқи булади:

а) икки семемада кишига, бир семемада нарсага аталган булади: яқши кўрмоқ ; 1. ким кимни - 2. ким кимни (она болани) - 3. ким нимани ;

б) икки семемада нарсага, бир семемада кишига аталган булади: уртага солмоқ ; 1. ким нимани - 2. ким кимни - 3. ким нимани ;

в) икки семемада кишига аталган булади, бир семемада аталганлик умумий булади: эмон кўрмоқ: 1. ким кимни - 2. ким нимани ёки кимни - 3. ким кимни .

2. Эга ва воситали тўлдирувчи билан боғлашади:

1) Эга билан боғлашуви айнан (кишига аталган), воситали тўлдирувчи билан боғлашуви фарқи булади:

а) бир семемасида воситали тўлдирувчи билан боғлашув йўқ, икки семемасида жўналиш қелишигидаги тўлдирувчи билан айнан боғлашади: кўл қовуштирмоқ: 1. ким қимга - 2. ким қимга - 3. ким ;

б) бир семемасида воситали тўлдирувчи билан боғлашув йўқ, бир семемасида воситали тўлдирувчи ўзига сўзшакли билан ифодалана-

ди, бир семемасида воситали тўлдирувчининг аталганлиги умумий бўлади: бино қўймоқ: 1. ким - 2. ким узига - 3. ким кимга ёки нимага ;

в) бир семемасида воситали тўлдирувчи билан боғлашув йўқ, қолган икки семемасида жўналиш келишигидаги сузшакл билан ифодаланадиган воситали тўлдирувчи билан боғлашадилар ва у нарсага аталган бўлади: зўр бермоқ : 1. ким нимага - 2. ким - 3. ким нимага;

г) икки семемасида воситали тўлдирувчи билан боғлашув кишига аталган, бир семемасида эса бундай боғлашувнинг аталганлиги умумий бўлади: суз бермаслик : 1. ким кимга - 2. ким кимга ёки нимага; нима (жонли) кимга - 3. ким кимга. Қўриналики, иккинчи семемада боғлашув чизири ниската бўлиб, шу туфайли эга билан боғлашувнинг аталганлиги ҳам умумий бўлиб қолади;

д) уч семеманинг эга ва воситасиз тўлдирувчи билан боғлашуви айнан, лекин бир семемада қаерга сўроғига жавоб бўладиган ўрин ҳоли билан боғлашуви: кўз тикмоқ : 1. ким кимга ёки нимага ёки қаерга - 2. ким кимга ёки нимага - 3. ким кимга ёки нимага

В. Уч семема эга билан айнан боғлашадилар, кишига аталган бўлади; бундан ташқари, баъзи семема воситали тўлдирувчи билан, баъзи семема эса ҳол билан боғлашадилар:

1) биринчи, иккинчи семема қаерга сўроғига жавоб бўладиган ўрин ҳоли билан, учинчи семема жўналиш келишигида шаклланидиган тўлдирувчи билан боғлашадилар: бош суқмоқ: 1. ким қаерга - 2. ким қаерга - 3. ким нимага ;

2) биринчи семема қаерга сўроғига жавоб бўладиган ўрин ҳоли билан, иккинчи семема жўналиш келишигида шаклланидиган тўлдирувчи билан, учинчи семема эса аини вақтда чиқиш ва жўналиш келишикларида шаклланидиган тўлдирувчилар билан боғлашадилар: оёқ қўймоқ: 1. ким қаерга - 2. ким нимага (абстракт от) - 3. ким нимадан нимага.

Ҳанга тенг қурилишли феъл фраземаларнинг семемаларида боғлашув

Бундай фраземалар жуда оз:

1. Икки боғлашуви бўлиб, қаратувчи билан боғлашув семемалар бўйича айнан (кишига аталган) бўлади; бундан ташқари, семемаларда тўлдирувчи билан боғлашув ҳам бўлади:

Б) икки семемада тўлдирувчи билан боғлашмайди, бир семемада нарсага аталган воситали тўлдирувчи билан боғлашув имконияте бор: эс(и) оғди: 1. кимнинг - 2. кимнинг - 3. кимнинг [нимага];

2) бир семемада тўлдирувчи билан боғлашмайди, икки семемада чиқиш келишигида шаклланган (нарсгага аталган) тўлдирувчи билан боғлашади: кўнгл(и) озди : 1. кимнинг - 2. кимнинг нимадан - 3. кимнинг нимадан ("овқат"дан). Кўринадики, тўлдирувчилар билан боғлашув орасидаги фарқ семантик боғлашув босқичида намоён бўлади ;

3) икки семемада воситали тўлдирувчи билан боғлашув нарсгага аталган бўлади, бир семемада эса аталганлик умумий бўлади: тиш(и) ўтмайди ; 1. кимнинг нимага - 2. кимнинг кимга ёки нимага - 3. кимнинг нимага ;

4) эгадан ташқари, воситали тўлдирувчи ёки ҳол билан боғлашади: қадам қўймоқ : 1. ким қаерга - 2. ким нимадан нимага - 3. ким. Кўринадики, а) учинчи семемада тўлдирувчи билан боғлашув йўқ, б) биринчи семема ҳол билан, иккинчи семема иккита воситали тўлдирувчи билан боғлашувли ;

5) мана бу фразема семемаларининг боғлашув имкониятида фарқ катта: кўз(и) қиймади : 1. кимнинг кимни ёки нимани нима қилишга - 2. кимнинг кимни - 3. кимнинг нимани. Кўринадики, а) қаратувчи билан боғлашув айнан (кишига аталган), б) воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув фарқли: иккинчи семемада кишига, учинчи семемада нарсгага аталган, биринчи семемада аталганлиги умумий ; в) биринчи семемада воситали тўлдирувчи билан боғлашув ҳам мавжуд.

2. Уч боғлашувли бўлади:

1) Эга, қаратувчи ва воситасиз тўлдирувчи билан боғлашади: кўнгл(и)дан чиқармоқ : 1. ким нимани ёки кимни [ўзининг] - 2. ким нимани ёки кимни кимнинг - 3. ким нимани ёки кимни [ўз(и)нинг]. Кўринадики, а) эга ва воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув ҳар уч семемада айнан, б) қаратувчи билан (ўзининг) боғлашув биринчи, учинчи семемада айнан, в) иккинчи семема кимнинг сўроғига жавоб бўладиган қаратувчи билан боғлашувли.

2) Эга, воситали тўлдирувчи ва ҳол билан боғлашади: ҳисоб бермоқ: 1. ким ўзига, ўзига ўзи нима ҳақида - 2. ким кимга қаерда - 3. ким кимга ("ташқилот"га). Кўринадики, а) уч хил бўлак билан боғлашув иккинчи семемада роқе бўлади, б) биринчи семема икки боғлашувли деб қаралади, чунки кейинги икки боғлашув - воситали тўлдирувчи (бир хил бўлак).

Тўрт семемали феъл фраземалари
боғлашув

Бундай фраземалар унга яқин бўлиб, бирикмага тенг қурилиши бўлади:

1. Икки боғлашувчи бўлади:

1. Эга ва қаратувчи билан боғлашади. Эга билан боғлашув семемалар бўйича айнан (кишига аталган) бўлади; қаратувчи билан боғлашув эса биринчи, тўртинчи семемаларда айнан (кишига аталган), иккинчи семемада нарсага аталган, учинчи семемада кишига аталган бўлади (иккинчи, учинчи семемада қаратувчининг қўлида бўлиши ҳам талаб қилинади): дод(и)ни бермоқ: 1. ким кимнинг - 2. ким нималарнинг - 3. ким кимларнинг - 4. ким кимнинг .

2. Эга ва тўлдирувчи билан боғлашади:

1) Воситасиз тўлдирувчи билан боғлашади; эга билан боғлашувчи семемалар бўйича айнан (кишига аталган) бўлади:

а) воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув биринчи, иккинчи семемада кишига, учинчи, тўртинчи семемада нарсага аталган бўлади: ишга солмоқ: 1. ким кимни - 2. ким кимни - 3. ким нимани - 4. ким нимани ;

б) мана бу фразема ҳам ҳудди юқоридагича, лекин воситасиз тўлдирувчи биринчи, иккинчи семемада нарсага, учинчи, тўртинчи семемада кишига аталган: қўлга олмақ: 1. ким нимани - 2. ким нимани - 3. ким кимни - 4. ким кимни;

в) воситасиз тўлдирувчи қўлидаги фраземанинг иккинчи, учинчи семемасида кишига аталган, тўртинчи семемасида нарсага аталган, биринчи семемасида эса аталганлиги умумий: йўлга солмоқ: 1. ким кимни ёки нимани - 2. ким кимни - 3. ким кимни - 4. ким нимани .

2) Эга ва воситали тўлдирувчи билан боғлашади:

а) мана бу фраземанинг барча семемаларида эга билан боғлашув кишига аталган, лекин эга биринчи семемада қўлида ифодаланиши лозим; воситали тўлдирувчи билан биринчи семема боғлашмайди, қолган уч семемада воситали тўлдирувчи билан боғлашув айнан: қўз қисмоқ: 1. кимлар ўзаро - 2. ким кимга - 3. ким кимга - 4. ким кимга. Қўринадики, бу фраземанинг уч семемаси бир хил синтактик боғлашувга эга (фарқ семантик боғлашув босқичида намоён бўлади) ;

б) мана бу фраземанинг семемаларида эга билан боғлашув биринчи, иккинчи, тўртинчи семемаларида кишига аталган, учинчи семемасида эса аталганлиги умумий ; биринчи, учинчи семемада воситали тўлдирувчи билан боғлашув йўқ, иккинчи, тўртинчи семемада воситали тўлдирувчининг бошқа=бошқа ифода шакли билан боғлашув мав-

жуд: беш кутармоқ I : 1. ким - 2. ким нимадан - 3. ким ёки нима - 4. ким нимага қарши .

II. Уч боғлашувли бўлади. Мана бу фраземанинг семемалари эга, қарагувчи ва воситасиз тўлдирувчи билан бир хил боғлашади; воситасиз тўлдирувчи билан боғлашувдаги фарқ семантик боғлашув босқичида намоён бўлади: кўнгул(и)га туғмоқ : 1. ким [ўзининг] нимани ("га"ни) - 2. ким [ўзининг] нимани (нима қилишни) - 3. ким [ўзининг] нимани - 4. ким [ўзининг] нимани.

Беш, олти семемали феъл фраземаларда боғлашув

Материалимизда беш семемали феъл фразема иккита, олти семемали феъл фразема битта.

Беш семемали фраземаларнинг семемалари эга ва воситали тўлдирувчи билан боғлашади:

1) Мана бу фраземада эга билан боғлашув барча семемаларда кишига аталган; жуналиш келишигидаги воситали тўлдирувчи билан боғлашув иккинчи, учинчи, бешинчи семемада кишига; биринчи, тўртинчи семемада нарсага аталган: қўл узатмоқ: 1. ким нимага - 2. ким кимга - 3. ким кимга (аялга) - 4. ким нимага - 5. ким кимга. Боғлашuvi айнан биринчи, тўртинчи семемалар, шунингдек учинчи, бешинчи семемалар орасидаги фарқ семантик боғлашув босқичида намоён бўлади (асли семантик боғлашув ҳар бир семемада ўзига хос бўлади).

2) Мана бу фраземанинг семемаларида: а) эга билан боғлашув иккинчи, тўртинчи, бешинчи семемаларда кишига, учинчи семемада нарсага аталган; биринчи семемада аталганлиги умумий; б) жуналиш келишигидаги воситали тўлдирувчи билан боғлашув бешинчи семемада кишига, иккинчи, учинчи, тўртинчи семемаларда нарсага аталган; биринчи семемада аталганлиги умумий; в) иккинчи семемада йна бир воситали тўлдирувчи билан боғлашув мавжуд: жавоб бермоқ: 1. ким ёки нима нимага ёки кимга - 2. ким нимага йна билан - 3. нима нимага - 4. ким нимага - 5. ким кимга. Қўрнадики, беш семеманинг ҳар бири бошқасидан боғлашув имконияти жиқатидан фарқ қилади.

3) Олти семемали мана бу фраземанинг олтинчи семемасида эга билан боғлашув йўқ; иккинчи, учинчи, бешинчи семемаларида эга билан боғлашув нарсага аталган; биринчи, тўртинчи семемаларида аталганлик умумий; бешинчи семемада воситали тўлдирувчи билан боғлашув йўқ; тўртинчи семемада воситали тўлдирувчи билан боғ-

лашув кипшита, иккинчи, олтинчи семемада нарсага аталган, бирин-
ди, учинчи семемада аталганлиги умумий; учинчи семемада қанча-
дан суроғига жавоб бўладиган миқдор ҳоли билан ҳам боғлашув мав-
жуд: тўғри келмоқ: 1. нима ёки ким нимага ёки кимга - 2. ни-
ма нимага - 3. нима кимга ёки нимага қанчадан - 4. нима ёки
ким кимга - 5. нима, нима қилиш - 6. нима қилишга. Қуринати-
ни, бу фраземанинг барча семемаларида боғлашув имконияти фарқли.
Шу ўринда таъкидлаш лозим яна бир фикр шуки, олтинчи семемасида
бу фразема шахсий бўлади.

Ҳ у л о с а л а р

1. Логикада ҳукм предикатининг (операторнинг) ўз атрофида очик
ўрин ҳосил этиш хусусиятига валентлик дейилади, шу асосда аргу-
ментларнинг агенс, пациенс, адресат каби семантик турлари ажрати-
лади, операторнинг бир, икки, уч валентли бўлиши (валентлигининг
миқдори) белгиланади. Асли логик валентлик шу ерда тугайди. Аргу-
ментлардан паринёрларга (боғлашувчиларга) утиш билан тил бирлиги-
нинг синтактик=семантик боғлашуви (сочетаемость) бошланади. Бун-
да аввало тил бирлигининг семантик табиати қандай синтактик бў-
лак(лар) билан боғлашуви белгилаб туриши, бундай булакнинг қан-
дай грамматик шаклда намоён бўлиши каби масалалар ўрганилади.

2. Феъл фразема тил бирлиги сифатида нутқда яхлитлигича бир
синтактик вазифани бажаради. Масалан, нопредикатив синтагмага
(сирикмага) тенг феъл фразема нутқда асосан кесим бўлиб келади;
агар бундай феъл фразема қуршовида бирор булак қатнашмаса, феъл
фраземанинг ўзи кесим билан ифодаланган гап вазифасида келади.

3. Нутқда боғлашувчи булаklar икки синтактик ҳолатда - боғ-
латувчи ва боғланувчи ҳолатида бўлади. Масалан, эга билан кесим
алоқасида кесим - боғланувчи, эга - боғлатувчи; тўлдирувчи бил-
ан тўлдирилмиш алоқасида эса тўлдирувчи - боғланувчи, тўлди-
рилмиш - боғлатувчи. Демак, кесим вазифасидаги феъл боғланувчи
бўлса, тўлдирилмиш вазиятидаги феъл боғлатувчи бўлади. Шу асосда
боғлашувни ҳам боғлов ва боғланув деб фарқлаш мумкин.

4. Феъл синтактик=семантик боғлашув турларини ўзида тўлиқ ако-
эттирадиган туркум бўлиб, бу хусусият, феъл лексемадар билан бир
қаторда, феъл фраземаларга ҳам мансуб. Таркибида бирдан ортиқ
лексеманинг қатнашиши фраземаларнинг синтактик=семантик боғлашу-
вида маълум ўзига хос хусусиятларни келтириб чиқаради. Бундан
қатъи назар, феъл лексемадарда ҳам, феъл фраземаларда ҳам синтак-

тик=семантик боғлашув асосида бир умумий қонуният ётади.

5. Феъл фраземалар бир боғлашувли, икки боғлашувли, уч боғлашувли бўлади. Бир боғлашувли фраземаларнинг эга билан боғлашувини, қаратувчи билан боғлашувли, тўлдирувчи билан боғлашувли турлари мавжуд. Икки ва уч боғлашувли феъл фраземаларда юқоридаги боғлашув турлари биргаликда намоён бўлади.

6. Эга билан боғлашувли бўлиш барча феъл лексемаларга хос, чунки ўзбек тилида шахсий феъл лексемалар йўқ (маъхул қаратма ясоғичи си қўшилган ўтимсиз лексема шахсийлашади, лекин бу - иккиламчи ҳодиса). Шу туфайли эга билан боғлашувнинг ўзиниғини (логик выделенликда агенс билан боғлашувнинг ўзиниғини) назарда тутиб актант ҳақида гапириш эрта. Эганинг актант эканлиги унинг феъл лексема семантикасига қараб таллашишида намоён бўлади. Бу ерда аввало феъл семантикасига хос аталганлик ҳодисаси ҳисобга олинсин: феъл лексема англаётадиган ҳаракат=ҳолат кишига аталган, нарсага аталган бўлади ёки аталганлиги умумий бўлади. Феъл лексемага эга бўлиб келадиган лексемалар шу жиҳатдан талланади, гуруҳланади. Феъл лексемаларда эганинг актантлик хусусияти шу боқич ёнлашувдан бошлаб намоён бўлади.

7. Феъл фраземаларнинг барчаси эга билан боғлашувли бўлмайди. Бундай боғлашув имконияти предикатив синтагмага тенг қурилишли фраземаларда йўқ, чунки феъл аъзонинг эга билан боғлашув имконияти. Бундай қурилишли феъл фраземанинг ўз таркибда намоён бўлади, ички бўлади. Демак, феъл фраземанинг эга билан боғлашув соф синтактик талабга қўра=ёқ чекланади. Эга билан боғлашув нонпредикатив синтагмага тенг қурилишли феъл фраземаларга хос. Бундай қурилишли феъл фраземаларда эганинг актантлик хусусияти айниқса аталганлик ҳодисасида очиқ намоён бўлади: феъл фраземанинг семантикаси эга вази-фасида кишини ёки нарсага англаётадиган лугавий бириктирилган келишини олдидан белгилаб туради. Бундай фраземаларда эганинг актантлик хусусияти, оз бўлса=да, бу вазифада келадиган сўзшаклнинг кўп-ликда келишини белгилаб туришида ҳам намоён бўлади.

8. Феъл фраземанинг эга билан боғлашувини синтактик боғлашув десак, синтактик боғлашувда эганинг аталганликка қўра таллашишни семантик-грамматик боғлашув (талланув) дейиш мумкин. Бундай семантик-грамматик талланув ўз наботида грамматик ҳодисага - феъл фраземаларнинг тусловчи олиб ишлатилишига таъсир қилади: I) эга кишини англаётадиган лексема билан ифодаланса, фразема тусланади; 2) эга нарсага англаётадиган лексема билан ифодаланса, фразема тусланмайди, фақат III шахс тусловчиси билан ишлатилади, тусланиши чек-

ланган бўлади; 3) эганинг аталганлиги умумий бўлса, иқоридаги икки ҳолат биргаликда намоён бўлади.

9. Феъл фраземага боғлашувли синтактик булакнинг намоён бўлиши турлича: ошқора (реал) ёки яширин (потенциал) бўлади; ошқора боғлашув ўз навбатида мажбурий (облигатор) ёки ихтиёрий (факультатив) бўлади. Феъл фразема билан боғлашувли эганинг намоён бўлиши ошқора, лекин қисман мажбурий, кўпинча ихтиёрий; феъл фразема нарсага аталган бўлса, эганинг намоён бўлиши мажбурий; кишига аталган бўлса, от , отлашган дексема билан ифодаланадиган эганинг намоён бўлиши мажбурий , кишилик олмоши билан ифодаланадиган эганинг намоён бўлиши ихтиёрий (Эганинг иқоридагича намоён бўлиши феъл лексема ва феъл фраземаларда бир умумий қонуниятга бўйсунди).

10. Феъл фраземанинг фақат эга билан боғлашувли бўлиши бундай фраземанинг феъл аъзосига боғлиқ; феъл аъзо: 1) тўлдирувчини бошқармайдиган ўтимсиз ёки ўтимсизлашган феъл билан ифодаланиши лозим, 2) ўтимли, ўтимлилашган феъл билан ифодаланса, унинг бошқаруви фраземанинг таркибида намоён бўлган бўлиши шарт; 3) бундай фраземанинг от аъзоси таркибида ташқи алоқа туфайли қўшиладиган нисбатловчи қатнашмаслиги даркор (феъл фразема таркибида ҳол булакка тенг аъзонинг қатнашуви=қатнашмаслиги эга билан боғлашувга таъсир қилмайди).

11. Феъл аъзонинг ўтимли=ўтимсизлигини, бошқарувли=бошқарувсиз эканлигини аниқлашда полисемияни ҳисобга олиш зарур: полисемем феъл дексема бир семемасида ўтимли, бошқарувли бўлиши, бошқа бир семемасида ўтимсиз, бошқарувчиз бўлиши мумкин. Демак, аввал феъл аъзо фразема таркибида қайси семемаси билан қатнашганини аниқлаш ва сўнгра унинг бошқарув хусусиятини кузатиш даркор.

Феъл аъзо билан лексик маъно босқичида танишиш зарурияти фразема таркибидаги лексик аъзоларнинг лексик-семантик жиҳатдан сўнматганини кўрсатади.

12. Феъл лексема билан феъл фразема орасидаги фарқ қаратувчи билан боғланишда кўринади. Феъл лексемада бундай боғлашув йўқ. Феъл фраземада бундай боғлашув фразема таркибида от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланган аъзонинг қатнашуви сабабли воқе бўлади: қаратувчи билан боғлашувнинг кўрсаткичи сифатида фраземанинг от аъзоси таркибида нисбатловчи келади.

13. Феъл фраземанинг от (отлашган) сўзшакл билан ифодаланган аъзосига бундай нисбатловчи фразема билан контекст орасидаги алоқа (ташқи боғлашув) талаби билан қўшилади. Нисбатловчининг қўшилдиш=қўшилмаслиги фраземанинг таркибида от аъзонинг мавжудлиги би-

лан белгиланмайди: от аъзоди жуда кўп феъл фраземаларда нисбатловчи қатнашмайди. От аъзо таркибида нисбатловчи ишлатишни феъл фраземанинг семантик табиати тақозо этади: фраземанинг лугавий маъноси бундай фраземанинг уч шахсдан бирига нисбат берган ҳолда ишлатилишини белгилаб туради, қайси шахс=сонга нисбат бериш (қайси шахс=сон нисбатловчисини қўшилиш) эса нутқда аниқлашади. Агар нисбатловчи ишлатиладиган феъл фразема нисбатловчисиз ҳам ишлатила олса, унда гуё нисбатланиш жиҳатидан шахсизлик (нисбатсизланиш) воқе бўлади.

14. Фақат қаратувчи билан боғлашувли феъл фраземалар: 1) предикатив синтагмага тенг бўлиши, 2) фраземанинг феъл аъзоси: а) тўлдирувчини бошқармаслиги, б) тўлдирувчини бошқариш имконияти бор бўлса, бу имконият фраземанинг таркибида намоён бўлган бўлиши шарт.

15. Фраземанинг от (отлашган) аъзосига қайси шахс=сон нисбатловчисининг қўшилиши бундай фраземанинг аталганлигига боғлиқ: 1) кишига аталган бўлса, уч шахс=сон нисбатловчиси қўшила олади, демак, нисбатланади; 2) нарсага аталган бўлса, фақат III шахс нисбатловчиси қўшилади, нисбатланиш чекланган бўлади; 3) аталганлиги умумий бўлса, юқоридаги икки ҳолат биргаликда намоён бўлади. Баъзи фраземаларнинг семантикаси унга боғланадиган қаратувчининг кўпликда келишини белгилаб ҳам туради.

16. Мантиқ нуқтаи назаридан фақат қаратувчи билан боғлашувли фраземаларда қаратувчи агенсга (бажарувчига) тенг. Шу уринда айни бир ҳодисани мантиқ ва тилшунослик нуқтаи назаридан баҳолаш фарқ қилади. Тилшунослик нуқтаи назаридан қаратувчи тобе, боғланувчи, феъл фразема эса ҳоким, боғлатувчи. Агенсга тенг бўлишидан қатъи назар, қаратувчини (қаратқич келишигидаги сўзшакли) эга дейиш мумкин эмас. Асли предикатив синтагмага тенг феъл фразема нутқда гап вазифасида келади, қаратувчи ана шу гап вазифасида келган феъл фраземага боғланади.

17. Феъл фраземанинг икки аъзоси таркибида қатнашадиган нисбатловчилар одатда айни бир шахс=сонни билдиради, шунга кўра уй-гун (мутаносиб) ҳолда қўшилади (ким {узининг}). Баъзи феъл фраземаларда нисбатловчилар бошқа=бошқа шахс=сонни билдиради, шунга кўра ўзича мустақил қўшилади (ким кимнинг).

18. Предикатив синтагмага тенг қурилишли феъл фраземага боғланадиган қаратувчининг намоён бўлиши турлича: 1) қаратувчи кимнинг, ниманинг сўроғига жавоб бўладиган сўзшакл билан ифодаланса, унинг намоён бўлиши ошқора, 2) феъл фразема нарсага аталган

булса, қаратувчининг намоён бўлиши мажбурий, 3) кишига аталган бўлиб, от (отланган) сузшакл билан ифодаланса, мажбурий, кишилик олмоши билан ифодаланса, ихтиёрӣ; 4) қаратувчи узунинг оушакли билан ифодаланиши лозим бўлса, бундай қаратувчи кўпинча намоён бўлмақди, яширин бўлади, фақат таъкидлаш зарур булсагина, катнашади. Қўринакики, феъл фраземага боғлашувчи эга ва қаратувчи булакларнинг намоён бўлиши бир хил қонуниятга асосланади.

19. Фақат тўлдирувчи билан боғлашувчи бўлиши учун феъл фразема: 1) предикатив синтагмага тенг қурилиши бўлиши, 2) қаратувчи билан боғлашув бўлмаслиги, 3) феъл аъзога бошқарув мансуб бўлиб, бу имконият фраземанинг таркибида намоён бўлмаслиги шарт.

20. Феъл фраземага боғланадиган тўлдирувчи том маънода актант бўлиб, феъл фраземанинг семантикаси қайси тур тўлдирувчи билан ва қандай шаклдаги тўлдирувчи билан боғлашув юз беришини белгилаб туради. Тўлдирувчилар логик валентлик нуқтаи назардан бир неча актантга ажратилади: воситасиз тўлдирувчи объект актанти деб, воситали тўлдирувчи эса маъно турига қараб патиенс, адресат актанти деб ажратилади.

21. Тўлдирувчи – тобе, боғланувчи; унга нисбатан феъл фразема – хоқим, боғлатувчи. Тўлдирувчининг намоён бўлиши ошқора, аини вақтда мажбурий: феъл фраземанинг тўлдирувчи билан боғлашуви нутқда асосан намоён бўлади.

22. Феъл фраземанинг тўлдирувчи билан боғлашувини аниқлаш учун феъл аъзонинг неча тўлдирувчини бошқара олиши ва бундай имконият фраземанинг таркибида қай даражада намоён бўлганини аниқлаш лозим. Феъл аъзонинг бошқарув имконияти фраземанинг таркибида намоён бўлмаслигини, феъл фраземага нутқда тўлдирувчи боғланади. Бунда феъл фраземага воситасиз тўлдирувчи ҳам, воситали тўлдирувчи ҳам, қатто ҳар иккиси ҳам боғланиб келади, уч тўлдирувчининг (воситасиз тўлдирувчи ва икки воситали тўлдирувчининг) боғланиб келиши ҳам учрайди.

23. Аини вақтда эга ва қаратувчи билан боғлашув нопредикатив синтагмага (бириқмага) тенг қурилиши феъл фраземаларга хос. Эга билан, қаратувчи билан боғлашувнинг шартлари кўрида айтилди.

24. Бундай феъл фраземалар эганинг, қаратувчининг аталганлигига қараб тусловчи ва нисбатловчи олади: 1) бу боғлашувлар кишига аталган бўлса, фразема уч шахо=сонда тусланади ҳам, нисбатланади ҳам; 2) бу боғлашувлар нарсага аталган бўлса, фразема фақат III шахо тусловчисини ва нисбатловчисини олиб келади (тусланиши ва нисбатланиши III шахо билан чекланган бўлади); 3) бир боғ-

лашуви кишига, иккинчи боғлашуви нарсага аталган бўлса, юқоридаги икки ҳолат биргаликда намоён бўлади.

25. Қаратувчи узининг сўзшакли билан ифодаланса (шундай қаратувчи назарда тутилса), фраземага аини бир шахс=сон тусловчиси ва нисбатловчиси қўшилади, булар шахслар бўйича уйғун (мутаносиб) қўшилади ва узгаради. Қаратувчи кимнинг, ниманинг сўроғига жавоб бўладиган сўзшакл билан ифодаланса, тусловчи ва нисбатловчи бошқа=бошқа шахс=сонни билдиради, ҳар бири узича мустақил қўшилади. Қаратувчи билан боғлашув асли кишига аталган бўлиб, икки йўналишли ҳолатда рўй бериши ҳам мумкин (ким кимнинг ёки [узининг]). Бу икки йўналишли боғлашувнинг ҳар бири (ким кимнинг ; ким [узининг]) юқоридагича намоён бўлади.

26. Эга ва қаратувчи билан боғлашуви айрим феъл фраземалар бу булакларнинг кўпلىкда келишини талаб қилади, бунда тусловчининг, нисбатловчининг кўпلىк шакллари қўшилади (кимлар кимнинг ; ким кимларнинг).

27. Икки боғлашуви феъл фраземалар орасида эга ва тўлдирувчи билан боғлашуви фраземалар жуда кўп. Бундай фраземалар қурилишига кўра бирикмага тенг бўлади. Бир фраземага боғлашуви бу икки бўлакка хос узаро боғлиқлик феъл фраземаларнинг вариантланишида очиқ кўринади (буни қуйида таъкидладик).

28. Қаратувчи ва тўлдирувчи билан боғлашуви феъл фраземалар оз. Булар қурилишига кўра гапга тенг бўлади. Бундай икки боғлашуви фраземаларда қаратувчи ва тўлдирувчи орасида бирор боғлиқлик сезилмайди.

29. Одатда ҳол булак актант ҳисобланмайди. Лекин айрим феъл фраземаларнинг семантикаси ҳол булак билан боғлашуви белгилаб туради. Ана шундай ҳол булакни актант ҳисоблаб, феъл фраземаларнинг эга ва ҳол билан боғлашуви турини, қаратувчи ва ҳол билан боғлашуви турини ажратдик.

30. Эга, қаратувчи, тўлдирувчи билан ; эга, қаратувчи, ҳол билан боғлашуви феъл фраземалар ҳам мавжуд. Буларнинг боғлашувида ҳар бир булакнинг юқорида таъкидланган хусусиятлари намоён бўлади.

31. Вариантланиш – феъл фраземаларда жуда кенг ёйилган ҳодиса. Вариантланишнинг боғлашувга энг оддий таъсири бир фраземанинг вариантларида қаратувчи билан боғлашувнинг бор=йўқлигида кўринади, шунга қараб вариантнинг от аъзоси таркибида нисбатловчи қатнашди ёки қатнашмайди. Нисбатловчини ташлаш натижасида баъзан қаратувчи билан боғлашув воситали тўлдирувчи билан боғлашувга (ким кимнинг

→ ким қимга; қим қимнинг → қим қимдан), баъзан эга билан боғлашувга (қимнинг → қим) алмашади. Нисбатловчи қушиш натижасида эса, аксинча, қаратувчи билан боғлашув пайдо бўлади, баъзан воситали тўлдирувчи билан боғлашув қаратувчи билан боғлашувга алмашади (қим қимдан → қим қимнинг).

32. Феъл фраземанинг боғлашувида жиддий ўзгаришлар қаратма ясалиши муносабати билан юз беради: 1) ортторма ясовчисининг қушилиши турли-туман натижаларга олиб келади: а) бирикмага тенг қурилишли фраземаларда ташқаридан бажартирувчи эга билан боғлашув пайдо бўлади, бажарувчи эга билан боғлашув тўлдирувчи билан боғлашувга ўтади; б) гапга тенг қурилиш бирикмага тенг қурилишга айланади, эга билан боғлашув пайдо бўлади, бу эга фразема таркибидagi эга аъзони воситасиз тўлдирувчига айлантиради; в) бирор булак билан боғлашув йўқолади ёки бошқа булак билан боғлашувга ўтади ва бошқалар; 2) мажхул қаратма ясовчисининг қушилиши билан: а) бирикмага тенг қурилишли фраземаларда бирламчи вариантнинг эга билан боғлашуви йўқолади, воситасиз тўлдирувчи билан боғлашув эга билан боғлашувга ўтади; б) бирикмага тенг қурилиш гапга тенг қурилишга айланади, эга билан боғлашув йўқолади ва бошқалар.

33. Феъл фраземалар таркибида қилмоқ, бўлмоқ ёрдамчиларининг алмашинуви билан ҳам фраземанинг синтактик қурилишида ва боғлашувида маълум ўзгаришлар содир бўлади: қаратма ясалиши натижасида воқе бўладиган ўзгаришларнинг кўпи бу ерда ҳам юз беради.

34. Феъл фразема лексик аъзоларини ўрин алмаштириш одатда бундай фраземани от туркуми бажарадиган вазифада келишга мослаш мақсади билан амалга оширилади. Гундай ўрин алмаштириш натижасида фраземанинг синтактик қурилиши ўзгаради, шу билан бирга боғлашув имкониятига ҳам ўзгариш юз беради: 1) тўлдирувчи синтагма сифатловчи синтагмага айланади, 2) эга билан боғлашув баъзан йўқолади, кўпинча қаратувчи билан боғлашувга айланади, шу тўғайли иккиламчи вариант таркибига нисбатловчи киритилади.

35. Боғлашув полисемем феъл фраземаларининг семемаларида ҳам фарқли бўлиши мумкин (230 фраземадан 130 фраземада шундай). Боғлашувнинг полисемем фразема (шунингдек полисемем лексема) семемаларида фарқли бўла олиши ҳар бир семеманинг мустақил тил бирлиги эканини тасдиқловчи яна бир омил бўлиб хизмат қилади.

36. Полисемем феъл фраземаларининг семемаларида боғлашув жиҳатидан фарқ кўпинча аталганликнинг турлича бўлишида ҳурунади. Бундан ташқари, бир семемада мажхул боғлашув бошқа семемада йўқ бўлиши; бир семема бир боғлашувга бўлиши, бошқа бир семема эса ик-

ки боғлашувли бўлиши; семемалар айна бир бўлакнинг ҳар ҳил тури билан боғлашувли бўлиши мумкин.

37. Феъл фраземалар орасида боғлашувсизлари ҳам мавжуд. Бундай фраземалар: 1) гапга тенг қурилишли бўлади, шу туфайли эга билан боғлашув йўқ; 2) қаратувчи билан боғлашув йўқ, чунки таркибда нисбатловчи қатнашмайди; 3) тўлдирувчи билан боғлашув йўқ, чунки феъл аъзоси тўлдирувчини бошқармайди ёки феъл аъзонинг тўлдирувчини бошқариш имконияти фраземанинг таркибида намоён бўлган бўлади.

38. Феъл фраземалардаги боғлашув кўп қиррали ўта мураккаб ҳодиса бўлиб, ўз доирасига турли-туман синтактик, семантик ҳодисаларни қамраб олади. Боғлашув имконияти тил бирлигига мансуб хусусият деб қаралгани билан, бу хусусият тил бирликларининг ўзаро боғлашуввида намоён бўлади, моддийлашади. Тил бирлигига хос боғлашувнинг моҳияти лексик-грамматик қуршов туфайлигина очилади. Бунда тил бирлигига хос очик ўришни қандай синтактик бўлак эгаллаши (синтактик боғлашув), бу бўлакнинг қандай грамматик шаклда келиши (морфологик боғлашув), бу бўлакнинг аталганлиги (грамматик-семантик боғлашув) ҳисобга олинади. Семантик боғлашув (семантик танланув) деб юритиладиган босқичда эса ўзаро боғлашувчи лугавий маъноларнинг идеографик семалари асосида фикр юритилади.

М у н д а р и ж а

К и р и ш	
Биринчи қисм . Бир боғлашувли фраземалар	
I боб. Фақат эга билан боғлашувли фраземалар	
II боб. Фақат қаратувчи билан боғлашувли фраземалар	
III боб. Фақат тўлдирувчи билан боғлашувли фраземалар	
Иккинчи қисм. Икки боғлашувли фраземалар	
I боб. Эга ва қаратувчи билан боғлашувли фраземалар	
II боб. Эга ва тўлдирувчи билан боғлашувли фраземалар	
III боб. Қаратувчи ва тўлдирувчи билан боғлашувли фраземалар	
IV боб. Эга ва ҳол билан боғлашувли фраземалар	
V боб. Қаратувчи ва ҳол билан боғлашувли фраземалар	
Учинчи қисм. Уч боғлашувли фраземалар	
Туртинчи қисм. Боғлашувсиз фраземалар	
Бешинчи қисм. Феъл фраземаларда вариантланишнинг боғлашувга таъсири	
Олтинчи қисм. Полисемем фраземаларда боғлашув	
Х у л о с а л а р	